

Olivera Milosavljević

**ČINJENICE
I
TUMAČENJA**

**Dva razgovora sa
Latinkom Perović**

Biblioteka
Svedočanstva Br. 37

Olivera Milosavljević
ČINJENICE I TUMAČENJA
Dva razgovora sa Latinkom Perović

Izdavač:
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Za izdavača:
Sonja Biserko

Grafičko oblikovanje i slog:
Nebojša Tasić

Korice:
Ivan Hrašovec

Štampa:
Zagorac, Beograd, 2010.

ISBN 978-86-7208-169-5

Sadržaj:

PREDGOVOR... 5

I „Jugoslavija je bila naša prva Evropa”... 13

1. O sebi... 15
2. O drugima... 70
3. O nacionalizmu, socijalizmu, Jugoslaviji, Evropi... 122
4. O istoriji... 140
5. O predviđanjima i osporavanjima... 154

II Akteri i interpretatori... 169

1. IDEOLOGIJA
„Srpski radikalizam je u suštini srpski nacionalizam”... 171
2. PRIPREMANI RAT
„Ništa se nije dogodilo što već nije bilo napisano i rečeno”... 193
3. SRBIJA DANAS
„Izgubljenost u vremenu i istoriji”... 215
4. ALTERNATIVA
„Ono što nije zapisano nije ni postojalo”... 228
5. IZBRISANA PROŠLOST
„Interpretacije komunizma su ostale na revanšističkoj ravni”... 239
6. PROGONITELJI I PROGONJENI
„Bilans ratova devedesetih godina je porazan. Treba naći krivca”... 259

BIBLIOGRAFIJA... 288

IMENSKI REGISTAR... 299

GEOGRAFSKI REGISTAR...306

Predgovor

Jednu od bitnih karakteristika savremene društvene svesti u Srbiji koju određuje njena intelektualana elita oličena u brojnim politički i ideološki angažovanim intelektualcima, predstavlja dvostruko problematičan odnos prema prošlosti srpskog društva. S jedne strane, njega obeležava potpuno nekritička, „patriotska” glorifikacija daleke prošlosti (srednjevekovne, devetnaestovekovne, monarhističke...), koja samim tim što nije doživljena od savremenika i što dozvoljava da po slobodnoj volji bude „zamišljena”, postaje objekt u koji se ugrađuju željene vrline. U dalekoj prošlosti se prepoznaje temelj danas poželjnih vrednosti i izvor obećavajuće „veličine“, izazivajući kod konzumenata žal za bajkovitim „starim dobrim vremenima” ispunjenim srpskom „slavom”, svejedno da li samo „zlatnim kašikama” ili čitavim „zlatnim dobima”. U veličanstvenoj slici daleke prošlosti koju niko ne „pamti”, pa ne može ni da je potvrdi ili demantuje, nema ni nepismenih, ni bede, ni gladi, ni stalnih ratova i ubijanja, ni kratkog životnog veka, ni masovnog umiranja dece, ni zemlje bez puteva, ni života bez kreveta, bez pravih škola i univerziteta, ni građana bez slobode.

Sasvim se na drugoj strani u ovoj konstrukciji prošlosti nalazi ona bliža prošlost obeležena egzistencijom danas nepostojeće države i sistema, prema kojoj se ne razvija ni „patriotski”, ni kritički odnos, već, mimo svih racionalnih motiva, odnos nipodaštavanja, prećutkivanja, preskakanja, brisanja i odbacivanja. To je (uglavnom) doživljena prošlost koja se „pamti”, koja je u sećanjima (iako u tišini) pozitivna, i koja zbog toga mora biti, makar i na silu, iznova „zamišljena”. Ona mora postati „doba mraka”, represija, zabrana, sivila, odsustva svega vrednog pažnje. U sveizravnavajućoj slici neželjene bliske prošlosti, ne može biti ni masovnog i besplatnog studiranja, ni bes-

platnog lečenja, ni izgrađenih novih gradova, ni srećnog života, ni razgranatog kulturnog stvaralaštva, ni bilo kakve slobode.

Smisao ovakvih poruka, ali i pobuda elite da ih nudi društvu kao njegovu „kolektivnu svest“, postaju jasniji u kontekstu grčevitog traženja novog/starog „identiteta“ razorenog društva. Po sebi je razumljivo da stabilna društva nemaju potrebu za politikom izgradnje novog identiteta. Zato legitimisanje savremenosti kroz dve slike prošlosti ima i dvostruku funkciju. S jedne strane, traženje izvora i „kontinuiteta“ u dalekoj prošlosti obezbeđuje se učitavanjem, i u samu prošlost i u sadašnjost, olakšavajući preskakanje i dela lične i porodične, i dela nacionalne, i značajnog dela svetske istorije. Za novu politiku identiteta sve to je nebitno, ako će se „slava“ i „zlato“ iz prošlosti, pošto su prvo upisani u nju, trenutno preneti i na upisivače, odnosno, na samoproglašene prirodne naslednike i sprovodioce „kontinuiteta“ u identitetu. S druge strane, nipodaštavanje bliske prošlosti služi za „objašnjenje“ svega negativnog što se dogodilo „juče“, što se događa „danas“ i što će se, sasvim sigurno, u razorenom društvu tek dogoditi „sutra“. Ovako oslikana bliska prošlost, kao „neprirodno“ tkivo na prirodnom kontinuitetu, postaje izvorni rasadnik svakovrsnog zla, inače potpuno nesvojstvenog i stranog društvu sa novim/starim identitetom. Sa „svojom“ ideologijom, ona postaje „odgovorna“ za „jučerašnje“ ratove i zločine, za raspade država, za urušavanja društva, ostvarujući za savremenu politiku identiteta bar tri cilja: amnestira nacionalizam od odgovornosti za razaranje države i društva i daje mu legitimitet pozitivne temeljne savremene društvene ideologije; današnje društvo istovremeno oslobađa i bliske prošlosti i jučerašnjih zločina kao „stranih tela“ na „zdravom telu“ nacionalne (daleke) prošlosti i sadašnjosti; same tumače oslobađa balasta njihovih biografija, dozvoljavajući im da prisvoje kao svoje lične, „kolektivne“ biografije „zamišljenih“ predaka.

I tu se dolazi na ključno mesto ovog dvostruko problematičnog odnosa prema prošlosti. Kao i čitave države, sistemi i društva koji su se smenjivali tokom „dve“ istorije, tako i pojedinci, njihovi akteri, nužno dele sudbinu novonacrtanih slika prošlosti. Akteri „poželjne“ daleke prošlosti, kao i ona sama, ne-

upoznati i daleki, dobijaju oreol koji za života niko nije video nad njihovim glavama. Akteri „nepoželjne“ bliske prošlosti, imaju mogućnost izbora: ili da priznaju sopstvene „zablude“, bace se kamenom za sobom i „očišćeni“ od lične prošlosti, kao i celokupna nova elita, prigrle novi/stari identitet. Ili, da se ne odreknu ni lične, ni zajedničke prošlosti, da ne prihvate za mnoge tako bezbolnu laž, i da podele sudbinu „svog“ vremena, čije će se novoproglašene mračne osobine, protegnuti i na njih. Ne samo protegnuti. Oni će svojim izborom postati ta prošlost.

*

* *

Latinka Perović spada u retke aktore bliske prošlosti u Srbiji koja ima i snage i znanja da se upusti u dijalog i o dalekoj prošlosti koju istražuje poslednjih četrdeset godina, i o bliskoj prošlosti u kojoj je bila politički delatnik gotovo dvadeset godina, i o savremenosti u kojoj živi i koju, potkrepljena znanjima o prošlosti, posmatra. A upravo to ukrštanje znanja, istraživanja, posmatranja i analitičke eksplikacije, čini je danas „opasnom“ za očuvanje nametnute slike o dve, tako različite prošlosti. Čak je teško proceniti koji od tri aspekta njene delatnosti – istraživanje daleke prošlosti, svedočenje o bliskoj ili analiza savremenosti – izaziva danas veći otpor u delu srpske intelektualne elite. On je određen između ostalog, njenim neapologetskim odnosom prema autoritetima iz daleke prošlosti, uravnoteženim i neosvetničkim odnosom prema autoritetima iz bliske prošlosti i kritičkim odnosom prema danas dominantnom aistorijskom posmatranju prošlosti generalno.

Posmatranje daleke prošlosti obeležava istoriografski opus Latinke Perović, bogat izvorima, analitičkim sadržajem i sintetičkim zaključcima. To je opus koji pruža detaljan uvid u dominantnu ideološku matricu srpske političke misli i prakse poslednja dva veka, označavajući njihove konstante i prepoznajući ih, uvek iznova reaktivirane u raznim vremenima i okolnostima. Iako se najveći deo ovog istraživačkog rada odnosi na drugu polovinu XIX veka i prve decenije XX veka, Latinka Perović ne govori samo o tom vremenu. Pokušavajući pre svega da odgovori na aktuelna politička i društvena pitanja, da razume savremena dominantna ideološka načela, Latinka Perović u

prošlosti ideja i prakse traži njihove izvore, podsticaje ali i ograničenja. U tom dugom vremenskom rasponu, ona identifikuje, ne jednu ideologiju, već čitav korpus zatvorenih misli o nacionalnoj državi koji se uvek iznova reprodukuje, ugrađuje u svaku prividno novu ideologiju, i na kraju, nadjačava ih pa i razara, opstajući kao fenomen za sebe.

Latinka Perović je i akter bliske prošlosti. I da o toj prošlosti sama ništa ne kaže, čitava njena lična egzistencija svedoči o nekoliko činjenica koje već i same za sebe razbijaju danas poželjnu „mračnu“ sliku: svedoči da su akteri te „neželjene“ bliske prošlosti bile ličnosti od integriteta; da ta bliska prošlost nije bila jednoobrazna ravna linija na kojoj su svi mislili i delali isto; da su se akteri te bliske prošlosti pokazali kao mnogo rezolutniji protivnici „jučerašnjih“ zločinačkih zbivanja vezanih za nacionalizam i ratove, od delova elite koja se prepoznaje po svojoj „antikomunističkoj“ prošlosti; da akteri te bliske prošlosti, čak i kada su sami bili njene „žrtve“, argumentovano odbacuju njenu danas poželjnu, bagatelnu, ponekad i lažnu interpretaciju.

Latinka Perović je i savremenik koji u analizi aktuelnih zbivanja, od pobeđe nacionalističke paradigme, preko raspada država (SFRJ, SCG) do današnjih daljih teritorijalnih urušavanja, ne prihvata „važecu“ istinu o zlim susedima i međunarodnoj zaveri, već sasvim nepopularno, identifikuje ideološki kontinuitet negativnog odnosa srpske elite prema ideji složene države, tvrdeći da su svi državni raspadi bili produkt njene nespremnosti ili nesposobnosti da prihvati život u zajednici sa „drugima“. Čak zaključuje da je takva, već tradicionalna politička kultura, danas dovedena do krajnjih granica, zapretivši zatvarenjem istorijske perspektive srpskog društva, dok je nacionalizam, ostvarivši se, konačno uspeo da ugrozi i sam opstanak nacije.

Držeći se uverenja da je u nauci nužno prvo identifikovati, a zatim slediti dubinske procese, čak i onda kada su dobijeni rezultati za društvo nepoželjni, Latinka Perović celokupnim svojim opusom potvrđuje da istorija u Srbiji ne „počinje“ ni pre dvadeset, ni pre pedeset godina, a to znači da ni danas tekuća politika, ni „jučerašnja“ zbivanja, ali ni prethodna ideologija iz

bliske prošlosti, nisu „slučajni nanosi“, već kontinuitet u razvoju srpskog društva. Nasuprot poželjnoj slici o dalekoj-slavnoj i bliskoj-mračnoj prošlosti, Latinka Perović iznosi temeljno uverenje da celokupna moderna istorija Srbije predstavlja kontinuitet jedne dominantne ideološke matrice i čitavog niza alternativa koje su, u zavisnosti od vremena u kojima su se javljale, jače ili slabije uzbuđivale dominantni nacionalni koncept, ali nikad nisu uspevale da označe temeljni diskontinuitet u razvoju srpskog društva, pre svega da ospore, u intelektualnoj eliti duboko usađeno uverenje o naciji i nacionalnoj državi kao organskim kategorijama i o identitetu kao kolektivnoj jednoobraznosti, a ne individualnoj samosvojnosti.

*

* *

Kada je Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji početkom 2008. godine odlučio da pripremi spomenicu Latinki Perović povodom njenog 75. rođendana, učinilo mi se da bi moj najbolji doprinos bio ako bih uspela da je navedem da sama govori o sebi. Znajući da bi stav same Latinke Perović, i o spomenici i o obeležavanju rođendana, bio negativan, organizatori su čitavu ideju držali u tajnosti. Zato sam svoje insistiranje da obavimo razgovor objasnila potrebom da svoja sećanja ostavi zapisana, sa izvesnošću da jednog dana budu i objavljena. Iako ih je autorizovala, do dana promocije zbornika nije znala za njihovu pravu namenu. Razgovor je obavljen u nekoliko dana jula meseca 2008. godine i sadržavao je pitanja koja su se u tom trenutku činila relevantnim za predstavljanje Latinke Perović, pre svega činjenica o njenom životu, prelomnim momentima u njemu, ali i o drugim ličnostima, značajnim akterima političkog života u Srbiji i Jugoslaviji šezdesetih i sedamdesetih godina, o njenoj percepciji socijalizma i Jugoslavije, a onda i o osporavanjima kojima je bila izložena.

Posle izlaska zbornika *Snaga lične odgovornosti* krajem 2008. godine, brojne pozitivne reakcije, ali i negativne opservacije koje su se pojačale u javnosti, koje, istine radi, nisu bile neočekivane, navele su me da predložim Latinki Perović da nastavimo razgovor, i posebno da se osvrnemo na ona pitanja na koja u prvom intervjuu nije dala eksplicitni odgovor. Drugi razgovor

je zato imao i drugačiju prirodu, vođen je u više navrata tokom čitave 2009. godine, a razmatrane teme su uslovile i drugačiju strukturu prezentiranog materijala. Ovog puta cilj je bio da Latinka Perović detaljnije objasni svoje razumevanje dominantne ideologije u Srbiji tokom XIX i XX veka, pre svega da identifikuje mesta koja označavaju njen kontinuitet, ali i alternative koje su postojale i mogle da predstavljaju diskontinuitet u razvoju društva. Upravo u danima vođenja razgovora na delu se, i to baš na njenom „primeru“, potvrđivala teza Latinke Perović da je dominantna politička kultura, bez obzira na vladajuću ideologiju, uvek u Srbiji proizvodila kao svoju konstantu doživljavanje političkog protivnika kao neprijatelja protiv koga su u borbi dozvoljena sva sredstva. Istraživala je kako se to i kojim sredstvima radilo u XIX veku i početkom XX, a lično je „osetila“ kako i kojim sredstvima to rade i „komunizam“ i „demokratija“. Zato je na kraju, cilj drugog razgovora bio i da odgovori na, u javnosti prisutne, različite interpretacije određenih momenata iz vremena njene političke aktivnosti, i što je posebno važno, da odgovori na brojna osporavanja kojih se u prvom razgovoru nevoljno doticala, ili novih, koja se svakodnevno i dalje javljaju.

Ako je u ovom kratkom osvrtu dozvoljeno i nekoliko ličnih impresija kao svedoka jedne velike erudicije i dubokog promišljanja svake izgovorene reči, navela bih sledeće: po ko zna koji put, fascinirale su me neverovatna energija, memorija i posvećenost radu, pasioniranom istraživanju, čitanju i analiziranju, koje su kod Latinke Perović i danas verovatno istog intenziteta kakve su bile i pre pedeset godina. Lično mi je bilo dirljivo koliko je vodila računa da ne zaboravi da po dobru pomene nekog od ljudi iz političkog života svoje generacije. Uvek iznova me je iznenađivala smirenost i superiorna uzdržanost sa kojom prima direktna vređanja od oponentata. Nerviralo me je što želi da pronade zrno dobrog i kod onih koji to (po mom mišljenju) ne zaslužuju. Na moje polu-šaljive pokušaje da nekoga „eliminišem“ iz razgovora, Latinka Perović je uvek odgovarala: „Treba ga pomenuti, to je korisna knjiga.“ Ako je suditi po onome šta je pročitala, za Latinku Perović zaista nema nekorisne knjige. Ponekad me je zbunjivala pažnja sa kojom sluša osporavanje njenog mišljenja i odsustvo sujete da kao starija koleginica bude

neprikosnovena i uvek u pravu. Više puta sam bila svedok poštovanja koje joj i danas u drugim delovima bivše Jugoslavije ukazuju „obični“ ljudi. Ali, bila sam i neposredni svedok primitivnog verbalnog napada na beogradskoj ulici. Čak i tada je bila spremna da razgovara.

Na nepreglednu količinu amaterskog bavljenja prošlošću u Srbiji, pretenciozno osporavanje rezultata nauke bazirano na predrasudama i potpomognuto feljtonskim obrazovanjem, leno korišćenje tuđih istraživanja da bi se u njima pronašli argumenti za osporavanje istraživača, konačno, na višestruko problematičan odnos srpske intelektualne elite prema prošlosti društva, Latinka Perović reaguje ključnom konstatacijom: „Nemam ništa protiv drugih tumačenja, samo pod uslovom da se prethodno pređe isti istraživački put.“ Istraživanje je, međutim, u našoj sredini tako zastarelo, a čitanje tako dosadno. Moderno je „zamišljati“ prošlost.

I

**„JUGOSLAVIJA
JE BILA
NAŠA PRVA EVROPA“**

1. O SEBI

***Kako pamтите ratne i prve posleratne godine?
Okupaciju u Drugom svetskom ratu dočekali ste u
Kragujevcu kao osmogodišnja devojčica. Šta Vam
je iz tog vremena ostalo u najupečatljivijoj
uspomeni? Kakva je bila Vaša mladost i školovanje
u prvim posleratnim danima?***

– Ja se nikad nisam vraćala na stvari koje ste formulisali svojim pitanjima i ovaj razgovor sam prihvatila isključivo zbog Vas lično, zato što imate tu strast da stvari razumete i što imam veliko poverenje u Vas. Nisam sigurna da li ću uspeti da dosegnem Vaša očekivanja, ne zato što bih htela nešto da prikrijem, da ublažim, da ne budem do kraja iskrena, već zato što ja sudove o sebi vrlo teško glasno formulišem. Za Vas ću pokušati da budem do kraja otvorena, a koliko će to Vama koristiti, sami ćete proceniti. Na ovo Vaše pitanje gotovo mi je najlakše da odgovorim iako je i ono pokazalo da kada se čovek vraća unatrag, za neke stvari tek sada ima razumevanje i vidi da nisu tako jednostavne. Ja sam sve vreme okupacije provela u jednom selu pored Kragujevca, u Beloševcu, ni sat vremena hoda nije udaljeno, i sad, kada sam povodom Vašeg pitanja razmišljala, shvatila sam da nikad nisam svoje roditelje pitala zašto smo se mi tamo, kako se tada govorilo, sklonili, jer to nije bilo drastično uklanjanje od opasnosti. Verovatno smo otišli da bismo bili u široj porodici, i to je stvarno bila pametna odluka i mojih, a i roditelja moje braće od tetaka. Tamo je bilo mnogo dece, tamo su živeli moj deda i baka po majci, ali su živela i njegova dva brata i nas je bilo vrlo mnogo u toj, da tako kažem „dečijoj koloniji“. Ja sam bila jedina devojčica, moja braća od tetaka su bili daleko brojniji i za mene je bilo posebno iskustvo nadmudrivanje sa

njima i osećanje da nisam isto što i oni. Kako pamtim okupaciju? Tu bih morala da Vam kažem neki podatak o kome ja, zapravo, nikad nisam govorila. Braća moje majke, njena braća od stričeva, znači, moji ujaci iz druge dve porodice, su svi bili u partizanima, bilo ih je četvoro i neki od njih su bili predratni komunisti kao moj poslednji ujak koji je umro ove zime, bio je sudija Ustavnog suda. On je završio prava pre rata, primljen je u partiju godine kada sam se ja rodila i ja se kao kroz san sećam odlazaka u zatvore i opasnosti u toku rata jer su sve te kuće često pretresane, moj deda i drugi deda iz te porodice, treći je umro pre rata, su često pretresani i izvođeni noću. Moram reći da niko nije tada doživeo neku drastičniju sankciju, ali živelo se u neizvesnosti, opreznosti i strahu. Prvi traumatični događaj koji pamtim bilo je streljanje u Kragujevcu, i pamtim ga iz više razloga. U selu Grošnici, nedaleko od Kragujevca, ubijena je vrlo brojna muška familija moga oca, on sam je slučajno izbegao streljanje jer kada je ono počelo, mama mu je rekla da se negde skloni, on je zalutao u šumi gde ga je neko sreo i rekao mu da u Grošnici sve streljaju i da beži. Tako se on pukim slučajem spasio, ali su ubijena njegova rođena braća i njihova deca, moja braća od stričeva. U Grošnici je postojala, ne znam da li još uvek postoji, spomen ploča gde je bilo mnogo Perovićevih, mislim da je bilo dvanaest muškaraca, najbližih srodnika moga oca. To je bilo nešto što je živelo u porodici, ali streljanje u Kragujevcu pamtim iz vremena posle rata jer mi je ostalo u vrlo živom sećanju kako je grad tada izgledao. Pamtim ga kao grad žena u crnini u kome se vrlo tiho govorilo jer je, zapravo, iz svake kuće neko bio izveden i streljan. Iako sam bila devojčica, imala sam jasnu svest o tome da su izvođeni đaci. To se moje pamćenje održalo i na druge načine jer je poznati profesor Lazar Pantelić koji je streljan zajedno sa đacima, a nuđeno mu je u poslednjem trenutku da ih napusti, bio otac jedne od mojih najbližih drugarica Olje Pantelić. Ja sam, zapravo, u toj kući rasla, zajedno smo učili, to je bila brojna porodica, tri ćerke i dva sina, svi su učili ili studirali, i za mene je ostala tajna kako je njihova mama, gospođa Mira, uopšte preživela. Ja se samo sećam da je ona izdavala jednu sobu, da se živelo vrlo oskudno, potrebe su bile zaista minimalne, ali pamtim da je postojala

neverovatna solidarnost, da smo mi jedni od drugih donosili, sve delili... Dakle, to mi je ostalo u vrlo živom sećanju i ta slika je nešto odvojeno od odlazaka u Šumarice, posebno odvojeno od kasnijih rituala. To je u meni bilo duboko i po tome ni ja nisam, u suštini, mnogo čeprkala. Kragujevac pamtim i po veoma čestim sahranama jer su pronalazena deca na raznim frontovima. Druga moja drugarica Danica Pantelić je imala dva brata, njen otac je imao veliku bojadžijsku radnju pored biblioteke u gradu, čika Radenko Pantelić, gde sam ja provodila takođe mnogo vremena jer smo zajedno učile, tako se tada živelo. Ta moja drugarica je izgubila oba brata na Sremskom frontu. Pamtim njene roditelje kao vrlo tihe ljude, uvek u crnom, i za mene je ostala tajna kako su se ti ljudi nosili sa svojim nesrećama. Ja sam apsolutno svesna da sam kao dete o tome, nekako, razmišljala. U svakom slučaju, Kragujevac pamtim kao grad koji je preživeo jednu tešku traumu koja je u njemu živela na taj tihi način...

Posle rata se nije mnogo pričalo o tome?

– Nije se mnogo pričalo, ali razmišljala sam o jednom fenomenu. Mislim da se uvek, kada se priča o zločinima, te cifre uvećavaju, znam da je sada Muzej došao do tačnih podataka, izašle su i knjige o tome, ali te uvećane cifre ne mislim da su bile samo rezultat državne politike, da bi ona došla do većih ratnih odšteta, reparacija, toga je sigurno bilo, ali i što se ljudi tiče, njima je izgledalo kao da je umro ceo grad. To je jedna psihološka stvar, tako je osećao onaj čije su dete izveli iz razreda i streljali, tako je osećao njegov sused, mi smo svi osećali kao da su hiljade ljudi izginule u Kragujevcu. Mislim da je to proizvod jednog psihološkog stanja, jedne atmosfere u kojoj se desi užasno nasilje. Ja sam tek kasnije, kao odrasla osoba, saznala da Nemci decenijama nisu odlazili u Kragujevac, ne znam da li je to bila stvar njihovog dobrog takta ili je to na neki način njima bilo sugerisano ili zabranjeno. Ja se ne sećam da se u tim prvim godinama, možda mene sećanje vara, ali se ne sećam, to je bilo skoro nepristojno, uvredljivo, da se žrtve u Kragujevcu kapitališu, da se na neki način koriste, da se o tome govori. To se obeležavalo, u prvo vreme privatno, ljudi su odlazili na stra-

tišta, kasnije se to institucionalizovalo, dobilo neki ritual, ali ja moram reći da je on nešto što je više nalepljeno na moje sećanje, što nije neko moje dubinsko sećanje. Pamtim, naravno, i drugu stranu, ljude koji su posle rata bili na neki način žrtve. Ne mogu da nađem pravu reč, da li je to osveta, ili možda odmazda, dugo sam se kolebala da li čak i Vama da ispričam slučaj sa Andrejem Mitrovićem čiji je otac stradao 1945. godine. Mi se znamo od detinjstva. Moji roditelji, posebno moja majka, dobro je poznavala njegovu mamu, gospođu Olgu Mitrović koja je bila predivna žena, bila je učiteljica i sa svojom učiteljskom platom se brinula o svojoj ali i o deci koju je Andrejev otac imao iz prvog braka. Znam da je organizovala čitalačke grupe sa ženama, bila je jedna od tih delikatnih osoba koja je patnju nosila sa dostojanstvom, verovatno i sa teškoćama. Moram da kažem da je Andrej zahvaljujući profesorki s kojom sam ja bila najbliža, koja je bila posle i direktor gimnazije, a kasnije i moja kuma, da je zahvaljujući njenoj brizi dobio stipendiju, dobio i smeštaj kod nekog ko je bio blizak meni i mome mužu, sa kojim tada još nisam bila u braku ali smo se družili, i završio školovanje. Bio je odličan đak, odličan student, znači, to se isplatilo. Ivan Đurić je pisao da je njegova generacija startovala sa visokog nivoa na koji su istorijsku nauku u bivšoj Jugoslaviji podigli Bogo Grafenauer, Mirjana Gros i Andrej Mitrović. Deo istoriografije osamdesetih i dvedesetih godina, koja se našla ispod nivoa Miloša Milojevića i Simeona Gopčevića, i to uz podršku državnih fondova, Andrej Mitrović je prvi nazvao *paraistoriografijom*... Hoću da kažem, da je posle Drugog svetskog rata princip solidarnosti funkcionisao.

Mislite da to ima veze sa sistemom ili sa činjenicom da se rat tek završio?

– Verovatno sa tim da se rat tek završio, ali i sa sistemom u smislu da on osvetu nije ostavio kao princip, meni, niti mojoj majci, niko nije branio da se družimo sa nekim ko je nekog izgubio pod novom vlašću. Naravno da je bilo ljudi, to su obično bili ljudi koji su došli sa strane, koji su uspostavljali vlast, koji su se trudili da se nekako razlikuju, da se na neki

način, pre svega materijalno, izdvoje, ali ako govorim o životu na ravni jedne obične porodice, ja to vreme pamtim kao vreme druženja, kao našu veliku želju da stvari saznamo, kao vreme solidarnosti i verovatno kao vreme nekih tema o kojima nije bilo pristojno razgovarati, a to su bile teme vezane za gubljenje tolikih života.

Sećate li se samog dana oslobođenja?

– Ne! To je prosto neko urastanje u novo stanje, sećam se školskih manifestacija, govora na trgovima, toga se sećam kao kroz neku koprenu... Vreme posle rata je bilo po definiciji vreme nekog entuzijazma jer je prestala okupacija, zemlja je doživela oslobođenje. Uopšte, povratak u grad 1945. godine, znači školovanje, pamtim po prilično haotičnoj situaciji u školama, u odeljenjima je bilo mnogo đaka, škola se tek konsolidovala. E, sad, moram da kažem da se to vreme menjalo, da je život dobijao svoju dinamiku. Moje srednje školovanje je počelo u posebnim gimnazijama, bile su dve muške i ženska gimnazija, ja sam počela školovanje u ženskoj gimnaziji, a u poslednjoj godini kada ću maturirati, stvorena je zajednička gimnazija, ali je ostalo žensko odeljenje i to je bila najveća reforma tada. Vi ste me sada vratili u detinjstvo, vratili ste me u taj rani posleratni period i obnovila su mi se sećanja na moje profesore i na veliku ulogu koju su oni imali u mom formiranju. Pamtim neke detalje, možda su tada počela, potpuno nesvesno, neka moja opredeljenja, neka moja stanovišta prema fenomenima sa kojima ću se tokom čitavog života sretati i neke stvari potvrđivati kao saznanja koja sam od svojih profesora primila. Mi smo stvarno imali odlične profesore, ja ih i sada poimence pamtim...

Koga posebno pamтите?

– Najviše pamtim svoju profesorku matematike koja je bila jedna vrlo neobična žena, Katarina Janićijević, poticala je iz generacije prvih intelektualaca koji su se u Srbiji obrazovali, njen otac je predavao latinski jezik, oba njena brata su bili školovani ljudi, jedan je bio pravnik, drugi lekar, njen muž je bio advokat, jedan neobično plemenit čovek, ali, kako da Vam ka-

žem, od nje ste učili matematiku, ali ste neverovatno mnogo učili kako treba, u suštini, živeti. Između nas dve je postojao vrlo prisan odnos od početka, tako da sam ja bila u prilici da slušam njene reakcije na razne situacije. Ona je pre Drugog svet-skog rata bila levo orijentisana, nikad nije pripadala nekoj organizaciji ili pokretu, ali je a priori bila protiv progona, sankcija, uvek je bila na strani progonjenih levičara, i u gimnaziji, bilo da se radilo o đacima ili o profesorima, kao što je to bila i posle 1945. godine. Vrlo dobro pamtim kako je ona sa mnom, sa mladom osobom, razgovarala kao sa sebi ravnom i kako mi je pričala da su nekog lekara uveče gonili i ona kaže: „Pa kako možeš rešiti da nekog ubiješ bez suda?!“ To sam vrlo dobro upamtila. Sećam se, još sam bila u početnim razredima gimnazije, održavao se neki zajednički sastanak učenika i profesora na kome je govorio jedan od prvoboraca, Raja Nedeljković. On je bio strog čovek, posle je bio republički poslanik, član CKSK Srbije, bio je Kragujevacanin, i na tom sastanku on je govorio vrlo strogo, na neki način preteći protivnicima. Sećam se da je bila zima, pošla sam kući sa mojom profesorkom hemije, zvala se Ljubica Filipović, bila je krupna žena, i tako, kroz taj mrak ona je sa mnom kao devojčicom išla i sva je ceptela, ja sam tada shvatila da je u ratu izgubila sina, i onda je rekla kako je vlast uvek ista, kako je uvek arogantna, kako uvek pretila i sva je, nekako, podrhtavala tokom tog razgovora. Znam da sam se uz nju šćućurila, da sam osećala da je ona pogođena, pratila sam je do kuće i to je, nekako, ostalo duboko u meni, te stvari su mi se jako utisnule. Razmišljala sam zašto su te žene toj devojčici pričale takve stvari? Da li je to bila stvar poverenja, da li su one mene osećale jer nikad nisam bila na strani neke agresije u odnosima, ili su i same htele da, na neki način, utiču na mene?! To su detalji na koje sam se često u životu vraćala u sudarima sa osionošću koja je meni smetala i u komunizmu i u postkomunizmu podjednako, kad ona nije pod nekom kontrolom... Naši profesori su poznavali život svake svoje učenice, oni su odlazili u naše kuće, razgovarali sa našim roditeljima, oni su nas, zapravo, učili kako se govori i kako se misli. Ja se apsolutno ne sećam nikakve indoktrinacije u školi. U kragujevačkoj gimnaziji je bilo puno profesora ruskih emigranata i nisu oni samo preda-

vali ruski jezik. Imala sam profesorku koja nam je predavala latinski jezik, a bila je ruska emigrantkinja, predavala mi je i biologiju ruska emigrantkinja, dakle, neku ideološku indoktrinaciju ti ljudi nisu bili prisiljeni da sa nama rade ili ja apsolutno nikad to nisam osećala.

Kakav ste bili đak, šta ste u školi najviše voleli?

– Znao šta, ja ne mogu da kažem da sam bila štreber, nekako, ja sam bila od onih đaka koji su sve učili, ja sam mislila da je škola za to, sigurno sam više bila naklonjena predmetima iz društvenih nauka, imala sam odličnog nastavnika književnosti koji je tada, u tim podelama važio za, neću reći, „reakciju“, ali za nekog kritičkog čoveka prema režimu...

Da li je važio ili ste to i Vi osećali?

– To je nešto što je više strujalo, ali, profesor (Vujadinović se zvao) nas je učio visokoj pismenosti, sećam se tih pismenih zadataka, oni su bili vezani za književnost sem možda maturalnog zadatka koji je bio vezan, hajde da tako kažem, za politiku. Imali smo dobru praksu, dobijali smo velika dela klasične ruske, francuske, engleske književnosti da proučimo, da referišemo, da o tome vodimo raspravu i, mislim da je to nešto što nas je formiralo, ja sam osećala da to na mene vrlo mnogo utiče. Volela sam istoriju, volela sam jako filozofiju, volela sam jezike, ali, kažem Vam, ja sam učila sve sa jakim osećanjem dužnosti, možda je to deo moje rigidne prirode, ali ja sam stvarno tako to shvatala. Mi smo imali školske biblioteke i sami smo ih pravili, donosili smo knjige, umnožavali smo fond iz nekih naših fondova, ali u Kragujevcu je postojala i odlična gradska biblioteka koju sam ja maksimalno koristila, tu sam pročitala ruske klasike, i Dostojevskog i Tolstoja... Naravno, vreme se menja, ja ništa ne upoređujem, ali mislim da je to bila škola u kojoj smo se mi učili i mišljenju i raspravljanju, mi smo imali literarne družine, svako je nešto pisao, vežbao se, tu smo vodili rasprave, ko je imao talenta za neke druge stvari, za crtanje, za pevanje, on je išao u druge sekcije, u svakom slučaju taj vannaštavni život bio je vrlo buran. Najbolji đaci smo bili neki Stoja-

nović i ja, probala sam da se setim njegovog imena, on je posle, mislim, bio profesor Pravnog fakulteta u Kragujevcu. Ipak, vodilo se računa o nekim kriterijima, ja sam proglašena za najbolju učenicu generacije, i sećam se da mi je moja razredna starešina to saopštila i rekla da su svi profesori bili jedinstveni, samo je jedan profesor rekao: „To je pravedno, ali možda će nam neko zameriti što smo to dali devojci, a ne mladiću.“ Ja sam, i to ću Vam reći, kao najbolji đak u generaciji imala stipendiju grada. Nikad to nisam nikom ispričala, ali kad sam diplomirala ja sam svoju stipendiju vratila, rekla sam da je to sad potrebno nekom drugom, da se ne vraćam u Kragujevac, da ne mogu svoje gradu da vratim to što je on meni dao, moji roditelji su tada nešto prodali i tako smo stipendiju vratili. Hoću da kažem, ja nisam mislila da je to meni dato, da sam to dobila zato što sam bila najbolja učenica. Ne znam kakva je bila praksa posle, nikad me to nije ni zanimalo, nikad nisam mislila da to treba da bude pravilo, ali ja sam osećala da to treba tako da uradim, moji roditelji su isto osećali... Moja generacija je bila rano angažovana, postojala je organizacija, u početku je to bio SKOJ, posle omladinska organizacija i mi smo na razne načine tu bili angažovani, ali se to svršavalo za vreme školskog odmora. Ne sećam se da sam ikad u razred ušla posle svoga profesora. Ja sam trčala da uđem, da to njima ne smeta i oni su, nekako, bili svesni toga. Neprestano smo radili, počeli smo odmah da idemo na radne akcije gde smo provodili leto. Ja sam bila na četiri takve radne akcije, prvi put sam bila na Novom Beogradu...

1948. godine?

– Da, ja sam bila, takoreći, dete, bili smo dva meseca na Novom Beogradu, onda smo sledeće godine gradili autoput Beograd–Zagreb, zatim smo bili na pruži Banja Luka–Doboj, a poslednja akcija je bila gradnja tekstilne fabrike u Novom Pazaru.

Jeste li Vi bili izuzetak ili je većinska omladina odlazila na radne akcije?

– To je bila većinska omladina i to je bilo dobrovoljno. Ja mislim da smo mi zdravo odrastali, na tim akcijama smo se ba-

vili fizičkim radom, bavili smo se dosta sportom, tu je bilo solidarnosti i druženja, delili smo pakete, sretali smo se sa mladim ljudima iz čitave Jugoslavije, neki entuzijazam je tu postojao i mislim da je bio autentičan. Bio je blizu Beograd, tu su živeli moji rođaci, moji roditelji su dolazili, ali ja sam se stidela, osećala sam se nekako nelagodno da me oni posećuju i da se ja izdvajam.

Šta je za Vas značio odlazak na radnu akciju?

– Znao šta, to je bio jedan pokret, to je bio neki duh vremena, mi smo osećali da učestvujemo u izgradnji, u obnovi zemlje, mislim da je nama tu jako važno bilo i druženje i ja sam se, sramota me je da kažem, sa svake akcije vratila kao udarnik, ja nisam bila nikakav funkcioner tamo, bila sam običan brigadir kao i toliko mojih vršnjaka. Neka naša prijateljstva su se do danas očuvala sticajem raznih okolnosti, bilo zato što smo se posle u Beogradu vidali kao studenti i nastavili da se dužimo, bilo što smo, kako smo odrastali, ulazili u porodične veze. Recimo, prijateljstvo sa mojom drugaricom Lilom Mičić, koja je dve godine starija od mene, tada je počelo i traje potpuno nepomućeno do današnjeg dana. Kada ima nešto važno da mi kaže, kao što je odlazak njene ćerke i zeta u Ameriku pred mobilizaciju, ona će doći da to ovde kaže i obrnuto.

Da li je rano ratno iskustvo uticalo na Vaš interes za politiku?

– Sve zavisi od toga šta podrazumevamo pod pojmom politika. Sigurno da je cela ta atmosfera, tako kako sam ja volela sasvim iskreno da Vam je opišem, uticala na moj angažman, na čitanje, na razgovore, na učešće u omladinskom životu, to je, prosto, jedno vreme... Međutim, ja bih to teško rekla nekom drugom, ali ja sam se tog političkog angažmana uvek pomalo stidela.

Zašto?

– Pa, smetalo mi je da se ja nekako izdvojim, da budem angažovana u smislu da imam vlast nad svojim vršnjacima, po-

gotovo da me tako vide moji profesori. Jedan od retkih ljudi koji je toga bio svestan u mome karakteru je bio Marko Nikezić. On mi je govorio: „Ti se uvek pomalo stidiš što si sekretar CK!“ Tačno, i ja to Vama mogu da kažem, to je jedna od barijera za ovaj razgovor jer to je nešto autentično što će možda neko sutra da pročita i da kaže – šta sad ona priča tu priču?! A zaista je bilo tako. Ja politiku nikad nisam shvatala kao profesiju, kao nekakav poziv, ja se vrlo dobro sećam svojih studija, bio je neki studentski skup, popunjavali smo glasačke listiće za studentski odbor, naišao je moj profesor Radoslav Bošković koji je predavao staroslovenski jezik i uporednu gramatiku slovenskih jezika, koga sam ja obožavala, smatrala da je stvarno ingeniozan. On je bio zaprepašćen, mene tu vidi među aktivistima i pita: „Perovićeva, šta ćete Vi ovde?“ Ja sam rekla da nešto pomažem i tako... Hoću da Vam kažem, politički angažman dobrog dela te generacije je bio neko služenje opštem dobru, mi smo to tako razumevali. Zato je meni vrlo teško da Vam o tome govorim jer posle svega što se desilo, to ljudima izgleda neuverljivo. Ali, znate kako, mi smo tom pokretu prilazili dobrim delom zato što je on nas tražio, kao najbolje đake, kao ljude koji imaju prirodni autoritet u svojoj sredini, mi smo tako tome prilazili, a ne da postanemo funkcioneri, da upravljamo ljudima, pogotovo da imamo neke privilegije.

Koliko su se kragujevačka i beogradska sredina razlikovale u vreme kada ste prešli u glavni grad?

– Moram reći, ne mnogo. Kragujevac je u to vreme ipak imao časopis, postojalo je neko pamćenje, postojala su udruženja, predavanja, onda su počeli da se organizuju koncerti, izložbe, tako da Kragujevac nisam doživljavala kao neku puku provinciju iz koje ja sad odlazim u velegrad, ne bih mogla da kažem da je to bio slučaj ni sa mojim drugaricama i drugovima. Mi smo se, naravno, radovali dolasku na studije u Beograd, zadržale su se te veze bez obzira na fakultete na kojima smo se našli neko vreme, a onda, kako to biva obično u životu, počeli smo da se na neki način udaljavamo. Ja sam došla na studije 1952. godine, hranili smo se u studentskoj menzi, prve dve go-

dine sam stanovala kod ujaka, a posle smo moja drugarica i ja stanovale u omladinskom domu gde su nam dali sobu, to je Mićićka koju sam Vam pomenula. Te dve sredine se nisu mnogo razlikovale zato što je društvo bilo vrlo siromašno, ja se sećam da sam na studije došla u dokolenicama. To su pedesete godine, to je najveće siromaštvo, to je i jedna atmosfera za koju će ljudi reći da je nešto prošlo, možda da oni to nisu osećali, ja lično jesam, a mislim, i dobar deo moje generacije, mi smo osećali da je zemlja u opasnosti, da je sukob sa Sovjetskim Savezom nešto stvarno... Ja sam, recimo, uvek radila kao što sada radim u Univerzitetskoj biblioteci, imala sam svoje mesto u Seminaru za srpski jezik, uvek je tu bila jedna barikada knjiga...

Da li je to bila stvarno „barikada“?

– Ja sam je pravila zato što sam ono što sam radila volela da imam sve na jednom mestu. Ako sam spremala ispit, tu je bila literatura vezana za taj predmet, posle, kad sam došla u Arhiv, u biblioteku, to se nastavilo jer sam uvek radila više paralelnih stvari i htela sam da mi je uvek sve pri ruci. Imala sam to i u CK. Nikezić i ja smo se, kada je već bilo jasno da ćemo zajedno obavljati dužnosti, prvi put tako sreli, on je ušao u moju kancelariju, a na mom stolu je bila gomila knjiga, razna literatura, on je pitao: „Ko ovo čita?“ Rekla sam: „Ja i drugi ljudi kojima to treba.“ Da li je to bila moja instinktivna potreba da se ogradim? Ja to više osećam kao potrebu da sve imam pri ruci. Dakle, u Seminaru je bio vrlo disciplinovan rad, ja sam redovno išla na predavanja kao i cela naša generacija, studiralo se redovno, to je bila jedna dobra generacija, ne mogu da zamislim da bi neko polagao ispit na protekciju. Ja ne kažem da je postojala konkurencija, ali neka vrsta takmičenja je postojala, i tu se nekako prirodno uspostavljao neki red među nama. Mi smo radili vrlo disciplinovano, živelo se vrlo skromno, i tu je postojala neka solidarnost i ambicija te generacije da što više nauči. Imali smo dobre profesore, ja sam bila generacija koja je još zatekla Aleksandra Belića kod koga sam polagala opštu lingvistik, on je tada bio veliki autoritet, moje otkrivanje njegove ličnosti došlo je vrlo kasno kada sam počela istraživanja i kada

sam otkrila da su ljudi komplikovane ličnosti – njegova prepiska sa profesorom Ramovšem iz Slovenije, njegov boravak u Rusiji. On je spadao u onu grupu intelektualaca koju je srpska vlada slala u sve zemlje, a on je bio u grupi koja je otišla u Rusiju. Moj profesor srpskohrvatskog jezika, kako se to tada zvalo, bio je Mihajlo Stevanović, profesor istorije jezika je bio Radvan Aleksić, profesor uporedne gramatike slovenskih jezika je bio Radoslav Bošković, to je predmet koji sam jako volela i koji mi je pomogao da čitam na svim slovenskim jezicima.

A jeste li izlazili?

– Postojale su mogućnosti za druženje, ne mogu da kažem da nisam izlazila, ali, da budem iskrena, igranke mene nisu mnogo privlačile, mi smo se družili, vodili silne rasprave. Pedesetih godina Beograd je počeo da se otvara, dolazili su ljudi čija ste predavanja mogli da slušate na Kolarčevom univerzitetu, Žan Kasu, ljudi koji su podržavali Jugoslaviju, dolazile su kulturne grupe, dolazilo je englesko pozorište, kinesko pozorište i balet, dolazili su glumci, Žerar Filip, Simon Sinjore, dakle, to je postajala sredina koja je budila našu radoznalost i mi smo na sve to išli, jako se trudili da dođemo do karte, bilo je tada i posebnih predstava za studente. I intelektualni život je bio dinamičan, nije uopšte bio ravan, tada je počela da izlazi *Nova misao*, tu su se vodile neke rasprave, došao je Đilasov slučaj, on je bio jedna neočekivana pojava u pokretu koji je bio jedinstven, ali ne mogu da kažem da je to bilo samo u atmosferi straha, da na partijskom sastanku baš ništa niste mogli pitati, ja ne pamtim takvo vreme. Partijski smo bili organizovani na fakultetu, sećam se, Sulejman Redžepagić se zvao, bio je darovit student, on je tada u raspravi o Đilasu imao i neka pitanja. Sećam se vrlo dobro „ibeovaca“ koji su se vratili sa izdržavanja kazne i došli da nastave studije, moja generacija je njih već zatekla na fakultetu. Oni su delovali kao fizički izmučeni ljudi, ali u studentskoj sredini uopšte nisu bili ekskomunicirani. To su bili vrlo sposobni ljudi, među njima je bio i Mitar Pešikan koji je posle postao akademik, bio je i Dušan Jović koji je kasnije postao profesor univerziteta, mi smo se družili normalno na studijama i

kad sam ja otišla iz politike, on je bio jedan od retkih ljudi koji je kod mene redovno dolazio, ja se nikad nisam pitala koji su to motivi, uvek sam sa njim razgovarala otvoreno o svemu i on je tako to i objasnio, da se setio naših druženja kad su se oni vratili sa Otoka. Mi smo znali da su oni došli sa izdržavanja kazne, ali ja se ne sećam nikakve barijere među nama, naprotiv, oni su kasnili sa studijama, menjali smo beleške, udžbenika nije bilo, zajedno smo učili, sećam se nekolicine takvih ljudi, bilo je među njima i žena. Čak ne mogu ni da Vam kažem gde su oni izdržavali kaznu jer to nikad nije bio predmet naših razgovora, u svakom slučaju, oni su se integrisali u sredinu, oni nikad o tome nisu govorili, verovatno su imali i neki obzir. Imala sam i profesora koji je jedno vreme bio na Golom otoku, to je profesor Miodrag Popović sa kojim sam se družila i kao odrasla osoba, do njegovih poslednjih dana. Zajedno sa Dušanom Ivanićem sam spadala u ljude koje je on pozivao u svakom trenutku, živeo je tu blizu. Različito smo mislili o stvarima, o svemu smo razgovarali, ali se ne sećam, ili sam ja tako stvari percipirala, da je postojala neka ekskomunikacija tih ljudi... Vrlo dobro se sećam dolaska Hruščova u Beograd. Ja sam jedina ostala u Seminaru, nisam otišla na taj doček. Iskreno da Vam kažem, nisam htela da izgubim vreme. Ne mogu da kažem da je to bio neki moj politički stav, mislila sam – šta ću ja tamo – ja sam ostala i znam da su me kolege pitale: „Pa dobro, šta ti bi, jedina si ostala, znaš kako je fantastično bilo, Rusi došli na poklonjenje, znaš šta im je Tito rekao...“ Ne znam da li sam tada to tumačila, ali ja prosto nisam htela u tu gomilu, šta ću ja tamo, bolje je meni da sedim u Seminaru, da nešto čitam, da se spremam za ispit... Ovaj razgovor, ne mogu da kažem da nije neko malo mučenje ali ja to Vama mogu da kažem, ja nikada nisam bila identifikovana sa politikom, razumete?!

Ni kasnije?

– Ne! Ja sam u tome učestvovala, ja sam imala neku radoznalost, ja sam stvari posmatrala, imala sam neko osećanje da ja tu mogu da pomognem, ali ja se sa tim nikad nisam identifikovala bez ostatka!

***Šta je najviše uticalo na Vaša levičarska
uverenja? Društvene okolnosti? Sredina? Škola?
Porodica?***

– Mislim da je sve po malo, ne bih mogla da kažem da je to bio jedan činilac. Sigurno je to porodica, sigurno je to odrastanje u ratu u kome su ipak bile jasno polarizovane strane dobra i zla, za mene je bilo nesumnjivo da je antifašizam strana na kojoj je dobro, mi smo se tako formirali. Drugo, za nas je antifašizam simbolisala partizanska strana jer smo, boraveći za vreme rata u selu, imali i te četničke bande, njihove pretrese i naručivanje hrane. Vrlo dobro pamtim da su oni uglavnom tražili da se za njih obezbeđuje hrana, odeća, da se vezu kordarde. Ne pamtim neki njihov otpor. Ali, ovo ste pitali, moje opredeljenje za levicu, mislim da sam i citirala negde, Francuzi kažu da „vreme određuje ljude“, za mene nikada nije bilo sporno da vreme nije unisono, da u svakom vremenu postoje ljudi koji pate, za mene su to sigurno bile majke čija su deca tada streljana, ili majke čija se deca nisu vratila iz rata, na kraju, jedan od mojih ujaka se nije vratio, njega su četnici zaklali negde u Bosni, bio je student prava, postojala je bista pred Pravnim fakultetom u Kragujevcu, ne bih mogla da Vam kažem da li još uvek postoji jer se ti simboli, kao što znamo, menjaju. Bilo je sigurno i ljudi kojima je nacionalizovana imovina, koji su izgubili svoje, koji su se našli na drugoj strani, koji sigurno nisu delili taj entuzijazam, ali ono što je bilo atmosfera vremena, to je bilo oslobođenje, mogućnost da se školujete, mogućnost da učite. Ruski pritisak je bio jedno veliko iskustvo, to je bilo i nešto gde se učvršćivala ta sigurnost, gde se uspevalo da se i od toga odbrani, i možda su te dve pobede i stvorile osećanje potpune, da tako kažem, nekritičnosti prema svom vremenu. U ratu ste se našli na strani protiv okupatora u antifašističkoj borbi, a onda je došao izazov 1948. godine, ta drama se svakako osećala, osećala se i u partiji, osećala se, na kraju, i u srpskom narodu. Raskid sa Rusijom, nije tačno da se nije osećao, ja se ponekad vraćam na časopise, na novine tog vremena, i uvek kažem mla-

dim kolegama da veoma greše što misle da je to vreme unisono, jer to je vreme velikih traženja, naročito posle 1948. godine, to je veliki prelom.

Mislite da se to u Srbiji više osetilo nego u drugim republikama?

– Ja to ne mogu da kažem kao nešto iskustveno zato što tada nisam putovala, u isto vreme mogu da kažem nešto na osnovu istraživanja. 1948. godinu treba gledati u kontekstu, niko nije postavljao pitanja, još uvek su trajala hapšenja, tema je bila na neki način zabranjena, postojala je i spoljnopolitička opasnost koja nije nikakva izmišljotina i ja mislim da je stvar komplikovanja. Pazite, obe strane u tom sukobu, govorim o odnosima unutar partije, su jedna drugu smatrale izdajnicima. Ovi koji su pružili otpor, zajedno sa rukovodstvom, smatrali su da je to izdaja zemlje, jer oni su već vlast u zemlji, smatrali su da je to izdaja revolucije, jer su revoluciju uvek smatrali autentičnom, a ne nekom replikom sovjetske revolucije, ali, smatrali su i izdajom doktrine socijalizma, jer internacionalizam nije u njihovoj percepciji podrazumevao takve odnose između država. Ova, da tako kažem, strana koja se izjasnila za Rezoluciju, takođe je to smatrala izdajom vere, izdajom doktrine, izdajom Staljina sa čijim su imenom ginuli, izdajom ideala revolucije, i to objašnjava njihovo međusobno ponašanje. U daljoj evoluciji, strana koja je bila poražena, izolovana na Golom otoku, nije dobijala nikakvu satisfakciju. Jer, zemlja se održala, mogli su Srbi da vole ne znam koliko Ruse, ali da ih prime baš kao okupatore, nisam sigurna da bi se za to opredelili, zemlja se otvorila prema svetu. To se smatralo svetsko-istorijskim događajem, desila se prva pukotina u staljinističkom bloku koji je posle Drugog svetskog rata već postao vojno-politički blok, a onda je došla ta istina iznutra, iz samog Sovjetskog Saveza, došao je Dvadeseti kongres koji ja svrstavam među najznačajnije događaje XX veka. Iz Sovjetskog Saveza je progovoreno o zločinima, o logorima, o progonima manjina, ubijanju vodećih ljudi, istorijskih vođa boljševičke revolucije, tajni govor Nikite Sergejeviča Hruščova na Dvadesetom kongresu tada se čitao interno, to je znao

veoma širok partijski krug ljudi i kad dobijete jedno takvo sve-
dočanstvo iznutra, vrlo je bilo teško da u zemlji računate na ne-
ku podršku. To, naravno, nije značilo da se izjednačite sa meto-
dama, to je sasvim drugo pitanje. Ta ideološka tenzija između
KPJ i KPSS je nastavljena i to po dve osnove. Pokazalo se da ni
u Sovjetskom Savezu nije bilo lako napraviti preokret. Ubrzo je
Hruščov uklonjen udarom, došao je Brežnjev, njegova vladavina
je trajala dvadeset godina i bila je vezana za to opadanje, tako
da se velika nada da će sa Hruščovom led krenuti u celoj Istoč-
noj Evropi, polako gasila. Drugo, došlo je do pobuna u drugim
istočnim zemljama, došlo je do pobune u Istočnoj Nemačkoj, do
pobune u Mađarskoj sa mnogo žrtava, došla je sasvim nova si-
tuacija u Poljskoj sa postepenim nastajanjem opozicionog po-
kreta koji je prodirao u čitavo društvo. To je latentna pobuna,
cela Istočna Evropa je na neki način to odbacivala, to se uvek
završavalo porazima, novim hapšenjima, u prolivanju krvi...,
teško je da jednu takvu orijentaciju u zemlji koja je izašla iz ce-
log tog kruga, branite i da joj date istorijsku satisfakciju. Mi-
slim da je to ključno pitanje. Ja se sećam kada je počelo to pita-
nje da se otvara, prvi su tu, moram reći, bili Slovenci, to je išlo
preko literature, ona je uglavnom otkrila golootočku istinu,
preko nje su išla saznanja o teroru, o stradanju, ali mi još ne-
mamo ozbiljnih studija o tome, čak ni o dokumentima do kojih
je moguće doći, koliko ja znam samo je Radonjić iz Crne Gore
objavio knjigu o tome. Znači, stalna tenzija koja je postojala,
Program SKJ sa naznakama napuštanja dogme: „Ništa ne sme
biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno...“ bio je osuđen
u međunarodnom komunističkom pokretu, uvek ste imali to
vruće-hladno, ne može se reći da u zemlji nije bilo orijentacije
ka studijama staljinizma, ja se ne sećam da je tada neko, čak ni
od kritičara, pokušavao da jugoslovenski slučaj svrstava u sta-
ljinistički blok. Na kraju, imali ste Institut za međunarodni
radnički pokret gde je bilo mnogo ljudi koji su kasnije bili kriti-
čari i zvali su se disidentima, održavani su skupovi koji su se
zvali „Marks i savremenost“, najfrekventnija reč je bila huma-
nost, bili su skupovi posvećeni pitanjima savremenog huma-
nizma... Danas se niko ne vraća na to, a mora se vratiti da bi se
videlo, uz osudu zbog žrtava i metoda, šta je tu, uopšte, ko hteo!

Znači, vi ste neko ko u okviru mogućeg nešto čini, a danas se sve to potpuno ignoriše. Nije važna tu istorijska pravda, ali važna je tačna definicija sfere istorijskog procesa da bi se on razumeo. Tako ja stvari vidim. Imali ste jedan drugi proces u SKJ, neposredno posle sukoba, baš zato što ste se smatrali pravovernim nastavljačima doktrine, išli ste na dokazivanje koje je bilo drastično sa kolektivizacijom, dakle, to je jako komplikovan i potpuno nov proces. I kada se to pitanje otvorilo, ja se sećam, o tome su vođeni dugi razgovori među ljudima koji su to razmatrali, svako je od njih govorio – ja to nisam znao! Ja ću Vam reći nešto što sam i tada govorila i sada tako mislim, ja sam rekla: „To nije pravo pitanje! Ja ti verujem da ti nisi znao, a priori, pravo pitanje je šta bi ti radio da si tada znao?“

Vi stvarno verujete da neko nije znao za Goli otok?

– To hoću da Vam kažem, to je jedna od istorijskih laži, jedna mimikrija, jedan istorijski cinizam, neko je to potisnuo, neki su i direktno lagali i lažu, a neki su se, prosto, premandurili. Ja sam odmah rekla, u redu, nisi znao, prihvatam, ali pravo pitanje je – šta bi ti radio tada da si to znao? Tako da mislim da je 1948. jedna vrlo velika i važna tema koja, kao i druge kod nas, ostaje neobrađena. Činjenica je da se tada događaju neke stvari, da se drži kongres književnika Jugoslavije, da Krleža drži svoj referat, da izlazi *Nova misao*, da, na kraju, postoji ta kritika staljinističkog režima, da se preko starih komunista vraća i u vreme pre rata... To su prosto neke stvari koje vi živite i na kraju, upijate, a koje ljudi kada govore o pojedinim razdobljima gube iz vida. Moja generacija je, na kraju, i fizički učestvovala u podizanju jedne razorene i siromašne zemlje, u njenoj industrijalizaciji, u školovanju njenih ljudi, i ja ne mogu sada, iz naknadne perspektive da o tome govorim kao o jednom totalitarnom sistemu, to ne bi bilo ni iskreno prema Vama, ni pošteno prema vlastitom životu. Ja to vidim kao jedan proces, ne mislim da se sve to slučajno dogodilo, ja, uopšte, ako smem da izađem iz okvira koji ste Vi postavili, mislim da, što se tiče istorije Jugoslavije, mi o tome zapravo, kao istoričari, ništa ne znamo!

To, možda, izgleda vrlo strogo, jer, imali ste prvu Jugoslaviju koju su potresali ozbiljni sukobi i sad iz naknadne perspektive možete da kažete – pa kakva je to bila diktatura?! Znaete šta, za onoga ko je bio pogođen tom diktaturom, ja ne mislim da je to bio razvoj. Taj period je kratko trajao, znamo kako se završio, ne možemo da kažemo da o tome imamo neke ozbiljne, slojevite studije. Ja to isto mogu da kažem i za drugu Jugoslaviju, to su različite faze, ali teško da je tada bilo nekoga u Srbiji ko obnovu Jugoslavije, bez obzira što je na njenom čelu bio Hrvat, bez obzira što su vladali komunisti, nije doživeo kao veliki istorijski čin.

Mislite da jeste?

– Mislim da jeste! Za Srbe je bilo bitno da se obnovi Jugoslavija, oni su bili na pobedničkoj strani.

Omladina je bila većinski levičarski opredeljena?

– Apsolutno, apsolutno, to pokazuju i radne akcije i komunikacije, vi ste tad imali čak i jednu iluziju o balkanskoj federaciji što ja ne mislim da je bila samo kombinacija spoljnopolitička i velikih sila. To je bio jedan veliki entuzijazam koji se onda spuštao sa realnošću na zemlju i, naravno, hladili su se neki odnosi i došao je pritisak 1948. godine, što je Jugoslaviju homogenizovalo, možda je neke procese i blokiralo, možda bi se neke stvari ranije otvorile, ranije bi se o njima raspravljalo...

Za neke stvari je značilo i korak napred?!

– Kako da ne, ja na celo to vreme gledam kao na proces koji ima svoje faze, ja ne mislim da su se svi u svakoj etapi tih procesa jednako osećali, ljudi su se različito osećali, ali bojim se da prave žrtve, hajde da kažemo, ljudi koji su trpeli posledice tog istorijskog procesa, manje govore o tome i to je problem. Kako istoričar da dođe do onog autentičnog kada su se kod nas smene vlasti uvek kapitalizovale i još važi ono što je govorio Slobodan Jovanović za Obrenoviće: „Ko je dva puta bio privođen

od pandura pod Obrenovićima, taj je to višestruko naplatio.“ To je isto deo stvari na koje mi računamo kao na realne. Konflikt 1948. je bio velika drama. I teror ima više dimenzija! Danas se on vezuje isključivo za Tita – a to nije tačno! To je jedan sistem, to je sukob sa jednom velikom silom, to je sukob unutar ideologije. On je različito interpretiran, kaže se: to je bio sukob da bi se održala vlast u Jugoslaviji – ja to nikad ne bih dovela u pitanje! Ali, šta se sa tom vlašću uradilo? Naravno, protivnici su potisnuti na vrlo brutalan način, izolovani su, podvrgnuti nečovečnom teroru, ali šta se još dešavalo u to vreme? Okretanje prema razvijenom svetu, stalno balansiranje između Istoka i Zapada, stvaranje manevarskog prostora da se pomičete kao zajednica, a te stvari se ne posmatraju istovremeno, zato i nije moguća neka istorijska ravnoteža i istina! Ako se samo govori o dželatima i žrtvama, onda se gube iz vida društveni procesi. Te prve godine su godine velikih odricanja, velikog siromaštva, ali se osećao napredak pre svega u činjenici da je prestala okupacija, počelo je otvaranje prema svetu, unutar zemlje se smatralo da ako si morao da budeš sa komunistima na jednoj strani protiv fašizma, 1948. je u načinu mišljenja nestala ta barijera i mislim da se veliki deo inteligencije tako osećao. Šta je sada naknadna svest i zašto ona dolazi, to je drugo pitanje.

Šta je stvarno početak Vašeg političkog angažmana?

– Nekakav početak mog političkog angažmana bio je u predsedništvu CK omladine Srbije, to je bilo negde 1953/1954. U omladinskoj organizaciji je bilo vanredno zanimljivo, tu je bilo ljudi iz cele bivše Jugoslavije. Još sam bila studentkinja, redovno sam radila, išla na teren, organizovala kulturne manifestacije, takmičenja, festivale, to je, nekako, spadalo meni, ali svi su znali da su moj prioritet bile studije, da mene niko ne može naterati da pomerim ispitni rok, uvek sam vukla knjige... Dragiša Đurić-Gile je tada govorio: „Voleo bih da se ova Latin-ka uda, da rodi petoro dece, da je vidim jedanput bez tih knjiga.“ Sećam se da sam se šalila s njim: „Nećeš to nikad videti“, i tako se i desilo, je l'? Meni je uvek bilo prioritetno da studiram,

da naučim, da se angažujem, ali da to ne pretpostavim svome samoobrazovanju. Ja sam diplomirala u prvom roku i odmah sam upisala postdiplomske studije, moja magistarska teza je bila, Vi ćete se začuditi, „Dopunske i odredbene sintagme u jeziku Ive Andrića“. Ja sam se politički angažovala, ali sam završila postdiplomske studije i odbranila taj rad. Bila sam u prilici zbog posla da srećem Andrića. Nikada mi nije palo na pamet da mu to kažem. Onda mu je profesor Velibor Gligorić, koji mu je bio prijatelj, a ja sam bila njegov đak, rekao: „Ona je magistrirala na Vašem jeziku“. A Andrić je rekao: „Ali to je nemoguće, ja sam toliko puta bio sa njom, ona to meni nije nikad rekla.“ Pa kako bih ja to njemu rekla? U CK omladine Srbije je bilo sjajnih ljudi, ja sam među njima bila najmlađa, to su bili ljudi koji su nešto, da tako kažem, od rata zakačili, bili su ili skojevci ili su učestvovali u završnim operacijama, tu je bio Zdravko Vuković koji je posle bio direktor Televizije, bio je Dragoljub Era Ilić koji je isto bio u Televiziji, bio je Stanimir Lazarević koji je kasnije bio u diplomatiji... Posle sam otišla u CK omladine Jugoslavije, to je, mislim, 1956. godina.

Da li se smatralo da je odlazak na federalnu instancu napredovanje?

– Pa, verovatno neko napredovanje. Iz CK omladine Srbije su me predložili kao devojkicu koja je tu pokazala neke organizacione sposobnosti. Za mene je to bilo vanredno iskustvo koje je mnogo uticalo na moj život, tu sam sreća ljude iz cele bivše Jugoslavije. Tripalo je bio predsednik CK omladine Jugoslavije, on je bio retko sposoban čovek, izrazito politički darovit čovek, bio je čovek sa identitetom u to vreme, on je svakako bio za Jugoslaviju. Ne znam da li znate njegovu biografiju, on je poticao iz jedne od vrlo uglednih i bogatih hrvatskih porodica, kao šesnaestogodišnji dečak je otišao u partizane i, kako da Vam kažem, on je jedan od mojih demarkacija koja mi je u životu uvek izazivala bes kada se kaže da su „svi Hrvati ustaše“. Bio je duboko jugoslovenski orijentisan, ali nikad nije prikrivao da je Hrvat. Tu su bili ljudi iz Slovenije, Makedonije, mi smo stvarno radili bez ikakvih sumnji da je Jugoslavija nađena dr-

žava u kojoj svi mogu da budu to što jesu, to kod mene uopšte nije naknadno, to je nešto u čemu sam se ja formirala. Ja apsolutno nikad nisam bila nacionalista, nisam, pogotovu, nikad bila šovinista i mislim da to niko od nas, u našoj generaciji nije bio. Na kraju, postojala je nekakva kadrovska politika i u toj omladinskoj organizaciji, raspravljalo se ko da dođe, ali, meni se čini da su odlučivale sposobnosti. Tada su počinjale prve rasprave o odnosima između republika, ja ne pamtim nekakvu isključivost, odsustvo tolerancije, nekakvo nivelisanje tih razlika. Moja priroda nije sigurno na to pristajala, ali ja to ne pamtim ni kod drugih ljudi. Ali pamtim da je naša sredina bila isključiva na svaki početak rasprave o tome kao na neko ugrožavanje jedinstva...

Mislite na srpsku sredinu?

– Da, kao neko ugrožavanje jedinstva...

I među komunistima?

– I među komunistima, ali dok sam bila u omladinskoj organizaciji ja to nisam osetila... U beogradskoj omladinskoj organizaciji je postojao *List mladih* koji je okupljao darovite ljude. Tu su bili slikar Vlada Veličković, arhitekta Ranko Radović, publicisti i novinari Trivo Indić, Slobodan Novaković, Bane Jovanović, Mitar Popović, Miloje Popović i drugi. Uspostavljene su međunarodne veze, mnogi su iz omladinske organizacije posle otišli u diplomatiju, to su bile neke škole, nije tačno da su to bile samo karijere, ali negde ste se morali pripremiti za te karijere. Različiti su tu ljudi bili, tu je bio, recimo, Bora Mirković koji je posle radio na Televiziji, bio je vrlo sposoban čovek, poliglota, bio je Novak Pribićević koji je bio neobično sposoban čovek i vrlo dobra ličnost, on je posle završio kao državni podsekretar za inostrane poslove i naša druženja su trajala kroz ceo život. Odnosi su se prekidali, razdvajali su nas poslovi, ili nas je 1972. godine razdvojila i politika, što sam ja potpuno razumevala, ali kad je kasnije došao rat, kad je došao slom države, te su se naše komunikacije obnovile. Dosta se tada putovalo, uspostavljali smo kontakte i sa evropskim organizacijama, ali vrlo mnogo u

to vreme i sa afričkim, azijskim organizacijama, postojala je jedino barijera prema Rusima. Iz tog perioda, tako su mi žive neke posete, recimo, naša omladinska delegacija bila je prva koja je posle prekida odnosa posetila jednu istočnoevropsku zemlju, to je bila Poljska, kraj 1955. početak 1956. godine. Delegaciju je vodio Miko Tripalo i mi smo tada otkrili istočnoevropski svet koji je imao i svoje listove, satirične kabaree... To je ipak bila Poljska...

Poljska je imala najjači opozicioni blok?

– Da, i mislim da je to kod nje istorijska stvar, u stalnom položaju između Nemačke i Rusije, zemlja sa velikom istorijom, sa vrlo brojnom elitom, sa više desetina nobelovaca, sa snažnim uticajem katoličke crkve. Mnogo sam čitala papu Pavla koji je osetio šta se u Poljskoj događa, što je, na kraju, inspirisalo njegov dolazak na stolicu svetog Petra, tako da je to bila jedna specifična istorijska situacija. Dobra strana tih poseta je što smo mi uvek čitali, pripremali se, fascinantna je istorija te zemlje, taj narod koji je uvek u nekom otporu, ta njihova srčanost, samokritičnost... Dobro, ja sam se najviše bavila Rusima, volim tu istoriju, tu kulturu, ali Poljaci su narod koji je uvek imao mnogo i uma i srca i hrabrosti i nekako je to nas, kao mlade ljude, impresioniralo. O svemu se razgovaralo, oni su tada bili puni divljenja za Jugoslaviju, za njen iskorak 1948. godine, svuda gde ste u to vreme došli to je bio događaj od svetsko-istorijskog značaja, svi su oni u tome videli neku važnu pukotinu za sebe. U to vreme pamtim i omladinsku delegaciju koju je isto vodio Miko Tripalo, koja je posetila Rumuniju, to je bilo potpuno različito, tamo se osećao staljinizam bez otpora ili bar bez vidljivog otpora, na vlasti je bio Dež, čini mi se da nas je on i primio, i bila je, tako, jedna policijska atmosfera koju ste osećali na svakom koraku. U svakom slučaju, postojala je mogućnost da unutar lagera vidite drastične razlike.

Da li ste išli i na Zapad?

– Išla sam i na Zapad. Tada smo baš Pribićević, Mirko-
vić i ja, i to su bila dragocena iskustva za našu generaciju, do-

sta putovali i dosta mogli da poredimo. Sticajem okolnosti mi smo najviše videli skandinavske zemlje gde je socijaldemokratski pokret bio razvijen i oni su imali dobre veze sa našom omladinskom organizacijom. I to su bila velika iskustva, oni su nas uvek pitali, proveravali i apsolutno razlikovali u Istočnoj Evropi. Ja moram reći da mi nismo bili nikakvi apologeti, kao što iz naknadne perspektive izgleda, dobro, mi smo sigurno branili 1948. sa nekim ponosom, bili smo mladi ljudi, ali ljudi s kojima sam ja putovala nikad nisu bili potpuno slepi za drugo mišljenje, za drugu istinu, za to da ovde ipak postoji kult ličnosti, vi ste to negirali, ali vam je neko skretao pažnju da razmišljate i u tom pravcu, da postoji jedna partija, da su to njene organske karakteristike. Tako da mislim da je to bilo jedno dragoceno iskustvo za moje sazrevanje, za upoznavanje sveta, za celu tu generaciju, nije reč samo o pojedincu. Mnogo ljudi je ovde dolazilo, sa svima njima mi smo putovali kroz Jugoslaviju, vodili razgovore, ja nikako ne bih mogla reći da je to jedno „bornirano“ ideološko vreme, jedno zatvoreno vreme. To je i vreme antikolonijalnih pokreta, znači, to je istorija i ne možete sada o tome da sudite iz neke naknadne perspektive, ja bar nisam u stanju da o tome tako mislim. Mislite iz ugla vremena u kome živite, gledate šta to za vas u tom trenutku znači, a za nas je to stvarno mnogo značilo, jer, kad pogledate, vi se tu ipak školujete i nije tačno da ne možete da uzmete da čitate šta hoćete, taj mit o Slobodanu Jovanoviću koji je navodno zabranjen, apsolutno ne stoji, mi smo to čitali, postojao je u svim bibliotekama. Drugo, imate profesore koji su doživeli promenu režima, ali oni su se držali svojih struka i profesija, ja se ne sećam da je iko na našim predavanjima pravio aluzije na neke političke događaje, situacije, imate mogućnost da vam dolaze ljudi u zemlju, imate vi mogućnost da otputujete. Moje prvo putovanje je bilo u Dansku sa jednom omladinskom grupom, dakle, ta generacija koja se ipak formirala u nekoj interakciji, nije bila nikakva zakovana generacija u misaonom smislu, ona je možda tada preuveličavala značaj svoje zemlje i mislila da je „pupak sveta“, mada se ja toga ne sećam, ali za te uslove mi smo imali mogućnosti da se stvarno slobodno razvijamo. To je u velikoj meri zavisilo i od individualnih izbora, da li ćete deset sati da čitate ili nećete

zavisi od sklonosti, nije morao svako tako da radi, imali smo radne akcije, imali smo komunikaciju sa ljudima iz Jugoslavije, neko će reći da su to fašistički metodi, da je to rad kroz dril, ali to je ipak bilo mnogo za to vreme, tek izlazite iz rata, 1948, na Novom Beogradu, tu na tom pesku podižete nekakav grad, to je drugačiji doživljaj mladog čoveka nego nekoga ko to sada iz neke druge psihološko-istorijsko-antropološke perspektive posmatra... Kada smo pripremali četrdesetogodišnjicu osnivanja partije 1959. ja sam za to bila zadužena, to je bio ogroman posao, ja sam iz Doma sindikata otišla na prvi porođaj, to je bilo takvo vreme i neko osećanje dužnosti, odgovornosti... Ovih dana su me studenti koji to počinju da proučavaju položaj žene, na moju veliku radost, podsetili i na rad u ženskom pokretu. Posle CK omladine provela sam četiri godine kao predsednik Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, i to je bilo jedno vrlo zanimljivo iskustvo.

To je bilo šezdesetih?

– Da, to je bilo od 1961. do kraja 1964. Za to vreme sam i drugi put magistrirala sa temom „Kulturna politika u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata“, bila sam trudna... Ako sebe mogu da definišem, ja sam svuda učila i nekako se za mene nije lepilo zlo, to najviše dugujem prirodi, nisam bila zlopamtilo. Mene i Tripala je na razgovor pozvao Aleksandar Ranković i rekao je da ja to preuzmem. Tripalo i ja smo odgovorili da sam možda suviše mlada, da je ratna generacija još u punoj snazi, ali na kraju sam pristala, možda iz racionalnih razloga sam mislila da ne može da šteti stvari. Otpor je bio strašan...

Od koga?

– Od žena u komunističkom pokretu i to je na neki način bilo potpuno razumljivo zato što je to bila generacija predratnih komunistkinja. Tu je bilo sjajnih žena iz cele bivše Jugoslavije: Vida Tomšič, Lidija Šentjurs... One su bile vrlo važni akteri u ratu, posle rata su došle na vodeće funkcije, bile su članovi vlada, članovi CK, i sad, prva reforma, prva smena generacija počinje baš u ženskom pokretu, to je stvarno bilo rizično. Tako

da su one to nekako teško podnele, naravno da jednu takvu promenu uvek prati čitav niz raznih fabula jer sam bila mlada žena, međutim, ja sam mislila da stvar zavisi od mene, jako sam ih uvažavala, niko tu nije bio nigde pomeren. Sećam se jedne žene, zvala se Milka Lasić, bila je pravica, predratna komunistkinja, koja je pokazivala neprikriven otpor prema meni jer sam bila mlada žena, kako su oni govorili, koja ne izgleda baš kao neko čudovište, međutim, ja nisam na to uopšte reagovala. Posle dugo vremena saznala sam njenu životnu priču jer smo se posle jako približile. Naime, i njen muž je bio predratni komunist, bili su poznati u Hrvatskoj, muž joj je ubijen u Jasenovcu, i u ratu je nestalo njeno dete. Postojala je priča da su ustaše znajući čije je, namerno uzeli to dete i da su ga dali u neki samostan. Pričala mi je da su se svi angažovali i da nikada nisu ušli u trag detetu. Možete misliti kakva je to trauma bila! Kad sam ja tu priču saznala, a to mi se nije desilo prvi put u životu, rekla sam sebi – pa zamisli da si ti prema jednoj takvoj ženi pokazala neko nerazumevanje!

A zašto je imala otpor prema Vama?

– To je prosto bio otpor prema novim ljudima, kod nas je bio veliki otpor prema novim ljudima, to je bilo generacijski, ta generacija kao da je ponekad mislila da je besmrtna, izgledalo je kao da oni uopšte ne mogu da zamisle ni svoj biološki kraj. Oni su prošli robije i ja sam ih smatrala autentičnim. To Vam pričam zato što postoje pismeni tragovi, ja sam i tada govorila da se moraju uvoditi mladi ljudi koji nemaju to iskustvo robija, to što je rekao Đilas: „Nisam ja našao komunizam, komunizam je našao mene.“ Došao iz bestragije, iz bede i sirotinje, pobunio se i tu u zatvoru počeo da otkriva da postoje neke ideje, postoji neka revolucija. Ta generacija koja je prošla rat, došla na vlast, preživela 1948. – njima je more bilo do kolena! Desila se ta čistka i obračuni i među njima, oni su se, naravno, posle socijalno odvojili od naroda, birokratizovali u velikoj meri, ne svi, ali, znate šta, to su bili zreli ljudi i ono što sam ja kod njih duboko poštovala – oni su poznavali narod i bili su jako oprezni. Sad će se reći da je njihov konzervativizam dobrim delom bio motivi-

san njihovim vlastoljubljem. Ali oni su i strahovali šta iz tog naroda može sve da izađe, Koča Popović je meni govorio: „Naša generacija nije mogla da uradi više, mi smo uradili maksimum.“ Nije stvar samo političke volje kako taj narod da pokreneš, da ide na nešto bolje, civilizovanije... Rad u ženskoj organizaciji je bio jedan vrlo zanimljiv pokus, to je bila organizacija u kojoj su učestvovali i muškarci, mi smo puno stvari pokrenuli, mnogo novih žena je ušlo u politiku, to je vreme kada je Narodna skupština imala valjda najveći broj žena-poslanika. Pokrenuli smo pitanje prosvetavanja žena, zdravstva, kontracepcije, pomoći zaposlenim ženama, hendikepiranim, dečije ustanove... Odjednom smo se sreli sa užasnim socijalnim rasponom u Jugoslaviji. Imali ste Sloveniju sa takvim potrebama i imali ste jug Srbije, Makedoniju, gde je žena nepismena, živi u vrlo teškim uslovima, u srednjem veku, izrabljivana i mi smo brzo shvatili da se mora praviti i veliki raspon u formama rada. Ne može se prilaziti svuda na isti način i to je moje veliko iskustvo šta je stvarno Jugoslavija gde vi ne možete da držite jednu Sloveniju na proseku zato što sa njom padate i vi kao celina, a da u isto vreme neku vranjansku ženu ne možete da terate da pravi moderne oblike organizovanja. Sada mi se javila jedna mlada istoričarka, Nemica, koja radi kao doktorat te oblike organizovanja žena. Ona je sve to vrlo temeljno istražila i ona je impresionirana, kaže: „To je takva inventivnost, takva modernost i takva humanost koju ovde svuda osećam“, i rekla mi je: „Ja imam veliki problem u Nemačkoj sa svojim mentorima jer oni kažu da sam se pretvorila u apologetu komunizma. Nisam ja nikakav apologeta, ja to čitam, razgovaram sa ženama.“ Tu je bio dobar međugeneracijski kontakt, i mi smo se rastali u sjajnom raspoloženju. Evo nekih imena: Milka Minić, Bosa Cvetić, u Sloveniji je bila Olga Vrabič, Lidija Šentjurs, Vida Tomšič, to su bile žene od velikih formata, u Hrvatskoj je tada bila Marija Šoljan, bilo je vrlo mnogo stručnih žena, angažovane su i žene lekari, inženjeri, tu su bile velike tribine, pokretalo se žensko pitanje na nov način.

Mislite li da je taj sistem mnogo učinio za emancipaciju žena?

– Ja mislim da jeste. Rat je sigurno mnogo učinio, pokret je učinio mnogo, jer to su emancipatorski pokreti, komunistički pokret je nezamisliv bez žena. Dakle, sam pokret je učinio, antifašistički rat je učinio, a onda počinje jedna birokratizacija života koja ide na njihovu štetu. Kada je došla nova generacija ona je tome dala jedan podstrek, novu energiju, dovela do čitavog niza novih ličnosti i u parlamentu, u Bosni je bila Dušanka Kovačević, u Makedoniji Mara Naceva, Vera Aceva. Tako da je rad sa ženama za mene bio dragoceno iskustvo, ja sam tu učila... Postoji iluzija da možete sve da zaturite, međutim, u nekoj generaciji se to vrati, skoro je došao jedan mlad čovek koji radi doktorsku disertaciju o Mitri Mitrović. Ja sam mu pomogla da dođe u dodir sa ljudima, morala sam uveče da okrenem deset telefona, da zamolim, da njemu napravim spisak da ode pa da razgovara... On je impresioniran, kaže, kakva je to inteligencija, kakav je to karakter i kakav je to težak život! E, sad, Mitra se razišla sa pokretom u Srbiji gde je bio oštar rez prema njoj, u Sloveniji nije! Oni su rekli: „Možda smo mi za nju, kada je bila vlast, bili vazduh, ali ona je žena od vrednosti, ona je žena od zasluga, ne može to da se ignoriše.“ I kad je došlo do te generacijske smene u ženskom pokretu, mi smo nju počeli da pozivamo, bila je godišnjica AFŽ-a i ona je došla, ja sam prišla da je pozdravim, a ona je sav taj bes koji se u njoj godinama skupljao na mene sručila. Dok sam je slušala meni su potekle suze, ništa nisam govorila, znala sam ko je i šta je ona, pročitala njeno *Ratno putovanje*, njenog *Veselina Maslešu*, znala celu priču sa Dilasom, i ona se trglala i rekla: „Izvinite, Vi ste dobar čovek, niste Vi prava osoba kojoj ja treba sve to da kažem“, odgovorila sam da sam to tako i razumela. Posle smo se povremeno čule, kad je njena majka umrla, ja sam otišla na pogreb, ona je bila zaprepašćena: „Vi ste došli? Moja majka je zaslužila, bila je dobar čovek.“ Kad je ona umrla, njena ćerka mi se javila i rekla: „Ako bi moja majka želela da iko napiše nekrolog, to biste bili Vi.“ Ja sam napisala i kad se ovaj mladić javio, pitala sam ga kako je došao na ideju da radi Mitru Mitrović, a on je rekao da je pročitao taj nekrolog. Ja sam mu pomogla koliko god sam mogla, sada smo u potrazi za njenim dnevnikom, to se negde zagubilo u preuzimanju zaostavštine, ali ja još uvek gajim nadu

da to nije nestalo. Njena ćerka mi je pokazala dve kutije tog dnevnika. Iz razgovora sam osetila njenu nameru da mi to da, i ja to ne bih odbila, ali se ona vrlo brzo posle toga teško razbolela i umrla, i to je tako ostalo. Ja sam je tada, u razgovoru, pitala: „Zašto se Vaša majka nije odlučila da to objavi, već se objavljuju memoari, svako piše dnevnik“, a ona je rekla da su postojala dva razloga, prvo, bila je fer prema Đilasu zato što je neke stvari videla pre njega i nije htela da se pravi važna, a drugo, radi se o nekim živim ljudima koji su danas veliki pobornici slobode i kritičari tog razdoblja, a bili su bedni, sitni doušnici. Pomenula je dva imena... Mitra Mitrović je bila žena od velikog formata, stvarno je zaslužila monografiju, bila je visoko pismena, bila je dama, mislim da nije bila poželjna i to sa Đilasom najpre govori o njoj kao ličnosti, oni su bili razvedeni, on je već bio oženjen, imao dete s drugom ženom, ona je mogla da bude rezervisana, ali ne, ona je govorila vrlo ljudski, vrlo politički. A drugo, to da se jedna žena sa takvim sposobnostima, sa takvim zaslugama, u punoj snazi potisne, to je bila neka osveta njenoj superiornosti, ja sam u to ubeđena! To je bila jedna, u velikoj meri i „ženska pakost“, oni su se nje oslobodili ali ja ne verujem da je u tom muškom rukovodstvu, srpskom, tada bilo nekoga pred kim bi se ona osećala inferiorno. Mitra je bila sjajna žena, jedna od značajnih srpskih žena.

Da li znate kakav je odnos imala prema nacionalizmu devedesetih?

– Mi smo malo razgovarale o tome, sretale smo se pred početak te krize, ona je mislila da Tito kasni sa promenama, činilo se da on ne oseća da mu vreme ističe. Kada su počeli prvi nemiri na Kosovu znam da mi je rekla da joj je nejasno šta se događa, ali o raspadu Jugoslavije, bilo joj je jasno da je u pitanju sunovrat. Znam da je zadržala veliku radoznalost za hrvatske knjige u toku rata, tu je postojao jedan kružok ljudi i kada je bilo teško doći do knjige iz Hrvatske, ja sam ih preko nje dobijala. Tako sam preko nje dobila *Autobiografiju* Stanka Lasića koja je tih godina objavljena u Hrvatskoj. Ona bi rekla: „Imate juni da to pročitate, odmah vraćate i to ide dalje.“ Znači, to je

cirkulisalo, neka radoznalost je uvek postojala i neko razaznavanje ljudi u različitim sredinama.

U vreme kada ste ušli u politiku, da li ste verovali da će to biti Vaše opredeljenje za čitav život?

– Nisam, sasvim sigurno! Da je suprotno, ne bih se tako brzo prešaltovala, to je bila moja prava priroda. Ne mogu reći da je to meni neko nametnuo, naredio, da sam ja rekla: „Ja na to ne pristajem“, ne! Ja sam to prihvatila, ali nisam mislila da je to neka moja sudbina. Jako sam verovala da su te sedamdesete godine momenat kad nešto može da se uradi, ja sam bila mlađa od Tita, mogla sam mu biti unuka, postojala je hijerarhija, ali apsolutno ste imali slobodu da kažete šta mislite. Naravno, to se sve radilo u jednoj formi, kao pre svega vaspitana osoba, mogli ste da računate na konsekvence, na kraju, one su i došle, ali to da vi niste mogli da kažete, da vi u skladu sa odgovornostima koje nosite, sebi zabranjujete da govorite zato što će to da vam uspori napredovanje u karijeri, to ja nikad nisam osećala, kao što znam da mnogi ljudi oko mene to nisu osećali, pre svega Marko Nikezić, Koča Popović, Mirko Tepavac, Predrag Ajtić. Ajtić je bio blistav čovek, Prizrenac koji je toliko verovalao u mogućnost zajedničkog života Srba i Albanaca. Sad, krajem juna, kad smo na Kosovu razgovarali sa ljudima, oni kažu da je ta generacija komunista ostavila pamćenje da ljudi ne treba da se mrže. E, sad, možda komunisti nisu podnosili izdajnika u vlastitom narodu, ali da biste vi apriorno mrzeli nekoga zato što je Hrvat, Srbin, Slovenac – možda je to i postojalo u ljudima, na kraju, pokazalo se da to nije moglo da eksplodira tek onako, vanprirodnim putem – ali to je bilo ukroćeno. To se krotilo, ta mržnja je bila subverzivna, i ono što sam ja verovala kada je reč o toj generaciji, ja nisam imala iluzija da je to jedna nova malograđanština, sve je bilo tu, ali ono što je bilo autentično kod njih to je njihovo ratno iskustvo, oni su se jako plašili građanskog rata. Oni su to videli i smatrali su da je svaka cena da se izbegne unutrašnji sukob dobra. Nije tačno da je svako računao sa apriornim napuštanjem Jugoslavije u pogodnom tre-

nutku. Istorija druge Jugoslavije, zato mislim, nije ni na svom početku. Sve te reforme, Ustav 1974, sve je to čitano u jednom ključu, ovde kao antisrpsko, tamo kao unitarističko, ali to tek čeka neka svoja istraživanja i tu će biti vrlo zanimljivih otkrića. Ja sam radila u Savezu omladine Jugoslavije i kasnije u Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u Srbiji, komunicirala sam sa drugima iz Jugoslavije, tu je bilo nesporazuma, zaziranja, nepoverenja, ali moj osnovni utisak je da mi u Srbiji nismo dobro poznavali Jugoslaviju, da se nismo mnogo ni trudili da znamo da Slovenci mogu da imaju neku posebnost. Ja sam, naprotiv, to osećala, vrlo sam poštovala i tome sam gotovo dogmatski dosledna u svom životu.

Sukob u srpskom rukovodstvu sedamdesetih godina definišete kao rezultat različitih koncepcija razvitka ispoljen u dva pitanja: odnosa SK i karaktera demokratije i nacionalnog pitanja i karaktera jugoslovenske države. Koji od ovih odnosa je po Vašem mišljenju bio primaran?

– Naše rukovodstvo je došlo 1968. godine kao pokušaj pametnog korišćenja studentske pobune. Nešto se desilo, prvi put ste imali manifestaciju neslaganja sa poretkom, ona je bila različito motivisana, i to je ono što se gubi iz vida. Ona je imala i kulturno-revolucionarne tendencije što danas niko neće da prizna, svi govore da je to bio liberalni pokret, a bilo je studenata koji su nosili Maove značke, to je vreme kulturne revolucije u Kini. Ja ću Vam reći, opet ne bih htela da izgovorim ime, kad je Tito u jednom trenutku rekao da je kriza koju ne zna kako da reši, jedna od funkcionerki, koja je posle podržala pokret, je rekla: „Pa, oslonite se na mlade, kao Mao!“ Znači, bile su razne tendencije, bile su tendencije koje su sigurno išle ka liberalizaciji društva, ka otvaranju, ali, činjenica je da je to bilo i protiv socijalnih razlika. Ja sam se sada, baš zato što sam čitala mnoge ljude koji o tome danas pišu, vratila na tadašnju štampu, ne kažem da sam to istraživala, ali pročitala sam parole koje su se tada isticale. Za mene je zanimljivo, sada se proslavlja četrdeset godina, pa što neko nije te parole pokupio? Tražilo se da Narodna skupština postane Konvent, to je neka demokratija, ali nije liberalna demokratija. Mi o svemu tome govorimo po sećanju pri čemu smo svi ostarili i pitanje je šta tu vidimo iz naknadne perspektive jer smo se vrlo promenili i svašta smo doživeli. I to je komplikovana pojava. Pre svega, 1968. jeste eho studentskog pokreta u celom svetu koji – šta hoće? On hoće promenu civilizacije, on ima i anarhistički naboj od koga se brani strukturirano društvo. To nije uspelo i oni su se etablirali, mnogi od njih su ušli u vlast. Ovde je to bilo na tragu tradicionalne levice, to je pobunjeni Univerzitet zbog izdaje izvornih načela socijalizma, to je, ako mogu da kažem, bila jedna kritika socijal-

nih razlika, jedan strah od kapitalizma, jedna kritika pokušaja raslojavanja društva, Komunistička partija je kritikovana zbog dužine vladanja, ali i zbog izdvajanja jednog sloja, na tapetu je bila „crvena buržoazija“. Sama partija je bila podeljena oko tih događaja, deo revolucionara je video u tome svoju mladost, video je neku reinkarnaciju svojih ideja, tako da, reći sada da je to bila istorijska prekretnica – mislim da ne stoji. To se ne može izvući iz unutrašnjeg političkog konteksta. Neko je sada rekao da se to videlo kao zavera. Nije se smatralo samo kao zavera, ali se smatralo da ima elemenata zavere, da studenti koji su došli iz cele Jugoslavije, sa crnogorskih, hercegovačkih brda, imaju i druge ideje, da nisu baš ravnodušni prema idejama kulturne revolucije u Kini. To je bio i generacijski sukob, sukob očeva i dece, bilo je puno sinova i kćeri visokih državnih i partijskih funkcionera, generala. Ne možete sada reći – to je bila anticipacija postkomunizma, to je bila borba za slobodu individue, to je bila borba za liberalnu demokratiju – to, jednostavno, ne potvrđuje stvarna istorija, ako hoćemo o tome ozbiljno da razgovaramo. Mi smo došli u CK tog jutra kad su počele demonstracije, deo rukovodstva je znao za to! Tito je bio – za tako veliku turbulenciju, svi su fakulteti okupirani – neopisivo miran i spokojan. I onaj njegov govor nije izašao kao neka njegova taktika, on je prosto mislio da to ide njemu u prilog, protiv tih suviše radikalnih promena. On nije tražio nikakvu intervenciju, tražio je da odu profesori. Srpsko partijsko rukovodstvo je bilo izloženo dvostrukoj vatri: s jedne strane, pobunjeni studenti, s druge strane pritisak da srpska partija nije dovoljno radikalna prema pobuni, da se to pretvara u kaos. Moram sa žaljenjem da kažem da je prošlo četrdeset godina, a da o tome nisu objavljene knjige, da to nije istraženo. Čitam neke ljude koji kažu: „1968. je bila poslednji pokušaj da se sačuva Jugoslavija, onda se prešlo na republičke nacionalizme.“ To ne stoji! Druga Jugoslavija je donela četiri ustava, donela je 1946. godine Ustav koji je bio kopija sovjetskog ustava, donela je 1953. godine Ustavni zakon, već šezdesetih godina počela je da pravi formulu koja bi reflektovala složenost države i nije nimalo slučajno da 1963. godine, oko tog Ustava dolazi do sukoba, jer imate jednu polemiku koja reflektuje stanovišta političkih vrhova, nisu to samo

dva pisca u polemici – Ćosić odavde, koji smatra da je to kraj Jugoslavije i kraj socijalizma i Pirjavec koji to vidi kao anticipaciju evropskih integracija i ne misli da slovenačka republika treba da se istopi u centralizovanoj državi. Imate Ustav 1963. godine, imate ustavne amandmane već 1971. i 1972. godine koji su, u suštini, omogućili donošenje Ustava 1974. godine. Znači, zemlja je u stalnom traženju formule održivosti, federalizma kao *regulativne formule* u zemlji različitih naroda, vera, jezika, tradicije. I sad reći da su studentske demonstracije prelomile sudbinu Jugoslavije i pošto su one na neki način obustavljene, otišlo se u nacionalizam?! A ovde je postignut konsenzus oko neprihvatanja Ustava 1974. godine! Istorijska prekretnica je bila okupacija Čehoslovačke, koja je označila kraj istorije socijalizma sa ljudskim licem. *Mraz dolazi iz Kremlja*, kako glasi naslov sjajne knjige Jiržija Mlinarža. Sada je, povodom obeležavanja četrdesetogodišnjice studentskih demonstracija, Institut za noviju istoriju Srbije objavio zbornik radova. To me je obradovalo: događaj postaje predmet istraživanja i videće se iz različitih perspektiva.

Kako Vi ocenjujete Ustav iz 1974. upravo sa stanovišta opstanka Jugoslavije?

– Tolike godine razgovaramo i čitamo se uzajamno, ja mislim da Vi nigde niste našli da sam ja rekla da je to bio „glogov kolac“ Jugoslaviji. Ja mislim da je to bio pokušaj da se ona pripremi za razdoblje posle Tita, da je tu bila jedna procena integracija koje su već počinjale u evropskim razmerama. On je prekomplikovan, preobiman, da bi, možda, prikrivio tu suštinu, da bi nju lakše progurao. On je uveo jedan haotičan izborni sistem, gotovo neostvariv, ali je on ipak težio ka sporazumu unutar jugoslovenske zajednice, ka nekoj krovnoj konstrukciji, ka nekom okviru u kome bi svi ti narodi živeli. Svi su se ismevali glagolu „federirati“, a za mene je on normalan, zaista! Ako gledate sada interpretaciju celog tog razvoja, vidite da svi govore o političkim odnosima, a niko ne govori o ekonomskim odnosima. Evo, prevedena je kod nas Lempijeva knjiga, on je i ekonomski istoričar, to su vrlo egzaktni stvari, o njima je moralo da se raz-

govara. Mislim da je cela današnja interpretacija vrlo uprošćena i nije to pitanje neke pravde za istorijske aktere, nego je to pitanje samorazumevanja, recepcije vlastite prošlosti, nekakvog uspostavljanja odnosa prema njoj. Ali da se vratimo na 1968, sve je to razumljivo, sve je to imalo svoju pozitivnu ulogu, jedna od njih je svakako što se shvatilo da se mora menjati partijska struktura i tada su stvarno, posle studentskih nemira, 1969. prvi put održani, najpre republički pa savezni partijski kongresi, i to je bio, u okviru jedne takve partije, relativno slobodan izbor. Došli su novi ljudi i smatralo se da je izvršena prirodna smena generacija, smena jedne revolucionarne generacije koja mirno odstupa sa vlasti u ime nekog progressa, ideala, na kraju. Ja moram da kažem da je bilo otpora novim ljudima u Srbiji, sigurno i meni i Nikeziću. Draža Marković se nije slagao sa dolaskom Nikezića, oni su bili zajedno u ratu, ali to su, prosto, bila dva temperamenta. Ljudi se danas pitaju šta stoji iza toga. To su dve tendencije u Srbiji. Draža Marković nije bio nikakva seljačina, on je bio obrazovan čovek, on je iz učiteljske porodice...

Otkuda onda ta slika o njemu?

– Malo je i sam kriv za tu sliku, inače, slika o njemu kao o kafanskom, bahatom čoveku, nije određujuća slika o njemu, ja sam ga dobro poznavala, on je mnogo čitao, na kraju, retka je samodisciplina potrebna da dvadeset godina iz dana u dan vodite dnevnik, i to je danas važan izvor. On je iz stare porodice, svi su bili u pokretu, verovatno je on smatrao da dolaskom Nikezića dolazi neki diplomata, a on je bio čovek, u izvesnom smislu, radikalac, narodski čovek. Njihovi odnosi su dobro funkcionisali sve do ustavnih promena. Mi smo se pobunili protiv ustavnih promena skrivenih od javnosti, a opet, svi u Jugoslaviji, uključujući i Kardelja, su smatrali da će glavni otpor doći iz Srbije i da taj posao treba zatvoriti, završiti u krugu odgovornih ljudi i posle sa tim izaći u javnost. Mi smo se protiv toga pobunili i rekli smo da Srbija nema ništa manje razloga da učestvuje u promenama, to nije njen manji interes. U tom periodu su vođeni razni razgovori i sa Titom protiv tog posebnog položaja Sr-

bije, a u isto vreme protiv nekog straha od nje kao hegemonu. Jer, imali smo taj personalni sastav vojske, policije, tih glavnih instrumenata moći, problem majorizacije u odlučivanju... Zato je bilo važno da republike imaju određeni stepen autonomije, da nose glavni teret za svoj razvoj, a da zajedničke funkcije budu stvar zajedničke odgovornosti. Nikezić je govorio: „Ne možemo da očekujemo jedinstvo u zemlji ako se nastavi osećanje da su Srbi temelj Jugoslavije... Ako je Jugoslavija neophodna, onda je neophodna svima, a ne samo Srbima.“ Prave razlike su došle posle obračuna u Hrvatskoj jer mi nismo bili za intervenciju. Mislim da su se oni sa nama razišli jer su videli da taj sukob sa Hrvatskom, ja se to nadam, bez ove umerene struje u partiji, ne bi izneli bez oštrijeg konflikta. Parola je bila da mi moramo otići jer ćemo se sporazumeti sa drugima u Jugoslaviji. Znači, bio je potreban nesporazum...

Možete li malo da personalizujete? Kome je bio potreban nesporazum?

– Ne mogu da personalizujem zato što je to kolalo u Srbiji, u čaršiji, u srpskoj partiji koja je takođe imala svoju čaršiju, bilo je stanovište da mi moramo otići, da smo slab partner za odmeravanje snaga posle Tita. To nije izgovoreno u političkom rukovodstvu, ali to je nešto što je kuloarski kružilo, kao što ovde sve ide tako, ali jeste rečeno da mi svojom liberalizacijom, spremnošću, popustljivošću prema Hrvatima, prema drugima, slabimo poziju Srbije za taj odlučujući dan kada Tita više ne bude. E, sad, mi smo se zalagali i za modernu privredu i naročito za povlačenje komandne uloge partije na neke normalne pozicije vlasti, za participiranje lokalnih sredina, stručnih udruženja, za demokratizaciju... Mi smo se razišli na unutrašnjem konceptijskom pitanju dalje orijentacije, evolucije unutar zemlje i tržišne privrede, ali i njenih političkih konsekvenci, liberalizacije štampe. U podeli koja je u Srbiji nastala, u drugom delu političkog rukovodstva koje je smatralo da treba da dođe do promene u partiji, verovalo se da Srbija treba da ostane na izvornom socijalizmu, oni su bili za privrednu modernizaciju, ali nisu bili za liberalizaciju. Sve su to nama posle stavili na te-

ret, a danas se o tome govori kao o „kvaziliberalizmu“. Nismo mi sebe zvali liberalima, tako smo bili imenovani i ta kampanja protiv nas je bila jedna od najintenzivnijih i najdužih kampanja, dvanaest hiljada ljudi je tada „počišćeno“. Nikezić je jednom rekao: „Takva kampanja je bila samo protiv Liu Šaočija kroz kulturnu revoluciju.“ Zanimljivo je uporediti tu kampanju sa onim što je tada pisano u svetu, tamo se prepoznalo da je reč o restaljinizaciji, da se sa Titom definiše vreme koje će doći posle njega. Termin „liberalizam“ se odnosio na novu ekonomsku orijentaciju, na tržišnu privredu, postojao je savez političkih elita u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji da se ide ka modernizaciji što je tada značilo veću slobodu u odnosu na ono što je omogućavala centralna vlast. Postojala su dva ekonomska instituta, jedan je bio u Zagrebu, vodio ga je Ivo Vinski, drugi u Ljubljani, vodio ga je Aleksandar Bajt, u Beogradu je izlazio list *Ekonomska politika*. Savremeni istoričari u svetu koji pišu o Istočnoj Evropi navode da takve institute osim Jugoslavije nije imala nijedna istočnoevropska zemlja... Dakle, iako su postojale razlike, taj sukob je došao iznenada. Oni su u toku jula 1972. organizovali razgovor gde su vrlo oštro izneli kritiku te koncepcije koju su označili kao liberalizaciju, preveliku demokratizaciju, pomenuli su i odnos prema Titu, da je on još uvek integracioni činilac, da treba računati na vreme posle njega, da je protiv Jugoslavije angažovan moćni svetski konzervativni reakcionarni blok, specijalni rat...

Da li se i pred Titom pominjalo to „posle Tita“?

– Više je on sam to govorio, on je govorio: „Ne mislim ja da sam večit“, to je bila tema koja vas pritiska, a odbijate da je formulišete. Već tada je bilo jasno da je odnos takav da Srbija ne može ostati na jednoj strani, a svi drugi na drugoj, da je tu nužan kompromis, ali spremao se Ustav i deo srpskog političkog rukovodstva koje je inspirisalo razgovor kod Tita je smatralo da kada je već uklonjeno hrvatsko rukovodstvo, treba to uraditi na svaki način i u Srbiji, misleći verovatno da će onda doći do takvog odnosa snaga koji će sprečiti donošenje Ustava. Mi smo morali da odemo pri kraju svog mandata, pre republičkog kon-

gresa partije, mi nismo smeli biti ponovo izabrani jer bismo se sporazumeli sa ostalima u Jugoslaviji. Ključno pitanje je bilo razumevanje Jugoslavije, mi smo apsolutno bili za sporazum, za konsenzus. Znae, objektivna situacija Srbije je bila takva da je bilo iracionalno rizikovati tu situaciju u ime nekog imaginarnog ujedinjavanja ili neke dominantne pozicije u jugoslovenskoj državi. Srpski nacionalizam nije bio nikakav fantom, to je bila realna snaga, prisutna u svim institucijama, vrlo jaka u partiji, ja Vam kaŕem, u partiji je to bilo ukroćeno i svako je izgovarao parolu bratstva-jedinstva, ali nikom nije padalo na pamet da Srbiji u Jugoslaviji ne pripada centralno mesto, po broju, po zaslugama, po ŕrtvama...

U ŕemu se razlikovao nacionalizam u partiji od onog spoljnog?

– Iskrena da budem, ja moŕda tada nisam bila svesna toga, ali kasnije, kada sam se vratila na ta dokumenta, naroĕito kad sam radila knjigu o Nikeziću i kad sam to upoređivala, videla sam da suštinske razlike tu gotovo da nema. U partiji je nacionalizam bio ukroćen, ali suštinske razlike nema! Na kraju dođete do zakljuĕka da je tu predmet borbe – vlast, ko će imati vlast. Draŕa Marković i ja smo normalno komunicirali kad se sretnemo, ja sam otišla kod njega kad mu je umro sin, kad mu je umrla ŕena, ali posle te knjige o Nikeziću on se jako naljutio na mene, zauzeo je odbojan stav u meri u kojoj je to mogao da pokaŕe u susretima, slao mi je i poruke, jer sam tamo analizom pokazala da između njega i Ćosića u gledanju na Kosovo nema apsolutno nikakve razlike.

On se njima ipak nije pridruŕio. Kako to objašnjavate?

– On se nije njima pridruŕio zato ŕto su oni ušli u rat, svi su oni mislili da mogu da kontrolišu tu logiku i da ta logika neće prerasti u oruŕane sukobe. Ja verujem da su se oni nadali da to moŕe, ali ceo taj koncept ima jednu logiku. Naravno, on je ŕovek partizan iz komunistiĕke porodice, otac mu je bio socijaldemokrata. On nije išao s njima do kraja i iz liĕnih razloga. On

je bio veliki protivnik dolasku Miloševića na čelo Srbije i to se vidi iz tekstova koje pišu ljudi koji su učestvovali kao savremenici, on je kao čovek iz porodice znao i za neke opasnosti za koje drugi ljudi nisu znali, tu je bilo i nešto osvetničko, ali on nije bio čovek sporazuma. Naravno, posle, u poređenju sa Miloševićem, on je bio Bizmark!

A da li bi bio spreman da izgovori parolu „Svi Srbi u jednoj državi“?

– Nisam sigurna da ne bi bio spreman ako se kaže – ili ovakva Jugoslavija ili ćemo mi napraviti svoju državu. Jer, on je, recimo, u sporovima sa Kardeljem govorio: „Ne možemo mi stalno davati najamnike za odbranu Jugoslavije ako Srbija ima u redovnom sastavu vojske, u komandnom sastavu – većinu.“ Hoću da kažem, to je jedno shvatanje srpske države, srpskog nacionalnog pitanja, koje ima različite nijanse...

To mene zanima, u kojoj nijansi se on razlikovao, činjenica da se naljutio na to poistovećivanje govori da je on negde video razliku. I činjenica da im nije prišao. I treća, da njega oni nisu prepoznali kao svog.

– Oni su njega prvo iskompromitovali kao vodećeg komunistu, pretvorili ga u „jagnjeću brigadu“ mada on takvo što nije zasluživao, ni on ni Petar, pogotovo Petar Stambolić, koji je na njega imao veliki uticaj, to se mora imati u vidu, to je bilo i lično prijateljstvo, verujem da je on u mnogim stvarima Dražu i kočio. Petar Stambolić je bio umereni konzervativac, on je bio načitan čovek, mislim da je bio čvrsto opredeljen za Jugoslaviju jer je shvatao da je to optimalno rešenje za Srbe, imao je svest o tome šta znači pridobiti Albance, on jeste bio za neku podnošljivu meru autonomije i kontrole Albanaca, ali je, recimo, akcije skupljanja oružja smatrao katastrofom. Petar je bio temeljniji čovek od Draže. Bio je amoderan čovek, bio je boljševik, pripadao je generaciji koja je smatrala da njihova vlast mora da stabilizuje zemlju, a mislili su da će je najbolje stabilizovati tako što će sve držati u svojim rukama. Već je generacija koja posle

dolazi, nešto stariji od mene i moja generacija, iz toga izašla preko evolucije koja je počela od Dvadesetog kongresa u Sovjetskom Savezu. Bilo je izrazito modernih ljudi u toj generaciji koji su razumeli dolazeće vreme, ali zavisilo je od mnogih okolnosti da li će oni tu uspeti. Jezgro za promenu je postojalo u Srbiji, to je bio Mijalko Todorović, Milentije Popović, Koča Popović, Mirko Tepavac, onda Nikezić i ta mlađa generacija, ljudi koji su bili u diplomatiji, to je bio razuman, moderan, obrazovan svet, oni su hteli da idu dalje i za njih je bila vrlo važna emancipacija od Sovjetskog Saveza. Ratna generacija je još uvek verovala u taj ideološki program... Kad sam otišla kod Petra Stambolića uoči razgovora sa Titom, on je, tako, sav cepteo kad je rekao: „Meni je sladak dijalektički materijalizam!“ To su ljudi koji su tako formirani, studenti, pa ilegalci, pa učesnici u ratu, pa ljudi na vlasti... On je sigurno škrgutao u mnogim stvarima na Slovence, ali se držao Kardelja. Petar je bio rezervisan, znao je on i za genocid, ništa on nije zaboravljao, ali je prosto smatrao da je Jugoslavija, za Srbiju takvu kakvu je on poznao, zaostala, značila veliku evoluciju, da je vrlo rizično tu napraviti neki debalans koji bi Srbiju vratio unazad. Stambolić mi je pričao da je jednom Kardelj govorio kako Slovenci malo putuju, a on mu je rekao: „Kod nas u selu, kad se na putu, u blatu, nađe otisak, ljudi kažu – prošli žandarmi.“ Toliko je to bilo imobilno. On je znao i šta je ta četnička Srbija i ja bih ga definisala kao jednog vrlo utemeljenog Srbina, kao jednog konzervativca koji je znao šta je šta. Možda je on smatrao da Nikezić ide prebrzo, da i mi rizikujemo, da i mi izazivamo... Iako je on konceptijski bio drukčiji, na kraju je shvatio stvari, ja sam odlazila kod njega, razgovarali smo. Njihova očekivanja svakako nisu išla do ratnih sukoba, do takvog sloma, do takvog razaranja Jugoslavije, ali pitanje je koliko su oni u okviru takvog razumevanja Jugoslavije mogli to da zaustave. To ja ne mogu da kažem. Ja u to sumnjam, jer ako vi odbijate konsenzus, sećate se kakve su tu rasprave bile, ako odbacite Ustav iz 1974. godine, ako se pobunite protiv te forme države, a Srbija nije prihvatila konfederalnu formu, složenu državu nikad nije prihvatila, onda posledice ne zavise više od vaše lične volje.

***Zar nije sam Draža Marković proglasio Ustav
1974?***

– Jeste, ali je posle pisao *Plavu knjigu* i organizovao skupove da se on sruši, e sad, on je možda mislio da se to može uraditi na nekakav legitiman način, ne ući u rat, ne dovesti srpski nacionalni korpus u takav očajan istorijski položaj, Srbi su danas podeljeni više nego što su ikad bili u svojoj istoriji, možda je on mislio da tu postoji neka granica, ali ja se bojim da je to ipak bila politika koja je vodila ka slomu. Kao što nikad nisu dali mogućnost da se proba neka druga, prihvatljivija orijentacija. Postojala je velika samouverenost kod Srba u njihove istorijske zasluge, u njihov doprinos Jugoslaviji, u njihove žrtve, u njihovu snagu, suviše je to bilo samouvereno. Mislim da su oni u Titu videli garanta, oni su se posle, sigurno, razočarali, nisu mu bili dorasli ni Hrvati ni oni, svako je mislio da će njega upotrebiti, a desilo se obrnuto. Dušan Čkrebić sada u memoarima piše kako „nema više onoga što je bilo pod liberalima, da se sa Titom sedne, da se vode rasprave“, kaže: „Mi smo kao krpe, on nas uopšte ne poštuje.“ Mislili su da njega mogu da upotrebe, a ja mislim da je to njegovo biološko trajanje kod svih provincijalnih političara i nacionalista, stvorilo utisak da je to poslednji trenutak kad oni mogu nešto s njim da urade.

***Mislite da je suština spora bila u razumevanju
karaktera jugoslovenske države?***

– Jeste, ali to je za takvu državu neodvojivo od njenog unutrašnjeg uređenja, to je celina. Ja sam pripadala drugoj generaciji koja je smatrala da su nastale vrlo važne promene u Jugoslaviji. Srbija je obnovila svoje ime, imala svoju republiku, u redu, postojale su dve pokrajine, ali to nije bilo nerešivo pitanje, i sama je išla u pravcu jedne savezne države i kamo sreće da se tada priznala republika na Kosovu i Albanci integrisali u jugoslovenski prostor. Srbi su bili konstitutivan narod u Hrvatskoj i Bosni, apsolutno su vladali Bosnom, dominirali su u vlasti na Kosovu, to je uvek bilo pod kontrolom, a odavde se svaki zahtev za autonomijom tumačio kao separatizam, kao iredentizam. To ne može da gubi iz vida istoričar kada analizira struk-

turu političkih zatvorenika u dugom periodu u drugoj Jugoslaviji. Prvo i drugo mesto delili su Hrvati i Albanci. Znači, morale se težiti jednoj politici koja će druge relaksirati, koja će ih osloboditi straha da budu apsorbovani. Istovremeno, kad se vratite u šezdesete godine, a ja sam se jako mnogo vraćala ovog leta razmišljajući o razgovoru sa Vama, vidite da je prisutna velika mobilnost stanovništva, imate milion ljudi koji rade napolju, imate poboljšan standard, imate – što je za mene jako važno – već obrazovanu elitu, u privredi više nemate „crvene“ direktore, nemate ljude koji su došli zbog ratnih zasluga pa se tu tek priučili, to su ljudi koji su se obrazovali, imate dosta ljudi koji su se školovali napolju, imate masu ljudi koji su uživali Fulbrajtovu stipendiju, engleski jezik je postao široko rasprostranjen, imate nivo univerziteta koji je respektabilan za svetske standarde, znači, imate kritičnu masu da učinite korak napred. I šta vas ograničava? Ograničava vas politički monopol partije, koja, uzgred-budi-rečeno ima 2,2 miliona članova i imate ličnu vlast čoveka koji stari, u čijoj senci već počinju borbe za nasleđe. Kako je onda moguće da se – mrzim tu reč jer je postala jako frekventna, ali trenutno ne mogu da nađem bolju – da se sav taj kapacitet, da se sav taj kapital ne iskoristi da učinite korak dalje, nego poništite rezultate, koji jesu podložni preispitivanju, i pitate – šta bi bilo da je drukčije bilo? Ali nije bilo, mi imamo pred sobom ono što se stvarno događalo! Sve to poništite i vratite se na nacionalističke atavizme koji vas predstavljaju kao narod koji je silovan u toj državi! Mislim da ono što srpska istorijska nauka mora sebi da postavi kao pitanje je zašto smo se mi, još jedanput u istoriji, imajući taj kapital o kome govorim – a to su egzaktni stvari i svako ko napolju o tome piše postavlja to pitanje – zašto smo se sunovratili? Ja to objašnjavam nepomirenošću sa Jugoslavijom kao složenom državom, Srbi su se sa njom identifikovali. Upravo sam pročitala jednog istoričara koji je napravio rezime srpske istoriografije o Jugoslaviji i to se jasno vidi, vi ste sa tim identifikovani, vi ste svaki zahtev za autonomijom, ne u formalnom smislu, nego za većom samostalnošću, tretirali kao separatizam, kao iredentizam, kao razbijanje Jugoslavije. To su stvari koje svako ko misli o srpskom interesu, bar kako ga ja razumem, nikada ne može da izgubi iz

vida. Imali ste tu situaciju i u prvoj Jugoslaviji, imali ste Hrvate čiji je predstavnik ubijen u Skupštini, treba da živite sa takvima u istoj državi! Imali ste borbe oko prvog ustava, imali ste diktaturu, imali ste hrvatskog prvaka Vlatka Mačeka koji je bio u zatvoru, imali ste, na kraju, državu koja je nastala na raspadu Austrougarske, August Cesarec kaže: „Ja ne želim da doživim novu Austrugarsku“ – i tada je postojala parola „razidimo se da bismo se našli ponovo na nekim podnošljivim osnovama.“ Kako je hrvatski seljak doživljavao srpsku administraciju? Ili, kako je seljak u Vojvodini doživljavao činjenicu da je posle Prvog svetskog rata, u svim okruzima dobio za načelnike Srbi-jance? To mi tek treba da objasnimo. U drugoj Jugoslaviji ostaje da se ispituju okolnosti zašto je Hebrang ubijen i kako, to je jedno od nerazsvetljenih ubistava koje se na različite načine upotrebljava, uklonjen je Nešković, otišao je Ranković, posle su odlazili liberali, imali ste hapšenje Azema Vlasija... Čekajte, kakva je vaša percepcija države? U Čkrebićevim memoarima vi vidite da je poslednja decenija 1980-1990. jedna takva bezobzirna borba za vlast među njima, jedna besomučna borba za vlast, šta će oni s tom vlašću da urade, šta to znači za jugoslovenski centar, za poziciju Srbije, oni stalno nju brane od ostalih, a u stvari polako ulaze u sukob, pripremaju konflikt koji je neizbežan. Ono što je mene iznenadilo, jer ja to tada nisam posmatrala iznutra, gledate to spolja, čujete nešto, ti su odnosi bili dovedeni do neprijateljstva koje je lako preraslo posle u rat. Srbi su imali tu naivnost jer su mislili da je jugoslovenska ideja nešto što neće biti iznevereno ni u jednoj jugoslovenskoj republici, oni će tu kao „kroz hladnu vodu“ sa svojom vojskom proći, vojskom koja je ideološka, koja brani socijalizam, koja je napravljena za to da rešava i unutrašnje društvene konflikte. Tu su se prevarili! Ako mene pitate, ja mislim da je Srbija doživela jedan slom, da je ona stvarno robovala svojim, neko to zove mitovima, a to su neki istorijski izbori i neke pretenzije. Kao što, uostalom, gledam Rusiju, tu konstantnu pretenziju za teritorijalnom ekspanzijom, vi u suštini kompenzujete ono što vaš čovek, koji čini tu državu, nema. On nema nigde slobodu, nema je u porodici, nema je u školi, nema je u vojsci, on nema mogućnost da u politici kaže šta misli, on je stalno na nekoj vrsti ro-

bije, meni je uvek problem da prevedem dijapazon kazni na koje je čovek mogao biti osuđen. Zašto? Zato što ima knjigu Bih-nerovu ili neku misao. Znači, imate jednu pretenziju koja sve to treba da kompenzuje, a to je ta teritorijalna moć, da se širite. Nešto od toga postoji i ovde, i strašno je da nakon takvog ishoda, toga niste svesni. Ja mislim da je Srbija danas, možda grešim, toliko daleko od demokratije, sa stanovišta položaja čoveka, prava manjina, marginalnih grupa, položaja žene... U Srbiji je to stvarno neodvojivo od razumevanja srpskog pitanja, problem demokratije za Srbiju, to, takoreći, podrazumeva. Ne možete da uvedete u Srbiji demokratiju i da imate specijalni vojni režim, teror na Kosovu, kako to možete da uradite, a da nemate vlast koja mora da steže?! Šta je najnoviji Ustav Srbije? Ja idem po Srbiji, posmatram, opštine nemaju ni minimalnu autonomiju, da ne govorim o regionima. Ako ja dobro razumem sadašnju srpsku strategiju, ako ona uopšte postoji, ponovo se računa sa centralizacijom države, sa povratkom izgubljenih teritorija... Ja mislim da je to put u nepovrat! Nesposobnost da napravite modernu državu, u suštini kompenzujete ekspanzijom. To nema kraja!

Da li je odlazak iz politike 1972. za Vas bio traumatičan?

– To je bilo dramatično vreme, mi smo učestvovali u tome sa osećanjem da se na neki način vrši izbor orijentacije, dramatičan je bio iz nekoliko razloga. Prvo, to je meni verovatno i pomoglo, ja sam jako poštovala ljude iz generacije koji su se našli na toj strani, pre svega Nikezić je tu bio, Koča Popović, Predrag Ajtić, Dobrivoje Radosavljević, Mirko Tepavac, to su ljudi koje sam ja lično poznavala, za koje sam znala da su veoma čestiti, da ih vlast apsolutno ne impresionira, da shvataju da Jugoslavija iscrpljuje kapital od koga je živela u ratu, pa od rata do 1948, pa od 1948. dalje, da stvari moraju da se menjaju, dakle, bilo mi je neshvatljivo da ljudi tih kvaliteta budu izloženi jednoj besomučnoj kampanji, da budu tretirani kao nekakvi otpadnici, izdajnici. To me je veoma pogađalo, a u isto vreme meni je pomagalo, mislila sam – pa, čekaj, ako ovi ljudi imaju neku doslednost i to sve mogu podneti, ko sam ja tu, ja pripadam mlađoj generaciji. Drugo, ja stvarno nisam mislila da je politika moja sudbina, da ceo radni vek treba da provedem na nekoj funkciji. Ja sam u međuvremenu završila postdiplomske studije i na Fakultetu političkih nauka, imala sam već magistraturu, tamo sam držala predavanja, spremna sam bila da radim doktorat i nisam ga prijavila samo zato što sam bila na funkciji, što nisam želela da dođem u situaciju da neko te stvari meša i da mene možda favorizuje.

A nije nikad dolazilo u pitanje da to nećete uraditi?

– Ne! Dakle, ja nisam bila neko ko misli da tu treba veći da ostane, ja sam bila veoma angažovana, jako sam mnogo radila u tom timu. Takvo je bilo mesto na kome sam se nalazila, to je bila izvršna funkcija. Nikezić je čovek koji je došao iz decenija diplomatske službe, on je imao veoma dobro poznavanje sveta, bio je po prirodi skeptik, nikad ne biste mogli dovesti u pitanje njegov ilegalni rad, njegovu antifašističku borbu, on je

bio čovek koji je posmatrao svet, upoređivao, mislio da stvari mogu da evoluiraju, nikad nije bio neko ko bi to srušio jer je znao u kakvom realnom svetu živimo. Ja sam opet dobro poznavala sredinu, poznavala je i glavom jer sam se uvek time bavila i vrlo mnogo putovala, imala sam to iskustvo, tako da sam, sasvim sam iskrena s Vama, to doživela kao izvesno oslobođenje. Nosili smo užasnu odgovornost, nailazili smo na barijeru, videli smo da nemamo šanse da to preskočimo, da to pomerimo, a nismo hteli da učestvujemo u sumnjivim stvarima. Mi smo znali granicu koju, u ljudskom smislu, ne možemo da pređemo. I zato je bilo tako podmuklo, baš te ljude, a to nije prvi put u našoj istoriji, prikazati kao najgore ljude. Slikar Stojan Ćelić, jedan od retkih ljudi koji je u to vreme sve nas posećivao, rekao je zajedničkom prijatelju Vukašinu Mićunoviću: „Treba ove ljude sačuvati.“ Ali mi nismo Kinezi, nismo ni Slovenci... Kada je umro Pera Todorović, Matoš je napisao: „I u Srbiji, kao i u Hrvatskoj, veliki duhovi žalosno žive i žalosno umiru.“ A Dušan Popović je u svojoj studiji *O hajducima* citirao jedan turski izvor iz XVIII veka u kome se kaže: „Kod Srba što je neko gori, to se više ceni...“ Ja sam na nekom sastanku u Novom Sadu gde se razgovaralo o kulturi, rekla: „Nikad ne pominjete nikog od generala iz komunističkog pokreta, nikoga od policajaca, vi samo pominjete liberale jer zapravo, oni su ta organska greška da ceo pokret prikažete kao kriminalan, propao, karijeristički, sumnjiv, osion, osvetoljubiv...“ Tako da ja to nisam osetila kao neku ličnu dramu, konsekvence su postojale, ja nikada o tim konsekvencama nisam govorila jer sam smatrala da nam one, nekako, sleduju. Ja jedino nikad nisam dopustila da se udari na moje dostojanstvo i nikad nisam pristajala da mi ospore ono na šta ja imam po pozitivnom pravu, neku garanciju, kao što je pravo da prijavim tezu, što su pokušavali da opstruiraju. Na to nisam pristajala. Ja sam se odmah zatvorila u svoju kuću, nisam se obuvala mesecima, i počela sam da radim tezu. Odmah sam znala da ću raditi međunacionalne odnose jer me je to najviše zanimalo, jer sam znala da je to najdramatičnije. Patila sam zbog ljudi koji su bili u punoj snazi, koji su imali zemlji šta da daju i da kažu, a svedeni su na prostore svojih soba...

A zbog sebe? Imali ste trideset devet godina, bili ste u najlepšim godinama... Niste mislili da ste doživeli nepravdu?

– Ja sam znala da u nekim stvarima ne mogu da učestvujem, Nikezić i ja smo u međusobnoj otvorenosti mislili da to ide ka degeneraciji, toliko puta smo rekli da ovde treba proceniti trenutak kad ne treba više u tome učestvovati. Tito je već stario, iza paravana je počinjala divljačka borba za vlast, pa bogami i kriminalizacija, mi svakako nismo hteli da u tome učestvujemo. Ja ne mogu da kažem da sam to doživela dramatično, u takvim situacijama se stave na probu razne stvari uključujući i prijateljstva, tada prosto otkrijete i prave motive nekih ljudi za kontakt sa vama, neki su se udaljili, nije me to mnogo pogodilo, događalo se da vas sretnu ljudi i da vas ne pozdrave, mislili su da to spada u pravila ponašanja, tako da je za mene ta promena bila oslobađajuća. Ja sam se koncentrisala, radila sam vrlo intenzivno, brzo sam završila doktorat, godinu dana sam čekala na odbranu jer su čitali, razmišljali šta da rade. Imala sam podršku ne samo svog najbližeg prijateljskog kruga, imala sam veliku podršku pokojnog Najdana Pašića i mislim da bi se bez njega jako teško sve dovelo do kraja. Bilo im je vrlo teško da nađu predsednika komisije u Beogradu pa je došao Janko Pleterski iz Ljubljane koga sam tada prvi put u životu videla...

Da li je neko odbio učešće u komisiji?

– Ja se nikad nisam raspitivala, ali sigurno je neko i odbio zato što smo mi jedna osvetnička sredina, mislilo se – šta sad, neko misli ako je bio sekretar CK da sad treba i da doktorira.

Ko su bili članovi komisije?

– Bio je Ilija Stanojčić, Najdan Pašić i Janko Pleterski i na odbrani nije bilo publike, što je inače, po zakonu. Sećam se da je Pleterski napravio jedan gest, rekao je: „Otvaram javnu odbranu...“ Niko nije ni znao da ja branim tezu, ja to nisam rekla ni kod kuće, a moj muž je kazao: „Sigurno je otišla da to

brani, jer gde bi ona išla u podne.“ Ja sam ostala u prijateljskim odnosima sa Pleterskim, bili smo u stalnoj prepisci iako smo se malo puta sreli u životu, ja inače imam takve ljude s kojima sam se fizički retko sretala, a imam dugu prepisku i vrlo duboke, prijateljske odnose. Ostali smo u dobrim odnosima i sad je on baš dao jedan intervju u kome to pominje, ja sam radila prilog za njegovu Spomenicu... Slovenci su samodisciplinovan, kulturnar narod, oni nikog ne smatraju suvišnim, on je čovek koji je prešao osamdeset i petu godinu, još uvek radi, i drago mi je da su se naše veze sačuvala.

Kakvo mesto u Vašem životu ima period 1972–1975. kada ste se ponovo zaposlili? Da li se u takvim situacijama zaista događaju velika „otkrića“ o ljudima iz okruženja? Da li je bilo pojedinaca čije su reakcije bile za Vas pozitivna ili negativna iznenađenja?

– Ja sam taj period provela u sobi, završila sam doktorat, radila sam po ceo dan, vrlo malo sam izlazila, prvo zbog posla, a drugo, da budem sasvim iskrena, bila mi je potrebna distanca, izolacija, neko promišljanje. Ja sam tada napisala *Zatvaranje kruga*. E, sad, ja ne znam kakva je vrednost te knjige, vidim ljudi je citiraju... U svakom slučaju, ona je autentična i za mene je to bilo važno iskustvo jer sam preko knjige iz svega toga izašla. To nije bilo lako, ja sam se trudila da ne govorim o emocijama iako se one, sigurno, ponegde probijaju, ali ja sam iz toga izašla. Meni je bilo važno da se sačuva istorijski okvir, da se naročito neki ljudi vide, ja tamo nikoga nisam kvalifikovala kao što nikad nikog nisam kvalifikovala, to je i napisao Dragošlav Janković u recenziji za *Prve srpske socijaliste*. Šta će mi to, šta to meni treba? Svako govori o sebi govoreći o drugim ljudima. Tako da se nikad više nisam na to vratila...

„Zatvaranje kruga“ je skoro kao dnevnik...

– Da, meni je to jako pomoglo, ja sam iz toga izašla. Interesantna je istorija te knjige, to je bilo sklonjeno, ja sam u jednom momentu pomislila – šta će to meni? To je samo Nikezić

pogledao, i kad je umirao, on mi je rekao: „Objavi to“, ja sam njemu uvek govorila „Vi“ i rekla sam: „Mislite da to ima smisla?“, a on je rekao: „Uradi to zbog mene! Imaš moju podršku.“ Meni je baš dobro što je to, kako je on rekao, suvo, što tu nema nekih emocionalnih preliva, reminiscencija, to je jedan dokument.

Vrlo brzo ste doktorirali i počeli profesionalno da se bavite istorijom. Zapisali ste da se iz svake profesije lako prelazi u politiku, ali da se iz politike teže osvaja mesto u bilo kojoj profesiji. Kako ste Vi u tome uspeali? Da li ste imali podršku kolega? Kako ste dočekani u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije gde ste se zaposlili 1975? Da li ste odmah bili prihvaćeni?

– Posle našeg jučerašnjeg razgovora ja sam nastavila taj razgovor u sebi, i puno sam razmišljala, jer, nekako, čovek stigne do starosti ne osvrćući se, ja se stvarno nisam osvrtala, iako sam uvek razmišljala o svojim postupcima, stanovištima, odnosima sa drugim ljudima. U suštini, Vi ste me naterali da se na to vratim i ja sam mnogo mislila o tome, ali sam potpuno svesna da je nemoguće napraviti osvrt na sve što je za mene bilo važno, ne kažem što bi moglo imati značaj za nekog drugog. Ali, da se vratim na Vaše pitanje. Bez obzira na dve magistrature i način kako sam studirala, ja sam imala svest o tome da postoji jedan vakuum, to nije malo u bilo kom poslu, pogotovo u tom, da bi to moglo da se nadoknadi samo radom. Uvek sam računala sa nekom rezervom, nisam se čak ni trudila da njene motive objasnim. Ja sam pozvana u Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, sećam se svog prvog razgovora sa direktorom Jovanom Dubovcem, koji je bio inteligentan čovek, on mi je rekao da su ih zvali u CK i da su rekli da sam ja korektna osoba i da me ne prime kao babarogu. Direktor je rekao: „Mi znamo Latinku Perović, jedino je veliko pitanje da li ćemo moći da je platimo“ a ja sam kao doktor nauka dobila veću platu nego što sam imala kao sekretar u CK! Mi smo u CK imali male plate, mi smo to sebi određivali, i u Institutu su stvarno bili zaprepaš-

ćeni. Kad sam došla rekla sam direktoru: „Od mene možete da očekujete korektan ljudski odnos, ja poštujem pravila, poštujem rad.“ Kad se teško razboleo ja sam otišla da ga posetim, a on mi je rekao „Ja nikada nisam zaboravio ono što si rekla, ti si se toga do kraja držala.“ Tada je Institut imao mentora, to je bio profesor Jovan Marjanović, koji je sa mnom vrlo prijateljski razgovarao, rekao mi je: „Ja znam da si ti doktorirala na nacionalnim odnosima, uvek ćeš moći time da se baviš, ali predlažem ti da uzmeš nešto drugo, prosto zbog tvog statusa, zbog toga što ćeš biti opservirana, cenzurisana, znam šta ti misliš o tome, znam da ti to ne možeš preko noći da promeniš, i ne treba.“ Ja sam rekla da nema nikakvih problema zato što sam radeći tezu želela da se bavim i istorijom društvenih ideja u Srbiji. Mene je to silno zanimalo, mislim da je to ključna stvar koja nas objašnjava. I tako sam to isprojektovala. Ja mislim da u Institutu od mene nisu ništa očekivali, iskreno Vam kažem. Oni su mislili – došla tu sa neke pozicije... Ja sam tu provela izvesno vreme, uvek sam imala svoj sto sa knjigama, jednom je pokojni Dragoljub Petrović koji je bio zanimljiv čovek, rekao: „Ti čitaš i lepu književnost?!“ Ja sam se vrlo brzo uvukla u svoje poslove, vrlo brzo sam shvatila da trošim silnu energiju, dopiru do vas glasovi, tako se živelo u Institutu, restoran, šah se igra... Brzo sam se povukla u biblioteke i arhive, rekla bih im uvek gde sam. Sekretar Instituta je bio major, intendant, bio je dobručina. Tako se dešavalo da on uđe na sastanak, svi sede, ja ustanem, stariji čovek, znate. I on kaže jednom Desanki Pešić: „Slušajte, Deso, posmatram ja ovu Latinku Perović, pa ona nije nikakav liberal, ona je jedna tako pristojna žena, korektna žena, ta nikad ne slaže da je u arhivu, a ode negde da vodi dete.“ Znači, to je ta percepcija bila! Međutim, ja sam poštovala svaku obavezu, ja sam došla na svaki idiotski sastanak, nikad se nisam identifikovala kad bi oni tu ujdurisali. Ja sam shvatila da svako glasajući za nekog, u stvari glasa unapred za sebe, da uzima neku koncesiju, u tome nisam nikada učestvovala. Oni bi često rekli da je nešto „po statutu, ali, nema veze...“, ja sam im rekla: „Promenite statut, ali dok važi, poštujte ga inače će biti anarhija.“ U tom smislu sam bila jasna, radila sam svoje poslove, bila sam bezopasna dok nisam počela da proizvo-

dim. Ja nisam mogla skoro deset godina ništa da objavim u Institutu, došla sam 1975, a prvi put sam objavila 1983. Bila je, znate, ta lista, nisam mogla da objavljujem... A onda sam dobila poziv, bila je stogodišnjica Timočke bune, ja radim XIX vek, napisala sam referat „Srpski socijalisti i Timočka buna“ i prijavila sam se. Skup se održavao u Zaječaru i pred sam početak skupa mene zove profesor Vasa Čubrilović i kaže: „Drugarice Perović, rekli su da Vi ne možete da učestvujete na skupu.“ Neprijatno mu je, telefonom pričamo. Pitala sam ga ko je to rekao, a on kaže: „Drugovi odozgo.“ Tada je predsednik Izvršnog veća bio Čkrebić, i on to citira u svojim uspomnama. Ja njemu napišem pismo: „Poštovani predsedniče...“, dala sam Tepavcu da pročita i on mi je izbrisao ono „poštovani“, kakvi poštovan! Kažem: „Poštovani predsedniče, ja sam odlukom državnih i partijskih organa Srbije došla u Institut, trudim se prema svojim znanjima i sposobnostima da radim, nije dozvoljeno da idem na skup, ja smatram da Institut ne može da ima saradnika, on se kao što znate budžetski finansira, čijim radom javno ne može da se koristi. I ako vi to ne raspravite, ja ću napustiti Institut.“ Znali su oni da sam ja spremna to da uradim, i on meni odgovori, da oni poštuju moj rad, da mi je dozvoljeno učešće na skupu. Ja, naravno, ne odem na skup nego pošaljem telegram da im želim uspešan rad.

Zašto niste otišli?

– Pa, šta ću im ja tamo, nisam htela da se nešto inatim – eto, ja sam tu došla, uprkos vama... Postidite ih, u stvari! Kad je taj skandal izbio izašla mi je prva knjiga, Jovan Marjanović je bio jedan od recenzenata, ja sam njemu tu knjigu i posvetila, i on je posle direktoru rekao: „Vi nemate pojma kakav je to napor za tako kratko vreme.“ E, to Vam kažem, kada je počelo da se proizvodi onda su nosili neke rukopise, čita neko u SUP-u, ja sam samo pitala: „Da li to i inače radite?“

Vi ste to znali?

– Da! Sećam se da me je Dobrica Ćosić jednom pitao da li ja u svojoj kući slobodno govorim. Odgovorila sam: „Znaš šta,

suviše bi bilo da sebe samu uhapsim u svojoj kući.“ Osećala sam ih sebi za petama, ali, pravo da Vam kažem, ja nikada nisam imala neki strah od njih, ja sam njih osećala, to Hercen negde kaže u knjizi *Prošlost i razmišljanja*, to je odlična forma i ja sam je prihvatila i za sebe – ja sam sa njima bila kao ulje i voda. I kad me je neko od mojih prijatelja pitao da li hoću da idem da čitam svoj dosije, rekla sam da mi to ne pada na pamet. Da se ja još jednom uverim u te bedastoće, jer, manje-više, znam ko je to radio. Jezik je jedno opasno sredstvo, a ja sam neko ko pamti i ne bi mi bilo teško da dešifrujem ko tu šta govori, učestvuje u tim pogromima, priprema atmosferu. Ja sam stvarno poštovala ljude zato što je u Institutu bilo dobrih ljudi, recimo, Žarko Jovanović koji je posle bio direktor, kad su ga pozvali on je rekao: „Ja imam najdublje poštovanje za Latinku Perović.“ E, posle, ja sam radila u svim arhivima, bibliotekama, znala sam da svuda postoji neko ko vas posmatra, cinkari, nekad su neki od tih ljudi došli i to su rekli. Recimo, kad sam radila u Univerzitetskoj biblioteci, tamo je bila upravnica Stanija Gligorijević, ona je bila moja koleginica sa studija ali je bila starija od mene, zakasnila je u ratu. Ona je bila moja velika zaštitnica, a da nikad to meni nije rekla.

To ste Vi tako osećali ili je stvarno bila?

– Stvarno je bila. Pazite, oni su prvi moje ime učinili javnim, jer ja sam – šta? Sedela i radila! Kad smo mi otišli, ta kampanja protiv nas je vredna da se izuča za doktorat! Neko mi je rekao da su u Tanjugu uništili sva dokumenta, ali, našu štampu da čitate, pa to je fantastično! I, oni su došli kod nje i tražili moje reverse, da vide šta čitam. Upravnica je rekla: „Vi ste pobrkali, ja nisam šef zatvora, ja sam upravnik Univerzitetske biblioteke i to je naš najrevnosniji korisnik.“ Nikad ja to od nje nisam saznala, od drugih sam čula i to kasnije. Znate kako kaže Solženjicin u *Gulagu*: ne postoji situacija u kojoj se ne može biti čovek. Onda, kada su imali neku svoju svečanost u biblioteci, oni su navodili svoje najbolje korisnike i mene su pomenuli... Ja nikad sa običnim ljudima nisam imala probleme, obični ljudi jako poštuju radnika, to što ste tačni, što oni znaju

koliko sedite, ne ćaskate – oni to jako cene. Vas ne podnose oni čiji ste konkurent, oni nastoje da podmetnu, da devalviraju, da intrigare, ali ja nikada na to nisam trošila vreme, apsolutno nikad! U Institutu smo funkcionisali potpuno normalno, nije bilo nekih incidenata, sećam se da mi je Nikezić jedanput rekao: „Ti nikad ne govoriš kako je tebi u Institutu, ja imam utisak da je to kao vazduh pun benzina i da je dovoljan samo neki mali incident, da se kresne šibicom i da to eksplodira“, a ja sam rekla: „Pa, otprilike je tako“. Naravno, potrebno je bilo veliko samosavlđivanje. I nije u pitanju toliko indoktrinacija koliko ljudi stvaraju situaciju, oni to predstavljaju kao limit koji im je odnekud postavljen, a to je autocenzura, nesposobnost. Evo Rusija, ako je negde postojala cenzura, postojala je tamo, ali postojali su ljudi koji su iz svojih ladica nešto izvukli kad je ta cenzura prošla. Ovde toga nije bilo, nisam videla ni romane, ni partiture, ni istorijske studije... Kad su došli mladi ljudi u Institut, već je bilo drukčije, ja sam se njima mnogo bavila, ja sam imala strpljenje da sve njihovo pročitam, da ih, koliko sam znala, uputim, razgovarala sam, debatovala, čitala njihove rukopise, ništa mi nije bilo teško da za njih uradim, da napravim registar, recenziju, apsolutno mi do dana današnjeg, nije bio neki napor da za njih nešto uradim. Rekla sam povodom nove Dubravkine (Stojanović) knjige, ja mislim da je stvarno najvažnije da oni gledaju šta vi radite, to što pričate manje-više. Tada se situacija u Institutu bitno promenila, nekako je to postalo manje sklerotično. Rezultati se vide u istoriografiji danas.

Ali, evo, Vi i sada navodite samo pozitivne primere, da li je moguće da nije bilo ni jedno negativno iznenađenje, da ste od nekog očekivali podršku, imali visoko mišljenje o njemu, a da je to izostalo?

– Znae šta, u toj strukturi naravno da je bio jedan zaokret, da vas ljudi nisu pozdravljali...

Ali, baš iznenađenje?

– Pa, jedno jedino iznenađenje je bilo od Oskara Daviča koga sam ja dobro znala, i on mene. On me je jednom sreo i, to

je bilo moje pravo iznenađenje, nije me pozdravio. Ja sam to rekla jednom našem zajedničkom prijatelju, a Davičo ga je opsovao i rekao mu je: „Kako, ja Latinku volim?!“ Ali, fakat je da on mene nije pozdravio, nije tačno da on mene nije mogao da primeti, eto, to je bilo jedno moje iznenađenje...

Nije priznao?

– Da, nije priznao. Dešavalo se da me neki ljudi čas pozdrave, čas ne pozdrave, bio je neki Muhamed Kešetović i ja sam mu rekla: „Znaš šta, treba da se odlučiš, da li ćeš da me pozdraviš ili nećeš! Nemoj da me dovodiš u zabunu, ja neću doći u situaciju da ti ne otpozdravim, ali neću ni da dolazim u glupe situacije da ja tebe pozdravim, a ti negde okrećeš glavu! Ne moraš da me pozdraviš, to me ne zanima.“ Eto, takvih ljudi je bilo. Ja sam tu bila, kako da Vam kažem, nekako načisto, znala sam da u Institutu ima ljudi koji opserviraju, sećam se jedne kolegice, ne mislim da je to uradila iz tih motiva, ali oni su imali neko ideološko obrazovanje i ona je čekala da prođe radno vreme, došla kod mene i kaže: „Slušaj, imamo marksističko obrazovanje, daj, molim te, da se ne gnjavimo, možeš li ti nama da održiš jedno predavanje?“ Ja sam rekla, i sama sam bila iznenađena tom svojom reakcijom: „Radije ću da operem stepenice, jedanaest spratova, ali nikakvo predavanje neću da vam držim!“ Dugo sam odbijala da se negde angažujem i da rata nije bilo, da nije bilo tih dramatičnih situacija, možda ja i ne bih uzela bilo kakvo učešće u ovoj vrsti javnog života, ali tu su već na probi bile druge stvari, vaš moral, vaše stanovište, neću da delim odgovornost za nešto što mi je duboko tuđe, tako da sam počela da se angažujem, da iznosim svoje mišljenje u *Republici*, *Helsinškoj povelji*, onda sam, kad su ljudi počeli da zovu, prihvatila predavanja, zajedničke projekte... Sa Nebojšom Popovim radila sam *Srpsku stranu rata*, sećate se, skupljali smo se svakog ponedeljka posle rada u bibliotekama, arhivima, na fakultetima, u redakcijama, ostajali u dugim raspravama, pokušavali smo da razumemo ono što se događa – i lečili smo se.

Kada ste osetili da Vas je istoriografska struka prihvatila? Kakav je bio odnos istoričara van Instituta?

– Pravo da Vam kažem ja ne znam ni da li su oni mene danas prihvatili. Mislim da su oni smatrali da ja ne proizvodim gluposti, da ja to ipak sve radim na bazi nekog pozitivnog znanja, istraživanja. Ne mogu da kažem, svi ljudi koji su recenzirali moje knjige su bili kompetentni ljudi, recenzije nikad niko nije odbio. Dragoslav Janković, koji je bio prilagodljiv čovek, vodio je računa o režimu, smatrao je da je taj rad važan, mi smo lepo saradivali već kada je izašla prva knjiga o Peri Todoroviću, posle su došle druge knjige... Što se, recimo, nekih ljudi tiče, kao što je Branko Petranović, on nikad nije imao nijednu sumnju u moj rad. Mi smo uvek sa velikim respektom razgovarali i on je, siromah, pred kraj života mislio da neke stvari i zajednički radimo.

Dok sve ovo slušam shvatam da su Vaši sinovi tada bili deca. Da li je Vaša porodica ikad osetila sve to?

– Znae šta, moj muž je imao probleme, i na poslu, on je bio drugačija priroda, podlih stvari je tu bilo, recimo, potpišu ga „Slobodan Perović“, međutim, mi smo bili politički istomišljenici, ja nikada nisam kod njega osetila rezervu. Moja deca nisu volela taj angažman, reći ću Vam na jedan banalan način, da ja negde idem, da govorim, pa posle da to gledam na televiziji, za njih je to bilo uvredljivo, neshvatljivo, tako da su mi oni bili važan korektiv. Ja se ne usuđujem da razmišljam kakve je to reperkusije imalo, ono što mogu da kažem to je da su oni kao i moj muž uvek bili kritični, kao što su to i danas. Možda je to njih nekako opterećivalo, trudite se da ih sačuvate koliko možete, ali vi ipak postojite, znam da je jedna meni bliska osoba i to u skorije vreme, pitala mog mlađeg sina: „Kako ti funkcionišeš sa svojom majkom, tvoja majka je užasno jaka žena“, to mi je on ispričao, a on je rekao: „Pa, dobro, moja mama je jaka žena, ali, ona je meni majka, ja znam i druge njene strane.“ Kako da Vam kažem, njih je to, ne mogu da kažem postidivalo, ali sme-

talo im je. Oni bi u školi, kad tamo pitaju za zanimanje roditelja, uvek rekli „profesor“, da bi oni rekli za mene „političar“ – pa to bi bilo strašno! Oni su znali i te ljude, Nikezića, Tepavca, oni su dolazili u našu kuću, mi smo tada živeli vrlo povezano jer smo bili izolovani i okruženi ljudima zle namere i nepoverenjem, oni su ih voleli, poštovali, znali su da su obični, normalni ljudi, ljudi koji nemaju nikakve privilegije. I to hoću da Vam ispričam, pazite, 1972. kad se vode ti četvorodnevni razgovori kod Tita, moj stariji sin ima trinaest godina, on je rođen 1959. godine, mi nikada nismo u kući pričali o politici, pričali smo o stvarima koje utiču na opredeljenja, naročito kad je počela kriza. Moj stariji sin, koji je specifična osoba, ima dubinu i ima poziv koji njemu stvarno odgovara, kad sam ja pošla na te razgovore, što je za mene bilo šokantno, on je rekao: „Ja poznajem tebe, ti jedino nećeš moći da radiš ono što ne misliš!“ To je fantastično, ja to nikad nisam zaboravila, on je imao trinaest godina! Kad vas vaše dete tako opomene, i sad da kažete – ja se kajem, ja sam bila u zabludi. Ja nikad nisam bila u zabludi! Kada posle pedeset godina slušam ljude koji su proveli život u tom pokretu, da su oni pola veka bili u zabludi, ja imam dubok prezir! Uvek sam mislila – šta, ti sledećih pedeset godina nećeš biti u zabludi?! To je smešno! Razumeš svoje vreme, reaguješ koliko možeš na osnovu svoga morala, znanja, inteligencije, na osnovu hiljadu okolnosti, ali da kažeš da si bio u zabludi jer si živeo u Jugoslaviji?! Meni je to grozno, iskreno da Vam kažem!

2. O DRUGIMA

*Kako ste videli Tita u vreme dok ste bili u politici?
Kako ga ocenjujete danas kao istoričarka sa
distancom od trideset pet godina?*

– Moji prvi susreti sa njim su bili u vreme dok sam radila u CK omladine Jugoslavije, on je primao delegacije. Nesporno je on u to vreme bio autoritet, sigurno, svako ko je tamo otišao smatrao je to i nekom specijalnom prilikom i čašću, ali ja se, iskreno Vam kažem, ne sećam neke velike distance, arogancije, ne sećam se nekog osećanja kod tih ljudi da je on božanstvo, iako je imao nesporan autoritet. Taj legitimitet je crpeo iz uloge u ratu i iz otpora 1948, iz činjenice da je postao svetski državnik. Kasnije, kada sam došla u CK Srbije, to je bilo 1964/1965. godine, susreti su bili češći, to je bio već neki način rada koji je otkrivao i slabosti sistema, jer institucije u okviru koje bi se raspravljalo o otvorenim pitanjima nisu na taj način funkcionisale i to je verovatno jedna od ozbiljnih mana tog sistema. Recimo, mi smo uvek zagovarali da se o hrvatskom pitanju otvoreno razgovara, govorili smo – Hrvati postavljaju određena pitanja: funkcionisanje federacije, finansiranje nerazvijenih, devizni režim, veliki sistemi u Beogradu, dajte da to pitanje otvorimo ili neko drugi da to radi...

A nije se otvaralo?

– Nije se otvaralo iz dva razloga, prvi je taj fetiš jedinstva, strah da bi to moglo da udalji republike, drugo, tu jeste bila arbitrarna uloga Titova. On je svakog primio, saslušao, često u tom neposrednom kontaktu i dao za pravo, svako je sa svojim stanovištem išao u javnost uveren da iza njega stoji najjači autoritet, a u nekakvoj sintezi tih različitih stavova se pokazivalo da stvari ne funkcionišu, da su konfliktne, da su protivrečne. Mislim da je, uopšte, što se društva tiče, svakako najveću štetu na samo funkcionisanje države imao taj fetiš jedinstva koji je isključivao razlike i raspravu, pa ako hoćete, i neke konflikte i sukobljavanje, mehanizme da se ti sukobi reše. On nije funkcionisao i smatram da je to bila najveća mana, a on prosto nije profunkcionisao iz shvatanja jugoslovenske države kao jedinstvene države koja ima vojsku, ima spoljnu politiku, ima monetarni sistem, ima Tita kao simbola... On je sigurno bio čovek koji je imao dugu školu života jer je stvarno počinjao od nulte tačke, on je prošao revoluciju... Sada su pozvani neki istoričari da na osnovu dokumenata kojima Kominternu raspolaze pišu njihove biografije, upravo sam dobila biografiju Mao Cedunga, Rusi to nameravaju da rade i sa Titom, to su vrlo tiražna izdanja, tu postoji mnogo stvari koje treba proučiti... Činjenica je da je on okupljao ljude od integriteta, činjenica je da je moglo da mu se kaže, mislim da je to nesumnjivo bio snažan autoritet i lična vlast, međutim, kad pomislim na to koliko je on moći raspolagao, mislim da sam to i napisala u *Zatvaranju kruga*, on je tom moći relativno pažljivo ekonomisao. On je bio čovek koji iz tog ideološkog sveta nije izašao, šta su za njega značili pojmovi „radnička klasa“, „bratstvo-jedinstvo“... to je drugo pitanje u nekom analitičkom smislu, ali on je to izgovarao sa uverenjem da su to tekovine koje vezuju zemlju i koje treba sačuvati.

Da li mu je bila važnija državna ideja ili komunizam kao ideologija?

– Ja mislim da on to nije odvajao, njemu je Jugoslavija svakako bila važnija i on je sve radio misleći da je to najbolji način da je sačuva. Pokazalo se, naravno, da je to način koji je u

političkom i istorijskom smislu već bio na izdisaju, ali ja mislim da je on verovao da se Jugoslavija nikad neće raspasti, za njega je to bilo i njegovo životno delo. Možda je on suviše trajao, ali ono što ljudi gube iz vida kada ocenjuju njegovu ulogu, to je ipak stanje masa u bivšoj Jugoslaviji, gde je i pomisao na pobunu protiv Tita bila ravna samoubistvu, ne sa stanovišta njega ili aparata, nego sa stanovišta masa. Danas neki kažu da su njega srpske mase mrzele, da ga nisu volele, da je bio Hrvat... Mase su dosta nepredvidive, ali idući po Srbiji, a on se dosta tu kretao, to se nikad ne bi dalo zaključiti, naprotiv, mase su bile spremne, kao i on njih uostalom, da se međusobno huškaju protiv onih koji vode tekuće poslove, oni su optuživani da greše, da bi mogli bolje, da njega ne slušaju. Srbi su, možda, voleli da na čelu Jugoslavije bude Srbin, ali, molim vas, biti protiv Tita i u Srbiji je bilo ravno samoubistvu, svejedno šta ko pričao u kafani ili na kućnoj sedeljci. Ja lično mislim da je on dobro poznavao Srbiju, vrlo dobro...

Kako to mislite – dobro poznavao?

– Ne kažem da je on to suviše studirao, čitao, ali imao je taj instinkt vlasti, on je čovek koji je znao da u jednoj višenacionalnoj zemlji ne može da vlada bez sporazuma sa većinskim narodom i ja mislim da je on taj sporazum imao u vrlo dugom periodu. Nije tačno da je on bio u nesporazumu sa najbrojnijim narodom. Gde su te dodirne tačke? To je obnova Jugoslavije, to je oslonac na Rusiju – neko je mogao da škrguće zubima, profesor Čubrilović je rekao: „Ja nisam voleo taj režim, ali Rusija je istorijski saveznik Srbije!“ – to je socijalni egalitarizam koji je utemeljen u našoj nacionalnoj, socijalnoj istoriji, to je tip partije za kakav je Srbija znala, to je masovna partija sa čvrstim jezgrom, sa vođom... Izvinite, kakav tip partije osim tog još poznaje istorija partijskog života u Srbiji?! Ona ima Radikalnu stranku koja se stvara iz uskog, revolucionarnog jezgra, koja ide direktno u mase, koja ima vođu, ima ideologiju takođe inspirisanu i naslonjenu na rusku revolucionarnu tradiciju, na pravoslavlje i na rusku državu. Bog, narod i Rusija – bilo je vjeruju Nikole Pašića. Kako ste onda mogli očekivati da čovek

koji vodi državu bude u nesporazumu sa narodom koji ima te karakteristike? Pri kraju njegovog života, kad su počele krize, Tito je vrlo resko reagovao na takve aluzije. Drugo, on je vodio pokret u kome su masovno učestvovali Srbi iz cele Jugoslavije braneći se od terora, od NDH – ne možete to da ignorišete i da konstruišete prošlost. Kako možete da objasnite da u Srbiji nemate otvorenu pobunu protiv Tita dok je on živ? Pa, vi ste to imali svuda u Istočnoj Evropi, zar ne?! Imali ste krvavu Mađarsku, Čehoslovačku, Poljsku... ovde nikad nije bilo pobune. Zašto? Jer Tito nije bio ni Rakoši, ni Ulbriht, ni Živkov, ako gledate balkanski prostor koji je u neprestanoj nesposobnosti da izađe na kraj sa sobom, u stalnim etničkim sukobima, morate i njegovu ličnost da stavite u taj istorijski kontekst. Možda su Srbi mislili – Hrvat, dodavola, ali, obnovio je Jugoslaviju, imao je dobre veze sa Rusima, ojačao je vojsku, stvorio efikasnu policijsku državu... To sve ljudi danas gube iz vida. On je bio više u sporazumu nego u nesporazumu i onog trenutka kada je Srbija osetila da je on spreman da uvaži i razloge drugih, da prihvati konfederalizaciju Jugoslavije, javila se sumnja. Ja se sećam svojih razgovora sa Dražom Markovićem uoči našeg susreta sa Titom, u Smederevu, u nekom kafančetu „Donje strnjike“, sedeli smo šest sati. Mi smo se vrlo dugo znali i ja sam smatrala da je to, prosto fer, i rekla sam mu: „Objasnimo se, možemo se mi povući ali zašto uvodiš arbitražu u Srbiju, to istorijski nije dobro, to dugoročno nije dobro.“ On je rekao: „Ne slažem se s tobom, Jugoslavija kad ne bude imala Tita, moraće da ga izmisli.“ Znači, oni su verovali u tu instituciju, oni su se svi držali u okviru toga sistema. Tada se već počelo govoriti da Tito pruža suviše veliku podršku pokretu u Hrvatskoj, da počinje decentralizacija koju on nedovoljno kroti, da ohrabruje republike, da se tu javlja u ulozi arbitra, da sve to ide na štetu Srbije, počeli su da se čuju opozicioni glasovi i kafane, to je sve do njega dolazilo, on je vrlo rezolutno reagovao na to, to je proizilazilo iz prirode njegovog državištva koje njemu ne može da se porekne, iako danas od njega hoće da naprave karikaturu! U tim odnosima napetosti, kad se razgovaralo sa srpskim rukovodstvom, sećam se tog boravka u Smederevu, pa onda ovde u Beogradu, što je bilo vrlo retko, Tito je dolazio sam i nije da nije pokazivao nervozu,

nije bio potpuno opušten, nije mu bilo svejedno kakav će biti ishod. Jedan razgovor sam vrlo dobro upamtila, bio je jako uzak krug u Gradskoj skupštini i on je za vreme ručka rekao: „Vi meni prebacujete rezervu prema Srbiji, pa ja sam odavde krenuo 1941. Ja sam ovde došao da bih počeo ustanak i antifašistički pokret!“ Ja sam bila mlada od svih njih i jedina žena na sastanku od četrdeset ljudi sa Titom posle smrti Milentija Popovića. Bio je na tapetu Mijalko Todorović, ruska obaveštajna služba je intrigarila protiv njega, i rekla sam mu u najpristojnijoj formi: „Druže predesedniče, sad je Mijalko Todorović, pa neko će reći da su Srbi dobri samo u nekrolozima!“ Ja se nisam bojala da to kažem, ja sam mislila da je to važno da on zna. E, sad, neki u svojim knjigama prepričavaju taj sastanak, postoji samo jedan izvor iz koga mogu da to saznaju, ali to izostavljaju... Hoću da Vam kažem – to su složene pojave, i ta priča o njegovom „srbožderstvu“ je ispod nivoa interpretatora, ali je apsolutno ispod nivoa njega kao državnika, kao čoveka koji je razumevao tu državu.

Kakav je odnos imao prema sopstvenom hrvatstvu?

– On to nikad nije manifestovao, samo je na Osmom kongresu, kada se višenacionalni princip uvodio u strukture, rekao: „Ja sam Hrvat.“ To je doživljeno kao kraj Jugoslavije, šta se on tu deklarise kao Hrvat?! Zašto nije rekao – ja sam Jugosloven? On je bio kosmopolit, svetski čovek, on je verovao u Jugoslaviju, on je odatle počeo, Jugoslavija je u njegovom istorijskom životu doživela neverovatan uspon za malu zemlju koji možda nije ni odgovarao njenim mogućnostima i potencijalima, ali on se kao čovek te generacije, tog ideološkog sveta, o njoj brinuo na način koji je nju, po mom mišljenju, torpedovao. Mislim da je to radio i Kardelj. Kardelj sigurno nije nikad mislio da Slovenci treba da iščeznu u Jugoslaviji, mislio je da je to mali narod, da je pod velikim uticajem klerikalizma, ali njegov cilj jeste bila Jugoslavija, ne makar kakva Jugoslavija. On se ničeg nije tako plašio kao Rusa i domaće vojske.

Smatrate li da je odnos Tita i Kardelja prema Jugoslaviji bio otprilike isti?

– Da, ja mislim, da! Samo što su to bila dva načina. Kardelj je stalnim reformama pokušavao da zemlju učini fleksibilnom i da spreči srpsku dominaciju, tu nema spora, a Tito je, opet, mislio da je važno sačuvati jedinstvenu, čvrstu zemlju, centralizovanu. To su prosto, dva pogleda, oni su se tu negde sretali, da tako kažem, bili su na izvestan način kompatibilni u okviru partije. Tito je sigurno bio boljševik, on je tako formiran, smešno je pomisliti da je on mogao biti nešto drugo, ali on je bio apsolutno za samostalnost države, za suverenitet. Ako je to staljinizirana partija, ako je samo jedna varijanta staljinizma, kao što se danas kaže – u redu, ali je ipak varijanta, je l’?! Oni su mislili da je vrlo bitno da se zemlja osamostali, zašto su inače vođene oštre polemike oko programa partije, oko odbijanja da se zemlja ponovo vrati u „komunističku porodicu“? Oni su bili za samostalnost i vrlo mnogo su govorili o pravu na poseban put.

Onda smo se mi sadašnjom politikom prema Rusiji vratili u 1948?!

– Da, četrdeset osma i Ravna Gora su pobedili! Ne-sporno je da je zemlja branila suverenitet, da je Tito i celo rukovodstvo vrlo vešto balansirao. Prave razlike nastaju oko toga kako ćete se iznutra emancipovati, da sačuvate samostalnost, a da se potpuno ne udaljite od revolucije, Sovjetskog Saveza, da ne postanete deo zapadnog bloka, Evrope. I tu je taj razlaz unutar partije, on postoji stalno i ta „kulturalna revolucija“ kod nas je na neki način permanentna. I radikali su vladali pomoću mase kao batine. Oni su devedesetih godina XIX veka protiv kralja Aleksandra Obrenovića organizovali miting u Srbiji i posle su se danima raspravljali da li ih je bilo petnaest ili četrdeset hiljada, ostavili kore od lubenica i đubre po Beogradu, ali i izvršili pritisak. Tada je Nikola Jovanović Amerikanac napisao raspravu koja je imala naslov *Značaj mitinga*. To se posle nastavilo, to je forma ruskog samoupravljanja, imate autonomije, mir, razgovarate, ali imate čvrstu vlast na vrhu. To se na neki

način modernizovalo u drugoj Jugoslaviji, ali je i tu problem institucionalizacije države, podele vlasti, socijalne i političke pluralizacije išao vrlo teško. To je bila granica, crvena linija koja se nije mogla preći.

Kada mislite da je počelo njegovo opadanje?

– Koliko sam pratila, a to je već praćenje sa strane, sedamdesetih, mislim da je to neka granica kad počinje i njegovo opadanje, kad je on izložen pritiscima, i vojske i Rusa. Naročito kad se proučavaju rusko-srpski odnosi u to vreme, vidi se da to nisu bili mali, naivni pritisci, drugo, to je početak sumnje da li će se Jugoslavija održati i ko će doći na kormilo. Istorija ne može da ga opravda jer on je postao paravan iza koga se sve to događalo, njega su vodili i pokazivali masama po povratku sa njegovih velikih putovanja, to je početak njegove upotrebe, ali mislim da je on u vrlo dugom periodu bio lucidan, sedamdesete godine su nekakav slom i za njega. On je, naravno, smatrao da je on iskoristio Hrvate, da je iskoristio Srbe, činjenica je da se on oslobađao unutrašnjih protivnika u partiji, on je ipak odgovoran za lom u dve ključne republike i mislim da je to neka granica kad počinje njegovo opadanje. On nije bio čovek koji je manifestovao svoju silu, to je možda došlo u poslednjoj deceniji kad je praktično nije više ni imao, kad je bio paravan, kada se iza njegovih leđa događala brutalna borba za vlast, za šta je on istorijski, po mom mišljenju, najodgovorniji.

Mislite da je trebalo da se povuče?

– Znae šta, kad su već počele rasprave sedamdesetih godina, Nikezić koji je imao odgovornost, u sporazumu sa srpskim rukovodstvom je otišao i njemu rekao: „Predsedniče, svi smo smrtni, možda je situacija da Vi danas prepustite rukovođenje partijom nekom drugom od svojih ljudi iz generacije, a da Vi ostanete simbol Jugoslavije, predsednik Republike.“ On je rekao: „I ja sam o tome razmišljam“, ali se više nikad nije na to vratio. Činjenica je da su mu se sa godinama, to je posledica atmosfere koja njega ne oslobađa odgovornosti kao istorijsku ličnost, primicale dodvorice, stvarana je dvorska atmosfera, ra-

dili su vrlo mnogo i na sejanju nepoverenja u pojedine ljude, u pojedina rukovodstva, tako da je on stareći, takav je moj utisak, možda nisam u pravu, tražio oslonac u Rusiji kao zaštiti koja će sačuvati i njega lično, a time i Jugoslaviju. On je sigurno bio čovek jednog sveta, bilo je ljudi, kao Koča Popović, koji su se u poslednjim decenijama kritički postavljali prema njegovom vladanju, ali nikad nisu bili spremni da poreknu njegovu ulogu u ratu. Kada je došao Santjago Kariljo sedamdesetih godina, ja sam to zapisala, on je pitao Koču pošto su se znali: „Šta ćete posle Tita, šta ćete kad Tito umre?“, a on je rekao: „On je davno umro samo ne smeju to da mu kažu!“ Koča nije imao nikakve iluzije, ali kad je Tito umro, on je otišao u Skupštinu, to su neke druge veze, prošli su zajedno rat... Sećam se, kada sam ja bila 1969. u Americi, pošto sam uglavnom bila na univerzitetima, sretala sam mnogo ljudi koji su boravili u Jugoslaviji i bili impresionirani našim ljudima, entuzijazmom, putovali su svuda, sretali su taksiste, radnike, univerzitetske profesore, i oni su uvek postavljali to pitanje: „Jugoslavija izgleda danas kao zemlja u usponu, kako će funkcionisati kad ne bude Tita?“ I intelektualna elita u komunističkom pokretu, koja je postojala iako bi danas svaki antikomunista rekao da je to nespojivo, sebi je postavljala ta pitanja i imala dva odgovora: ona je znala da ne treba tražiti ličnost koja će Tita da zameni jer to u jednom trenutku nađe istorija, a to može da bude samo osnova za sukob u Jugoslaviji, i znala je da mogu da ga zamene samo institucije i da to što pre treba uraditi. U tom smislu su oni na neki način bili nezadovoljni Titom, smatrali su da on taj proces koči, ali postojala je duboka partijska lojalnost, on je za njih digao revoluciju, vodio oslobodilački rat, podigao državu na nivo jedne respektabilne zemlje u Evropi i u svetu.

Da li je komunističkoj eliti bilo lakše dok je on bio prisutan, da se sakrije iza njega?

– Znae šta, ja mislim da su se oni koji su dolazili, iz mladih generacija, više krili iza njega, oni stariji, koji su sa njim prošli zatvore, prošli rat, period posle 1948. godine, oni se nisu krili ali su ga već osećali kao neko ograničenje koje niti

mogu da nose niti mogu da skinu. I ja imam za to čitav niz primera. Jednom sam otišla kod Petra Stambolića, našla sam ga u bašti, on je inače bio jedan vrlo, kako da Vam kažem, karakterističan Srbin u smislu neke odgovornosti, dobrog poznavanja naroda, shvatanja šta se tu može, zatekla sam ga kako reže ruže, sećam se da su mu ruke bile sve izbodene, i on mi je rekao: „Od 1948. ništa više ne razume!“ On nije izgovorio njegovo ime, ali...

Zašto od 1948?

– Oni su svakako mislili da je to početak raskida sa staljinizmom, sa tim sistemom. Ja se vrlo dobro sećam, recimo, kad je bio rad na ustavnim amandmanima, to je bilo jako dramatično vreme, 1971. godine, Nikezić i ja smo otišli kod Kardelja, on nas je pozvao u kuću i to je bio jedan vrlo neprijatan razgovor, rekao je: „Pružili ste otpor svemu!“ Pitali smo: „Na koga mislite?“ „Na Srbe!“ „Samo Srbi?“ „Ne, i Tito!“ Hoću da kažem, oni su imali tu mešavinu, da se bez njega ne može, računali su na njegovo zaleđe, na njegov ugled u masama, na tu lojalnost...

Kakav je bio Titov odnos prema Vama lično kao osobi mlađoj od njega više od četrdeset godina? Da li je bilo razlike u njegovom odnosu prema Vama zato što ste žena, odnosno, da li je imao tu vrstu predrasuda?

– Znao šta, tada smo u rukovodstvu, u periodu o kome ja mogu nešto da Vam kažem iznutra, bile samo Savka Dabčević i ja. On je tada bio bliži sa hrvatskim rukovodstvom, na taj način je bio bliži i sa Savkom, iako je, kad je došao trenutak raskida, pokazao da nema tu vrstu emocija i sentimentata. Ja sam uvek imala neku distancu, ja se nikad njemu nisam obraćala sa „druže Tito“, sa „druže Stari“, ja sam mu govorila „druže Predsedniče“ i persirala sam mu.

A kako je on Vas oslovljavao?

– Zvao me je po imenu i nije mi persirao. Ja sam imala slobodu da mu kažem apsolutno sve, ne mogu da kažem da sam

osećala da on ima neku simpatiju za mene, ako ih uopšte ima, možda pre suprotno, baš zbog toga što smo bili mladi ljudi koji dolaze, koji nemaju istorijske uloge, koji imaju neke svoje odgovornosti, usuđuju se da kažu šta misle, ali mi se čini da je on smatrao da smo mi pošteni ljudi, ljudi koji imaju svoja uverenja, da se nećemo nikome dodvoravati, što nismo ni uradili uostalom, i da nismo ljudi koji će tu situaciju iskoristiti da naprave veliku gužvu. 1972. su nas ljudi kritikovali što nismo sa zvali CK, to smo i uradili ali ga nismo podgrevali, što nismo napravili pobunu. To su sve velike iluzije, ljudi su u Srbiji mogli žaliti i reći – otišli su odande neki ljudi za koje smo pretpostavljali da znaju šta hoće – ali taj autoritet je još uvek bio neprikosnoven.

***Malo ste mi rekli o Titovom odnosu prema
Vama lično...***

– Pa, iskreno, pošto ste me Vi naveli na taj način razgovora... Ja nikada nisam osetila da me neko tretira drukčije zato što sam žena. Ja sam bila mlada osoba, dolazila sam iz druge generacije, mislim da sam znala meru koja je proizlazila iz hijerarhije, ili, ako hoćete, iz neke unutrašnje diplomatije, iz potrebe da svršite neki posao, ali nikad nisam smatrala da me neko drugačije tretira. Savka i ja smo došle sa obrazovanjem, predstavljale neku novu generaciju, neke nove tendencije, mi smo vrlo često govorile, priroda posla koji smo obavljale je bila takva. Ja ne mogu da kažem da je on imao simpatije, pre bih mogla da kažem da je to bio neki oprez, neka rezerva prema mladim ljudima koji dolaze, šta oni uopšte hoće, dokle mogu u ideološkom smislu da idu, mislim da je on najviše, nekako, od toga strepeo. Kad sam se vratila iz Amerike 1969. on je bio negde u Sloveniji i održao je govor u kojem je napravio otvorenu aluziju na taj moj put, Slovenci su nam to rekli. Potom smo imali neki od redovnih susreta sa Titom i uoči razgovora došao je kod mene Kiro Gligorov, mi smo se lično znali, i rekao: „Želim da te upozorim, bio sam kod njega, on je besan što si bila u Americi!“ Mi smo vodili sa Titom sasvim normalan razgovor, vrlo malo nas je bilo, Marko Nikezić, Draža Marković, Milenko Bojanić, i

kad smo već ustali ja sam gledala priliku da ostanem na kraju, da ove ljude u to ne uvlačim, i tako se i desilo, oni su izlazili, ja sam se poslednja pozdravljala i rekla sam: „Čujem da ste ljuti na mene!“ On je rekao: „Ja? Na tebe?“ i tako me zagrlio i rekao: „Bože sačuvaj, zašto bih ja bio ljut na tebe!“ Rekla sam: „Zbog puta u Ameriku“, a on kaže: „To je bila jedna ružna intriga, smatraj da je to svršeno.“ Ljudi koji su bili sa mnom su shvatili zašto sam ja ostala poslednja i svi su se vratili, a Nikezić je čuvši ostatak razgovora rekao: „Ja sam je poslao“ na šta je Tito odgovorio: „Znao sam!“ Ja sam rekla da me nije on poslao već da je to bio njihov poziv, a Tito je rekao: „Da, ali ja volim da naši ljudi idu i u Sovjetski Savez“. Odgovorila sam da sam tamo već bila, da idem i kod jednih i kod drugih.

A šta je bilo, stvarno je bio ljut ili...?

– Ja mislim da je bila neka intriga, ko zna šta su mu rekli, da sam ja prozapadni čovek, to je bila verovatno nekakva aluzija i na Nikezića koji je važio kao prozapadni čovek.

Da li ste privatno pričali sa Titom, da li je umeo da se našali?

– Recimo, bio je neki sastanak u Karadorđevu, to je mali prostor i kad je puno ljudi tu je prilična gužva, imao je nekog psića koji se zvao Belinda i ta Belinda je užasno lajala dok sam ja prilazila, a on meni kaže: „Ja ne znam Latinka, ova moja Belinda uvek na tebe najviše laje“, ja sam odgovorila: „Druže predsedniče, mora da ima razlog“, mogli ste tako nešto da mu kažete. Ili, recimo, kad je bio sastanak sa Hrvatima u Karadorđevu, ja moram da kažem da sam to vrlo teško doživela jer mi je bilo jasno šta to znači. Bila je večera za sve i Hrvati su pošli na voz, čekala ih je gužva u Hrvatskoj, iako je meni bilo jasno da je tamo vlast čvrsta, oni su ustali, niko ih nije pozdravio, i... Ja nisam jela. Blizu smo sedeli i on mi je rekao: „Ti Latinka, ne jedeš?“ ja sam odgovorila: „Pa, ne mogu!“ a on je na to rekao: „Odlična je guščija džigerica!“ Eto, to su bile te situacije. Kad smo imali taj četvorodnevni razgovor kod njega, četiri dana se izgovaraju dva imena, mislili smo, šta više da se mrcvarimo,

hajde da mu kažemo da smo spremni da idemo, nećemo pod svim uslovima tu da ostanemo... I, na kraju jedne prepodnevne sesije rekli smo mu da bismo želeli kratko da ga vidimo. U sali je bila panika, šta se mi sad sa njim dogovaramo, i onda je Nikezić, koji je bio vrlo miran, on ga je dobro znao, uvek ga je posmatrao, nije bio laskavac, on je rekao: „Druže predsedniče, stvari su manje više jasne, zašto je potrebno da ovo sad toliko traje i da se ljudi maltretiraju“, a Tito je rekao: „A ne, ne...“ I sad, ja sam gledala neku priliku kad opet mogu s njim da se sretnem, da mu kažem nešto što Nikezić ne mora da čuje. Sve vreme tog kratkog razgovora osmatrala sam prostor i tu priliku. U sali je bio veliki klavir i ja sam gledala kako će on da pode. On je pošao na jednu stranu, ja sam pošla suprotno, i tu se sretnemo, to je stvarno neverovatno, ja to Vama pričam, mislim da to čak u knjizi (*Zatvaranje kruga*) nisam zapisala, i ja njemu kažem: „Druže predsedniče, ja pripadam mlađoj generaciji, ništa ne tražim, ali Vi nećete u Srbiji lako naći čoveka kao što je Marko Nikezić, ja sam prosto dužna da Vam to kažem!“ na šta on mene uhvati ovako, za ruke, teku mu suze, i kaže: „Ja to znam!“ Je li to gluma, ili je i on izložen nekom pritisku? Ja mislim da je i on bio ponekad izložen raznim pritiscima, nikad nisam to dešifrovala, nikad nisam ulazila u tumačenje, ali Vam kažem, ja sam to doživela! Kao što mu je Nikezić, pred taj četvorodnevni razgovor vrlo otvoreno rekao: „Druže predsedniče, mi uopšte nismo ljudi koji mogu da rade nešto u šta ne veruju“, a on je odgovorio: „Ja to znam, vi ste pošteni ljudi.“ Tako da, kada smo otišli da podnesemo ostavke, mi smo stvarno funkcionisali kao dvoje ljudi koji nose odgovornost. Mi smo se dogovorili da ćemo dati ostavke, vozili smo se tamo kolima, sedimo pozadi i ja za svaki slučaj kažem Nikeziću: „Znate šta, ja posle ovoga radije idem u zatvor nego natrag u CK!“ I on mene tako uhvati za ruku i kaže: „Budi mirna, ni ja ne mislim drukčije.“ Kad smo tamo stigli, na stepeništu sretnemo Koču i on nam kaže: „Hteo je i Dolanc da prisustvuje razgovoru, a ja sam rekao 'ma ne treba, Tito i ja smo bili sami na Sutjesci, možemo i sada!' Rekao sam Titu da ću podneti ostavku i da vas dvoje dolazite sa istim.“ Tito je u razgovoru sa nama delovao strašno umorno, staro, Dolanc je prisustvovao, pušio je užasno, mala

neka prostorija, bilo je zadimljeno, i to je, zapravo, jedini detalj koji pamtim, ne mogu da lociram gde je to bilo, znam da je bilo u Užičkoj...

Da li je to što je Dolanc prisustvovao, imalo neki značaj?

– Ima značaja, on je tada bio operativni čovek, on je sve svršavao...

Mogao je Tito da mu kaže da izađe?

– Pa, mogao je... Tito je rekao da Nikezić treba da ide za ambasadora, a mene je pitao šta ću raditi, kao, ja imam štofa... Ja kažem: „Druže predsedniče, ja sve mogu, da skupljam suvo lišće – toga se vrlo dobro sećam – samo ne mogu da radim ono u šta ne verujem.“ Rekao je: „Ne, ne, vi ste ljudi od vrednosti, vama treba naći mesto.“ To je bio naš poslednji susret.

Niste ga više videli?

– Ne, ne... Ljudi koji su posle došli morali su i da opravdaju taj odlazak, neki od nama bliskih ljudi su govorili, prosto da nas upozore, da njega obaveštavaju ko sve k nama dolazi, s kim se viđamo, oni su se uvek plašili neke frakcije. On na to nije bio neosetljiv, moram da kažem, na to je obratio pažnju i na jednom sastanku, to nam je posle rekao Branko Pešić, poručio im je: „Znate li vi koliko ljudi viđa Marka i Latinku?!“ To je bilo upozorenje njima da kontakti treba da se smanje. Za čoveka koji je sve prošao, koji je preživeo Rusiju, čistke, to su stvari koje se podrazumevaju... Možete da pravite Titov lični portret na osnovu ovakvih-onakvih detalja, svako je to pravio od ljudi koji su nešto probali da pišu, ali pravo da Vam kažem, možda sam ja takva osoba, ali mene su uvek interesovale neke istorijske koordinate u kojima je on postojao i ja smatram da je njegova ličnost u tom smislu pozitivna. Njegova najveća greška je to što, a to retko ko oseti, to proizilazi iz sistema iste partije i istih masa, što u jednom trenutku nije rekao – ja sam tu sa svojim autoritetom, sa svojim iskustvom i sa svojim godinama, mi

treba radikalnije da se menjamo – ali, ljudi teško izađu iz svoje kože i kad su istorijske ličnosti. To je retko ko uradio. Činjenica da je njega svet primao nije neki puki takt, oni su želeli da čuju njegova mišljenja. Nesvrstanost nije nikakvo bežanje od Evrope, to je, kako on kaže „dogovor i Evrope i Amerike“, to je i jedan balans prema Sovjetskom Savezu, on, mislim, nikad nije promenio mišljenje što se tiče odnosa snaga u toku rata, verovala sam da je to, uopšte, u toj generaciji najautentičnije iskustvo i smatrala sam da su oni spremni na svaku varijantu samo da se to ne ponovi, oni su prošli rat u Bosni, oni su znali da su tamo fantasti, u krvi ističu parolu zajedništva. Danas se Tito opisuje kao autokrata, kao diktator, kao staljinista... Za naš prostor, takav kakav je, on je bio prilično uravnotežena ličnost, sigurno ličnost koja je imala veliku moć, ali reći da je on sam doneo ključne odluke o Golom otoku, o kolektivizaciji, to, prosto, ne odgovara običnoj istini, a ne nekoj dubljoj istini! Balansirao je između dva bloka, danas se kaže – Jugoslavija je to iskoristila – politika i jeste u tome da svaku situaciju iskoristite sa što manje štete. Imali smo situaciju i bez hladnog rata i bez blokova koja je mogla bolje da se iskoristi, pa nije. Činjenica je da je to bilo bar pola veka mira, da je to najduže razdoblje mira u novijoj istoriji, sa srpskog stanovišta, to je vreme kad je Srbija izronila pod svojim imenom, bila suverena republika, kad je, ma kako ona shvatala Jugoslaviju, imala vrlo visoko, prioritarno mesto. Ako čitate njegove govore, iako čak i istoričari smatraju da to nema smisla, vi ćete videti kako je tu prisutan stalan balans između jačanja centralne uloge države i osamostaljenja republika, znači, to je bilo jedno realno pitanje gde je on balansirao, kao što je balansirao između blokova, možda je bio najmanje popustljiv u ideološkom balansiranju. Ja mislim da ga treba posmatrati u tim krupnim podelama. On je bio ličnost koja je u jednom trenutku za zemlju izuzetno mnogo značila i činjenica je da u jako dugom periodu antikomunizma, nestanka toga sistema, u svetu nije napisana knjiga o njemu koja bi otkrila neku „istinu“, odnosno, raskrinkala „zabludu“ u kojoj je svet živeo – takva knjiga o njemu ne postoji! Naprotiv, ono što je napisano, pokazuje da je to za naše istorijske uslove, ako to vidimo kao proces, ako ne mislimo da je komunizam došao na tenko-

vima Crvene armije – da je to bio otprilike naš istorijski maksimum. E, sad, koliko smo mi to iskoristili, a koliko smo se vratili nazad, to su već druga pitanja. Ne bavimo se mi prošlošću – ja bar tako ne shvatam – da bismo dobili ličnu satisfakciju, neku ličnu pobedu. Bavimo se da bismo videli ko smo, šta možemo da izbegnemo, jer je očigledno da imamo dvesta godina priličnog teturanja u istorijskom smislu reči. Tito je ovde obezbedio pedeset godina mira i prosperiteta – nije to nikakav idealan period, ali mogli ste to da uzmete kao osnovu da idete dalje, da uzmete istu perspektivu kao i drugi. Ako gledate celinu, ako gledate sa istorijske distance, ako gledate razdoblje rata, ako gledate kako je Jugoslavija izgledala, iz čega je ona izašla, ako gledate njene unutrašnje protivrečnosti, posledice građanskog rata, ako gledate da je on iz jednog ideološkog sveta bio dovoljno pragmatičan da se poveže sa Zapadom – to je bilo više od političkog pragmatizma, to je, nema sumnje, jedan poseban fenomen. Kada je umro mnogi su ljudi požurili da se za njim bace kamenom! On je imao svoja ograničenja, ali ne može naša historiografija da ignoriše činjenicu da je on jedan od najznačajnijih ljudi u XX veku. O njemu se, naravno, može pisati i lično-osvetnički, ali ja i ljudi koje sam poznavala, apsolutno nikad tu vrstu poriva nismo imali. Ja o njemu mislim kao o istorijskoj ličnosti, a kao akter, iako sam bila i generacijski i hijerarhijski vrlo svesna gde sam, ja sam njemu sve rekla dok je bio živ. Šta ja sada imam da pričam?!

U jednoj knjizi navodite da je Aleksandar Ranković „nezavisno od svoje volje“ bio i srpski lider. Da li je on to stvarno bio? Kako je sebe želeo da vidi?

– Ja mislim da se sada, u naknadnoj interpretaciji, dosta minimizira njegova uloga. On je bio čovek velike moći, on nije bio nikakav Titov pion i to što je radio, on je radio sa uverenjem. On je bio drugi čovek u Jugoslaviji, bio je organizacioni sekretar Partije, a to je značilo moć nad kadrovskom politikom u zemlji, bio je čovek na čelu tajne policije, to je moćna organizacija koja uspostavlja vlast, vrši se nacionalizacija, otkup, unutrašnja selekcija, sukob sa Informbiroom... Smešno je reći da je on bio samo puki izvršilac. Mislim da je on bio autentični komunist, on je bio radnik, u tom pokretu je postao istorijska ličnost, on je duboko verovao u taj pokret, verovao je u jedinstvo KPJ i u jedinstvo same Jugoslavije, mislio je da samo čvrsti centralizam, snažno vođstvo, obezbeđuje opstanak Jugoslavije. Mislim da je lično bio krajnje odan Titu – u nekim trenucima do obožavanja. Govorim Vam ono što sam ja iz bliza mogla da vidim. Pokušavalo se preko njega da se sugerira spremnost Srbije na sporazum sa svima za opstanak u jednoj labavijoj federaciji. Ja se sećam jednog govora, često sam učestvovala u formulisanju tih stvari, gde smo dali rečenicu o srpskom nacionalizmu – svi su bili šokirani da je on to izgovorio. On je bio za jednu vrstu Jugoslavije, za jednu vrstu političkog sistema koji se iscrpio, iscrpio se ekstenzivni razvoj, završena je industrijalizacija, ne može više da se opstaje na teškoj industriji, na centralizovanoj privredi koja je puna ekonomskog analfabetizma, diletantizma i voluntarizma. On je imao otklon prema novim tehnologijama, tržištu, promenama političkog sistema, promenama u samoj partiji, naročito prema mogućnostima promene Ustava. Započele su već reforme 1965. godine, počelo se sa idejom o tržišnoj privredi za koju strani istoričari druge Jugoslavije kažu da je po svojoj dalekosežnosti išla najdalje, sve do reformi 1989. godine, tek su reforme u istočnoevropskim zemljama 1989. projektovale ono što je 1965. godine bilo projekto-

vano u privrednoj reformi u Jugoslaviji. Boris Krajger, slovenački političar iz stare građanske slovenačke porodice, tada je napisao knjigu u kojoj je rekao: „Reforma je rat“. Pokazalo se da je anticipirao, ona jeste bila rat, to je bila takva radikalna, dubinska promena u upravljanju, u privređivanju. U mentalitetu, pre svega. Mi smo otporni na inovacije i nismo samokritični. I tu su se osetile razlike unutar jugoslovenskog prostora. Naravno da te razlike nisu išle strogo po republičkim granicama, ali je činjenica da je Srbija bila najsnažniji zagovornik državne ekonomije. Taj pokret ka promenama koji je kasnije imao i svoje političke implikacije je odneo Aleksandra Rankovića. Zanimljivo je nešto što niko ne govori, tada je bila osnovana komisija za reformu partije, to je bila vrlo reprezentativna komisija koja je imala ljude teorijskog formata, postoji negde publikacija, bile su objavljene teze, ona je daleko išla sa reformama partije, izvukla je partiju iz preduzeća, svela je na političku poziciju, dopuštala frakcije unutar partije... Ta je reforma zaustavljena! Na čelu komisije je bio Mijalko Todorović koji je bio veliki zagovornik reforme, on je kasnije napisao i knjigu koja osamdesetih godina nije mogla da se objavi u Srbiji, objavljena je u Zagrebu i bila je vrlo važan snimak borbi za privrednu reformu i ponuda alternativa krahu državnog socijalizma. Danas svi govore o krahu komunizma, u redu, krah ideologije, ali to je i krah državnog socijalizma koji se iscrpio, sam iz sebe se iscrpio! Postojao je socijalni konsenzus između masa i državnosocijalističkog režima, ekstenzivan razvoj, masovno zapošljavanje, besplatno školovanje, besplatna zdravstvena zaštita... To je imalo svoju političku cenu u suženim slobodama. Sovjetolozi su još osamdesetih godina predviđali privredni slom državnog socijalizma, čak i ratove... Znači, unutar partije su postojali pokušaji reforme i oni su poništeni. Danas se sve to ignoriše, prikazuje da je sve isto, a zapravo je vrlo komplikovano i saznanja o tome bi pomogla da se objektivno konfliktne situacije rešavaju na racionalniji i mirniji način. E, sad, mislim da su Srbi negde već šezdesetih godina počeli da razmišljaju o rasporedu političkih snaga u Jugoslaviji posle Tita, a Ranković je ipak bio njihov najznačajniji predstavnik u rukovodstvu. Mislim da je ta nacionalistička struja koja je postojala i u partiji, u njemu videla no-

sioca srpske ideje unutar Jugoslavije, i da je to malo i favorizovala, pokušavala da iz njega izvuče više nego što je on mogao, bez obzira na njegov umereni konzervativizam. Za njih je on bio jaki čovek koji drži jedinstvo Jugoslavije, koji drži red na Kosovu. Mislim da ih on možda nije ohrabrivao, ali na njegovu podršku su računali ljudi kao Dobrica Ćosić kad je ulazio u polemiku sa Pirjavcem šezdesetih godina i tvrdio da nisu potrebne ni republike. U to vreme Jugoslavija kao jedna centralizovana država mislim da nije bila strana ni Titu, i dotle su oni funkcionisali vrlo dobro i sa njim. Treba se vratiti na Ćosićeve tekstove o Titu, to niko od nas nije nikad napisao! Rankovićeve detronizacija je došla prilično neočekivano. Mislim da je to rezultat jednog osećanja u Jugoslaviji da se mora udariti u službu bezbednosti koja daje državi policijski karakter, koja već kombinuje sa nasleđem i sa budućnošću Jugoslavije, i mislim da je to bilo vrlo teško učiniti, a da se ne udari na ključnu ličnost u službi, kao što je i destalinizacija počela od udarca u ključnu ličnost. Naravno da su tu bili i prislušivači, to je dramatisovano i zbog Titovog autoriteta, jer vi ste mogli da iznesete sve drugo, ali da neko još i Tita špijunira, to je već bilo sumnjivo. Uže srpsko rukovodstvo nije žalilo za tom smenom, to je fakat, i bez ljudi koji su želeli promene u Jugoslaviji, Mijalko Todorović, Koča Popović, Dobrivoje Radosavljević, Petar Stambolić, Marko Nikezić, ona ne bi prošla, u to nema sumnje! Koča Popović je tada rekao Titu: „Mi ne podržavamo tebe lično, već tvoju nameru da ukloniš prepreke za promene.“ Bio je sporazum da se to mora na neki način otčepiti jer su već počinjale kombinacije i u ambasada da posle Tita dolazi Ranković. To je bila politička suština, demontirati tu službu! U jednom trenutku Srbija je bila rastećena. Čitala sam stenogram razgovora koji je Kardelj tada vodio sa Slovincima gde on kaže: „Srbi idu tako brzo, oni će krenuti i ekonomski i politički, oni su sad skinuli tu hipoteku.“ Međutim, reakcija na to je vrlo brzo došla, to je primljeno kao udarac po Srbiji, kao izvlačenje srpskog stuba iz Jugoslavije. To su situacije kad se ljudi čuvaju da se deklarišu, ali vi u atmosferi osetite njihovo raspoloženje. Ja se sećam da sam bila na sastanku partijske organizacije Filozofskog fakulteta, oni su uglavnom ćutali, jedino je profesor Veljko Korać rekao: „Ja ne veru-

jem u te prislušivače, mislim da tehnologija ide tako da će jednog dana svako svakoga prislušivati.“ U pitanju su bili politički odnosi unutar Jugoslavije, izbori koji su došli brzo posle Četvrtog plenuma su bili jedna, u suštini nacionalistička srpska reakcija, svuda su došli već penzionisani, odsluženi generali. Otuda je, paralelno sa slabljenjem ove službe došlo do jačanja vojnoobaveštajne službe što tek treba da se istražuje i da se vidi šta su bili stvarni efekti, ali to se politički osećalo. Srbija se nije sa tim pomirila, ali napredak je bio da nikom nije padalo na pamet da hapsi Rankovića, on je tada aboliran. Još u toku plenuma na Brionima reagovao je Ćosić, stiglo je njegovo pismo Titu. E, sad, znate kako, u partiji je bilo ljudi koji su se uvek više plašili Rankovića nego Tita, da li se išlo za strujom koja prevladuje ili je to bilo iskreno oslobađanje? Verovatno je bilo i jednog i drugog, ali mislim da Srbija nije nikad to prihvatila, da se čak sumnjalo da to može da prođe bez nekih velikih turbulencija. Znam da je Dražu Markovića, koji je bio ambasador u Bugarskoj, tada pozvao Petar Stambolić da ga pripremi, da se ne pobuni, a on je rekao: „Jeste li vi sigurni da to može da prođe bez velike gužve u Srbiji?“ Stambolić je odgovorio: „Da, sigurni smo.“ Hoću da kažem, Ranković je ostao simbol čvrste države i policije. Inače, ja ne verujem da je on napisao ove memoare, iskreno da Vam kažem, ja sam to pročitala, to je naknadno.

Da li je to bilo protiv policije ili protiv Srbije?

– Ja mislim da je to bilo protiv policije i da je to bila priprema za oslobađanje od jednog snažnog instrumenta koji onemogućava dogovore.

Da li je davanje policije srpskim kadrovima bilo slučajno?

– Naravno da nije bilo slučajno, prvo, masovno učešće Srba u ratu i progon četnika Draže Mihajlovića, drugo, uverenje da ko ima jaku policiju ima jaku državu, ja ne znam jedan period u srpskoj istoriji kad je bilo nebitno ko će imati Ministarstvo policije. Navešću Vam jedan primer. Raša Milošević, bio je ruski đak, jedan od vođa i osnivača Radikalne stranke,

posle je pripadao njenom modernijem krilu, njegova žena je bila socijalistkinja, Draga Ljočić, bila je prva žena lekar u Srbiji, diplomirala je u Švajcarskoj. U Matici srpskoj sam našla jedno njegovo pismo, piše radikalima osamdesetih godina kada se stvara koaliciona vlada sa liberalima, i kaže: „Gledajte da uzmete ministarstvo policije, to je ministarstvo najvažnije u Srbiji“. To je 1886. godina! To je stvarno bilo vrlo bitno, oličavalo je snagu. I u Jugoslaviji se uvek računalo na snagu broja, na silu da bi se održalo jedinstvo. Drugi su se toga bojali i oni su svakako mislili da će u posttitovskom periodu to biti najtvrdi orah za sporazume, za dogovore oko opstanka Jugoslavije. Hoću da kažem da je odluka sigurno bila politička i strateška, tako ja tumačim, išlo se na simbol, na ključnog čoveka, a onda je moralo to da se stavi u neku prihvatljivu ambalažu, koja ne bi bila, uostalom, ni u sukobu sa tom službom, nego bi se reklo da je u pitanju jedan čovek uz čije znanje su napravljene teške zloupotrebe. Recimo, nije bila tajna, na sednici CK Srbije su pročitali spisak ljudi koji su bili prisluškivani. Polovina nas koji smo bili na tom spisku, bili smo članovi CK Srbije. Tito je primio Nikezića koji je tada već bio državni sekretar, i rekao mu je: „I tebe su prisluškivali.“ Nikezić je odgovorio: „Ja to znam samo sam mislio da i Vi to znate!“ To je bila atmosfera iz koje je pokušano da se izade, a vidimo da ni danas, parlamentarnim putem ne može da se izade. Raskidi sa takvim sistemima su uvek išli na sličan način, čitala sam memoare Hruščovljevog sina koji su napisani posle njegovog pada sa vlasti, gde on kaže da je za Hruščova bio najveći problem kako da omogući smenu vlasti bez krvi. I to jeste bio najveći problem, a što se nas tiče, to je stvarno bio i ostao veliki problem. To je bila i strateška odluka jer je taj centar pružao otpor, on se razvio kao centar koji vas je štitio od spoljnih uticaja, on je bio brana prema Sovjetskom Savezu, ali i prema zapadnim uticajima koliko se o tome govorilo. Zemlja je imala policijski karakter, sigurno, ta služba jeste nadišla druge institucije, nije ona bila pod kontrolom nego je kontrolisala i do dana današnjeg ne može da se stavi pod civilnu kontrolu. Mene je na neki način uvek impresioniralo, iako sam imala razumevanja, to što je srpska elita i, uopšte, što su ljudi opsednuti tom službom, bili su i njene žrtve, ne znam ko nije bio žrtva, je l', ali

i ta služba je bila važan centar za jedan pogled na Jugoslaviju, a u njoj je, kao i u vojsci, 70% ljudi bilo iz Srbije. Dakle, mislim da je odluka bila strateška, da je bila politička, a Ranković se našao kao personalni izraz toga. Pa, nije ni Slobodan Milošević sve smislio sam, ali je u jednom trenutku oličavao sistem i polagao račune za to.

Da je znao da je doživljavan kao srpski lider, mislite li da bi Rankoviću to imponovalo ili ne?

– Mislim da da, on je bio vernik, odani komunista, lični obožavalac Tita, ali je i on smatrao da je Srbija kičma Jugoslavije i zato ga nisu slučajno izabrali za čoveka koji će tu poziciju Srbije u datom trenutku braniti.

Mislite da bi njegov stav prema Jugoslaviji bio sličan stavu Dobrice Ćosića?

– Teško je predvideti da li bi se on odlučio na ista sredstva, na ratove, Ranković je bio star čovek za rat, ali da bi branio jedinstvo Jugoslavije svim sredstvima, mislim da nije bio daleko od toga.

A dominacija Srbije?

– Mislim da to nije isključivao! Naravno, u ime očuvanja Jugoslavije.

Da li se Koča Popović, zbog svog porekla i životnog puta, razlikovao od drugih srpskih političara?

– Znae šta, i oko njegovog porekla postoji mistifikacija, on je poticao iz trgovačke porodice, ali, baš sam skoro čitala, već pred Drugi svetski rat to nije bila neka dobrostojeća porodica. Ja mislim da se on najviše izdvajao intelektualno i moralno, on je stvarno bio ta komunistička elita, retko obrazovan, školovan, bio je i stvaralac, njegov angažman u nadrealizmu nije bio ni slučajna ni efemeran. Mislim da je njegovo antifašističko opremljenje bilo opredeljenje levog intelektualca njegovog vremena, on je u Španiju otišao potpuno svesno. Njegov život u komunističkom pokretu nije bio sasvim ravan, vi uvek tu vrstu ljudi stavljate na probe i nalazite razlog da proveravate njihovu pravovernost. Ali on je, prosto, bio jedan superioran čovek. Ono što mali broj ljudi o njemu zna i vidi ga uglavnom kao intelektualnog cinika, to je da je on bio neobično plemenit i human čovek. I to se naročito videlo u ratu. Svi ljudi koji su pisali o ratu, o Prvoj proleterskoj, navode da je njemu u prvom planu bio čovek, da je on jako štedeo ljudski materijal, da je sve delio sa boricima, recimo, to kako Nikoliš opisuje Igmanski marš, to su zaista velike stranice za ljudsku, individualnu istoriju. Mislim da je on uvek bio skeptičan čovek, on je vrlo rano počeo da sumnja u staljinizam, ja mislim još pred Drugi svetski rat, čistke, pakt Molotov-Ribentrop, mislim da velike iluzije u tom pogledu on nije imao. On je u vojsci, posle u diplomatiji, bio čovek koji je imao strateške uloge, mislim da je bio od retkih ljudi koga se Tito nikad ne bi usudio da dovede na bilo koji način u pitanje, on je njemu mogao eventualno da smeta kao konkurent, ali se i Koča toga jako klonio. On je bio intelektualni puritanac, ja sam odlazila u njihovu kuću, to je bio vrlo skroman život, oni su već bili vrlo stari ljudi, nisu imali ni dobro regulisano grejanje, pravo da Vam kažem. To je taj krem pokreta koji je gledao kako se on omasovljava, kako profitira, kako se udaljava od ideala, i mislim da to kod njega počinje vrlo rano. Njega su postidivala priznanja, sećam se, 1968. godine on je napunio šezdeset godina,

Tito mu je dao visoki orden, mislim da je to bio Orden junaka socijalističkog rada, a on je rekao: „Dobro, nećemo praviti demonstracije sada, ali više nije potrebno.“ Koča Popović je Jugoslaviju razumevao kosmopolitski, sve te nacionalne borbe za njega su bile, ako smem da kažem, sitne plemenske borbe, on je mislio da je strateška orijentacija civilizovanje toga prostora i put u moderan svet. Tita je posmatrao kritički, video je njegova ograničenja, ali je zadržao čovečnost. Kad je otišao u Pariz na lečenje, Tito je reagovao na to, kad je, opet, Tito otišao u bolnicu Koča je poslao telegram, to je ono što se kod nas ne nijansira. Negde sam pročitala da Koča nije ušao u *Sto najznamenitijih Srba* jer je išao da se pokloni mrtvom Titu. Koča je bio čovek izvan serije, imao je krug ljudi sa kojima je bio blizak, bio je neobično duhovit čovek, čovek opasne ironije, prezirao je glupost i nije je opraštao, uvek je bio u stanju da, na neki način, to stavi do znanja, naročito ako mu se činilo da je njegov sagovornik još i pretenciozan. On je bio neosporan autoritet i za svoje borbe, pa i za narod jer on je bio njihov veliki vojskovođa, diplomata...

Kako su ga gledali u svetu?

– Ja mislim kao veoma cenjenog, uspešnog diplomatu, na kraju, to je bilo vreme izvlačenja zemlje iz izolacije, kreacije politike nesvrstanosti. Posle uklanjanja Rankovića postao je potpredsednik Republike mada je znao da je to formalno, da nekog uticaja neće imati, brzo se i povukao. Nama je pružio veliku podršku, znao je da tu možda ima ograničenu mogućnost, ali da to svakako treba podržati i moram reći da je on nas jako pokrio i zaštitio jer naše lične sudbine bi možda bile teže. Mi smo bili izloženi žestokoj kampanji sa kvalifikacijama koje nisu bile nimalo naivne – kao antititoisti, sovjetofobi. Činjenica da je on zajedno sa nama dao ostavku, mislim da sam to i napisala u *Zatvaranju kruga*, za nas je bio važan kišobran. Tada su otišla tri ministra inostranih poslova, Koča, Nikezić, Tepavac, to je bio signal za svet, jer su to bili ljudi koji su saradivali sa svetom, koje je svet prepoznavao kao kompetentne ljude, kao ljude sporazuma. Tako da ja smatram retkom privilegijom što sam ga poznavala, što sam imala priliku da ga slušam. Mislim da je on

jako teško doživeo slom Jugoslavije i početak rata, to je prevazišlo sva njegova najgora očekivanja i prognoze.

Kakav je imao odnos prema srpskom nacionalizmu?

– On je prezirao sve žive nacionalizme na svetu, on je bio svetski čovek, kosmopolita i moglo bi se čak reći, u tom smislu pragmatične politike, on je bio suviše iznad onoga što je na dnevnom redu, što je moralo da se rešava. Ja sam ga poslednji put videla u bolnici, našla sam ga u teškom stanju, već je imao bolove, već je umirao. Obradovao se. On je teško podneo Nikezićevu smrt, veoma ga je poštovao, i sećam se da mi je rekao da se moj život sigurno promenio. Odgovorila sam da jeste, da gubitak prijatelja svačiji život promeni... Eto, to je jedna tužna starost, zavučen u te papire, pravio je mnogo beležaka. To je ogromna ostavština koja se nalazi u Arhivu grada Beograda, znam da je nova upravnica rekla da je to zaštitila jer je jedno vreme ostavština bila i devastirana, ponešto se odatle uzimalo. Bio je zamišljen jedan veliki projekt u sarajevskoj „Svjetlosti“ da se izdaju njegova izabrana dela, izašle su dve knjige, vrlo teško se nalaze u Beogradu, a sav fond izdavačke kuće „Svjetlost“ je izgoreo u Sarajevu.

Bili ste prijatelji?

– Da, bili smo prijatelji. Znae šta, to je bio život u uskom krugu, u izolaciji, i sredina nas je na neki način stavljala u izolaciju, a pravo da Vam kažem, ni mi nismo hteli s njom da se mešamo. Vidali smo se vrlo često, Nikezić, Tepavac, Koča i ja, dobro, svako je imao još ponekog, posle je tu došao Vlatko Velebit, ponekad bi se pridružio Gojko Nikoliš, ali, to su bile njihove generacijske veze, a mi smo se vidali vrlo često i u tim prvim godinama mi smo, zapravo, bili jedini sagovornici. Nikad nismo sebi zabranjivali da o stvarima govorimo, mi nismo bili nepriстойni ljudi, nismo bili zlu radi i nismo govorili – al' smo bili u pravu. Naslućivali smo šta dolazi.

Bili ste najbliži saradnik Marka Nikezića. Gde vidite njegovo mesto u srpskom komunističkom pokretu, a gde u srpskom društvu uopšte?

– Ja sam uradila knjigu *Srpska krhka vertikalna*, nekako sam smatrala da sam obavezna da to uradim zato što ja njega smatram stvarno pojavom u srpskom društvu, ne vidim ga kao nešto izolovano, vidim ga kao jednu tačku na toj slaboj vertikali. Marka Nikezića nisam poznavala pre nego što smo počeli da radimo zajedno, par puta smo se sreli u CK, on je slušao to što ja govorim, počeo je da mi šalje neke tekstove i knjige za koje je mislio da je zanimljivo da ih pročitam. Mi smo se vrlo brzo razumeli, rekao je: „Mi nećemo biti nova metla, nikoga mi nećemo da čistimo, ja neću da budem kandidat neke grupe, dolazim ako to politički činioци u Srbiji procenjuju da je korisno i potrebno.“ Tako se i postavio, nikoga ne eliminisati, svakoga konsultovati. Mi smo trošili enormnu energiju da čujemo svakoga, da prema svakom pokažemo respekt jer smo mislili da je to prilično divlja atmosfera u kojoj se ljudi brzo obračunavaju, beskrupulozno bore za svoje pozicije. Ono čime je Marko Nikezić odmah ostavio utisak, prvo, stranci su registrovali tu promenu, rekli su da dolazi čovek koji poznaje svet, čovek koji je bio ambasador u Kairu, Pragu, SAD, vodio je Ministarstvo inostranih poslova, znali su ga iz UN, veoma su ga cenili kao preciznog čoveka, uživao je ogroman autoritet u Sekretarijatu inostranih poslova. On je prišao pokretu u mladosti, u srednjoj školi. Mislim da je na njega vrlo mnogo uticala i porodična situacija, njegov otac je bio stari levičar, poznao je Rusiju, verovatno je on dosta uticao na njegovo uvlačenje u taj svet ideja i politike, upoznala sam i njegovu majku, bila je Francuskinja, bila je žena od velikog integriteta, verovatno je i to uticalo na njega. Nikezić je uvek bio vrhunski đak, darovit čovek, bio je đak Riste Stijovića, imao je talenta za vajarstvo, imao je i materijalne mogućnosti da ode u svet da se školuje, a nije, ostao je tu, upisao se na arhitekturu. Ja to znam od njegovih školskih drugova, neki su, kao Miodrag Popović, bili moji profesori. U Beogradu je bio ilegalac u to naj-

teže vreme. Pri kraju života on je najviše govorio o ratu, ja sam svaki dan odlazila, dolazili su i drugi ljudi, njegovi vršnjaci, za njih je antifašistički pokret bio nalog vremena poštenom čoveku, oni su u tome tako učestvovali. Nikezić je rat proveo u Srbiji zajedno sa Dražom Markovićem i njegovom ženom. Kad sam čitala te knjige i kad sam ih slušala, mislila sam kako je to bilo mnogo teže nego biti negde u Bosni, na Sutjesci, jer ste tamo ipak sa svojim, a oni su bili jako progonjeni ovde. Rekao mi je: „Znaš šta, ako bih morao da biram između četnika i staljinista ja bih izabrao ovo drugo.“ „Otkud Vam taj izbor?“ pitam ga, a on kaže: „Kod njih ima nekog metoda, a ovo je stihijsko ubijanje.“ Jedno vreme je radio u gradskoj vlasti i u gradskom komitetu, u to vreme je poginula njegova prva žena u saobraćajnom udesu, ona je bila ćerka Milete Jakšića, pesnika, posle je sklopio novi brak, krenuo je u diplomatiju i verovatno je mislio da će tu provesti život. Imao je ogromnu radoznalost, prvo, on je bio jedan od najobrazovanijih ljudi u našoj sredini, neverovatno je poznao istoriju umetnosti, spoljnu politiku, literaturu, bio je poliglota, svuda je naučio jezik, jako je mnogo upio od sveta. Bio je introvertan čovek i malo melanholik. Imao je skepsu prema ruskom modelu i mislio je da se Jugoslavija dva puta u svojoj istoriji deprovincijalizovala, prvi put 1941. kad je pružila otpor fašizmu, i drugi put 1948. kad je pružila otpor Staljinu. To njegovo nepoverenje je bilo trajno, tako je on bio i obeležen, konačno, kao „zapadni čovek“, iako on sebe nije tako video. Govorio je: „Bio sam otvoren, nisam hteo ovde da zavedem Zapad nego da zemlja evoluirala.“ Ono čime je on brzo zadobio pismeniju srpsku javnost, tačnije, pismeniji deo partije, to je bio njegov jezik, u stvari, njegov način mišljenja. Zatim, to je bila podrška modernizaciji u svim njenim aspektima, pre svega, privredna modernizacija, nove tehnologije, tržište, novi ljudi. Onda, neko uvažavanje struktura, u okviru jednopartijskog sistema postojao je mehanizam koji je možda nekom ličio na dekor, ali Nikezić ništa nije shvatao formalno, ni sindikat, ni Socijalistički savez, ni omladinsku organizaciju, govorio im je: „Imajte svoje statute, svoje programe, probajte da budete autonomni, budite agresivni.“ Bio je svestan nužnosti smene generacija i to je možda osnova za naš ljudski i politički susret, smatrao je da

je ratna generacija odigrala veliku ulogu, ali da ona ne treba da živi od toga kao od rente, da treba da dođu novi ljudi. Bio je za veliko otvaranje zemlje prema svetu, za njega nije bila katastrofa što milion naših ljudi radi u svetu, naprotiv, mislio je da je to važan kanal za otvaranje zemlje, za komunikaciju, i što se tiče ekonomije i što se tiče znanja. Bio je čovek koji se nije dao masirati. U politici je neki minimum demagogije možda potreban, ali on se nije ustručavao da kaže da neće da ga vode na sva moguća mesta, da je video ono što treba, on je za tu „masažu“ imao mene, ja sam to radila sa zanimanjem i pripadalo mi je u nekoj podeli posla. Mi smo vrlo dobro komunicirali...

Da li su Vaša i njegova funkcija i inače bile takve ili ste vas dvoje uspostavili takav odnos?

– Znao šta, on je bio predsednik CK, ja sam bila sekretar i mi smo stvarno bili tandem, kako je on govorio, i intelektualni i politički i ljudski.

Da li je on uticao na Vaš dolazak na to mesto?

– Nije. On je mene „dobio“, ali mi smo veoma dobro funkcionisali, mi smo iste stvari mislili. Mi smo vrlo mnogo i pismeno komunicirali, jako mnogo beležaka, nešto je od toga sačuvano, a to su dragocene stvari, to su bili čitavi eseji povodom nekog događaja, razgovora, povodom neke pojave. Nismo mogli svaki put da sednemo i razgovaramo, pravili smo beleške. Za nas je bilo jasno da smo mi tu prolazni ljudi koji treba da probaju da urade ono što mogu, da podstaknu ljude, bili smo apsolutno za sporazume sa svima. Sa Titom smo imali pažljiv odnos, uvek smo govorili šta mislimo, mislim da smo mi prekinuli to identifikovanje Srbije sa Jugoslavijom, rekli smo da ona u zajedničkoj državi ima onoliko koliko imaju i svi ostali. Nije bio od savitljivih ljudi, kada je otišao kod Tita uoči našeg četvorodnevno razgovora, rekao je: „Ja sam staro drvo, mene možete slomiti, ali me ne možete savijati.“ Tako se i ponašao. Bio je svestan birokratizacije, smatrao je da Tito ima veću moć nego što je spreman da upotrebi i to je jako kod njega poštovao, video ga je uvek u priličnoj meri ideološki naklonjenog Rusima, ali

spremnog da čuje dobre razloge. Tu, već poslednju fazu je video kao njegovo opadanje i onog dana kad je Tito umro, on je došao kod mene i rekao: „Protrljao sam se kašikom, ništa ne osećam.“ Gledate nekog ko svoju ulogu dovrši biološki, a ne istorijski... Imao je retku osobinu, što je bilo verovatno i posledica njegove prirode, da najneprijatnije stvari kaže na najotmeniji način. To uopšte nisam sretala kod nas. I ako jednog dana neko bude čitao te stenograme, on će to moći da vidi. Najneprijatnije stvari on je mogao da kaže na jedan civilizovan, diplomatski, prihvatljiv, ako treba i tvrd način, ali to nikad nikog nije diskvalifikovalo. E, sad, što se tiče ponašanja drugih republika prema nama, oni su svakako smatrali da smo mi oprezni ljudi, da nećemo ići u sukob sa njima, da smo prosvećeni ljudi, kako su uvek posle toga i govorili, međutim, oni su imali i oprez prema našoj politici koja nikad nije gubila iz vida cilj da se sačuva Jugoslavija. Mnogi ljudi koji su bili naši prijatelji su govorili da dajemo tome prednost. Mi smo odgovarali da dajemo tome prednost pod izvesnim uslovima, a uslovi moraju radikalno da se izmene. Jugoslavija je ipak jedna civilizacijska tekovina za sve narode koji su tu napredovali i neka vrsta zajednice može da se sačuva. Na kraju, isti problem imate i danas, samo šire, u široj zajednici. Mi smo dosta razgovarali i sa Albancima u to vreme, i oni su zaista prosperirali zahvaljujući Jugoslaviji, ali moram reći da je Srbija imala rezervu, otpor prema njihovim pravima. Kad je došla na red pokrajina, kad su počele da se javljaju ideje o republici, za to se već hapsilo. Koča Popović je u razgovoru sa Aleksandrom Nenadovićem i rekao da Albanci mogu biti državljani Jugoslavije, ali ne mogu biti srpski podanici. Bilo je i drugih ljudi koji su smatrali da je sloboda drugih neodvojiva od sopstvene slobode. Recimo, Krista Đorđević, koja je bila buržujka, koja je pre rata podržavala levicu, povodom masovnih suđenja Albancima je došla kod Petra Stambolića i rekla da to nije dobro za srpsku budućnost, da se setila položaja Srba u Austrougarskoj i njihove borbe za nacionalnu slobodu. Sve to je moralo da se uvaži, a do dana današnjeg nije uvaženo. Dok sam Vas čekala, slušala sam delove ekspozee novog premijera, pa to je isto što slušam već dvadeset godina. Vi ćete ponovo sedeti za sto... Pa, ko će da sedne više s vama za sto, znate li kakva je

realnost tamo uopšte?! Otišli smo sa funkcija kada je bilo jasno da ne možemo prihvatiti sve uslove, bili smo u izvesnom smislu lojalni, nismo tražili nikakvu solidarnost sa nama da bismo sačuvali ljude. Nikezić mi je tada rekao: „Ako će oni našom kožom platiti opstanak ove države, u redu, to je još najjeftiniji način!“ Ja ga vidim kao retku ličnost koja je imala dubinsko razumevanje vremena, koja je bila sposobna za evoluciju, kao čoveka koji nikad nije težio nekim materijalnim privilegijama. On je živio u stanu za koji sam, uostalom, ja kao sekretar CK, išla da regulišem, to mi je i pripadalo, njegov vozač iz CK je vozio njegov privatni automobil koji su oni kupili na kredit. Mislím da je to bila, kako da Vam kažem, najgora jezuitska sujeta, to je bila intelektualna sujeta... Tako, suviše je rano otišao, to su sedamdesete... Kad se povukao, kad smo podneli ostavke, on je vrlo mnogo čitao, čitao je sa sistemom, napravio je sebi neku klasifikaciju, bavio se vrlo disciplinovano vajarstvom, stvorio je sebi prostor, bio je onaj temeljni radnik koji svakog dana radi, ne do samoiscrpljivanja, ali vrlo postupno. Ja mislim da je naše prijateljstvo bilo retko i to smatram jednom od, možda, nezaslužениh privilegija u svom životu, jer, svega sam se načitala i naslušala, ali sam retko našla da su dvoje ljudi, koji su se mogli sukobiti, mi smo jedno drugom govorili svoja neslaganja, imali podjednako razumevanje posla i neograničeno međusobno poverenje. To je jako važno u javnom poslu. Ja sam veoma teško doživela njegovo umiranje koje je bilo, mogu Vam reći, sa velikom racionalnošću i dostojanstvom. On je bio toga svestan, mislio je da čovek treba da živi dok život ima nekakav kvalitet. U bolnici smo često pričali, nikad o bolesti jer je bilo glupo da ja njega tešim, a da on, opet, mene uverava da postoje neke šanse. To je bilo 1990, imao je u sobi televizor, moram reći da se VMA tu pokazala korektna i profesionalna i mislim da je to dolazilo iz ličnog respekta prema njemu, niko to nije, bar se nije osetilo, pokušavao da spreči. Pratio je sve koliko je mogao, razgovarali smo, on je mislio da Srbija ide u sukob, da ide u ćorsokak, nije time bio iznenađen, bilo mu je jasno u kom to pravcu ide ali nije video ni snage ni ljude koji bi to mogli da razumeju i da naprave neki zaokret.

Nikada nije pozeleo da se javno oglasi?

– Ne, nas dvoje smo pristali na razgovor sa Slavoljubom Đukićem, ja sam imala otpor iskreno da Vam kažem, to je već negde 1988/89. uoči njegove smrti, on je tada rekao: „Ja to ne mogu bez tebe da uradim.“ I ja sam pristala iz neke solidarnosti, sećam se, bio je u bolnici kada je tu knjigu pročitao, držao je na krevetu i onako, bacio je na susedni krevet i rekao: „Laka knjiga o ozbiljnoj stvari!“ To je bio komentar, ništa u knjizi nije bilo netačno, ona je odigrala ulogu, skrenula je pažnju, ali to je bilo daleko od neke istorije. Kada je pročitao Đukićevu knjigu, Milovan Đilas me je pozvao telefonom, prvi put. Bio je uzbuđen. Rekao mi je: „Da su bile drugačije međunarodne okolnosti, Nikezića i Vas bi ubili.“ „Pa, nisu ni Vas“ odgovorila sam. „To je drugo. Ja sam bio sam“ rekao je Đilas... Ne znam na kakvu bi probu Nikezića rat stavio, često o tome razmišljam, on nije taj temperament kao Tepavac, da reaguje... Nisam sigurna koliko bi se angažovao.

Mislite da se ne bi oglasio?

– Oglasio bi se, sigurno, ali je uvek govorio: „Ili treba reći nešto što će da ih zaboli, ili ne treba ništa govoriti!“ Tako je on mislio. Drugo, ne bi se on vratio u politički život, niko ga nije ni tražio jer su oni smatrali da je najvažnije to izbeći. Možda bi se javno odredio prema tom ludilu u ratu, zločinima. On je poznavao Srbiju, ali mislim da bi njeno lice koje se pokazalo u ratu, na neki način i njega zaprepastilo, tako mi se čini... Znae šta, čovek ne može ni sebe da predvidi, a kamoli druge ljude. U svakom slučaju ja mislim da je bio jedan od najdubljih ljudi koje sam srela, koji je imao koncepciju, koji je mislio.

***Kako ocenjujete ulogu Savke Dabčević-Kučar
i Mike Tripala? Kakvi su bili vaši odnosi
narednih decenija?***

– Savku sam upoznala pre nego što smo došle na dužnosti u partiji koje su nas dovodile često u vezu, i u međusobnim razgovorima između srpskog i hrvatskog rukovodstva i u okviru jugoslovenskog rukovodstva, prirodno, često smo se sretale. Upoznala sam je u jednoj delegaciji za Interparlamentarnu uniju, mislim da je to bila Danska 1965. godine, posle je bila konferencija Interparlamentarne unije u Beogradu, bile smo zajedno u delegaciji, često smo komunicirale. Zatim je ona došla na mesto predsednika Izvršnog veća Hrvatske, a ubrzo i u CK SK Hrvatske, jer je tu već dolazilo do generacijske promene u Hrvatskoj, iz Beograda je u Zagreb otišao Miko Tripalo i on je okupio mnogo stručnjaka, intelektualaca. Za vreme rata je bila u El Šatu. Na dužnost je došla zaista na osnovu svog stručnog angažmana. Bila je profesor na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, javljala se u javnosti, imala je referat na Socijalističkom savezu, za to vreme je bilo neobično da se pozove stručnjak, profesor univerziteta, da održi referat o ekonomskim pitanjima u republici. Naši odnosi su bili jako dobri, dolazila mi je i u kuću. Za mene je ona bila i na neki način ostala jedna briljantna žena. Ona je retko obrazovana žena, poliglot, sjajno govori francuski, engleski, italijanski, mislim i nemački jezik, tako da je ona bila jedna kompetentna osoba. U hrvatsku politku su tada, uopšte, uneli novu energiju u odnosu na generaciju koja se nije menjala od rata, mislim da je to podmlađivanje do izvesne mere podržavao i sam Bakarić koji se držao prilično mudro. On nije padao u velike rasprave u okviru Jugoslavije, pre bi se moglo reći da se trudio da ostane po strani i ja to pripisujem njegovom razumevanju specifičnog položaja Hrvatske nakon Drugog svet-skog rata, svega što se dogodilo, njegovom oprežnošću. Kad je ona došla u partijsko rukovodstvo, mi smo se mnogo češće viđale, vrlo mnogo smo razgovarale...

Među vama nije bilo razilaženja?

– Ne! U gledanju na društvo, u uverenju da ono stari u političkom smislu, da su mu potrebne nove ideje, novi ljudi, mislim da je među nama postojala saglasnost. Onda je došla Dese-ta sednica koja je okrenula celu Jugoslaviju protiv hrvatskog rukovodstva, jer je tada prvi put jedno republičko rukovodstvo, izvan centralnog partijskog rukovodstva, otvorilo pitanja koja su se ticala čitave zemlje, a to je apriorno primljeno kao njihov separatizam. U srpskom rukovodstvu nije došlo do te reakcije jer je to moglo da dovede do konflikta iz više razloga. Prvo, mi smo mislili da oni imaju pravo da postavljaju neka pitanja, ali da mesto za raspravu treba da budu jugoslovenska tela, drugo, bili smo svesni situacije u samoj Hrvatskoj, položaja Srba i šta bi uopšte značio konflikt između Srbije i Hrvatske. Nekako smo sve snage uložili u to da se Srbija koncentriše na sebe, neko je to primio škrgućući zubima, ali se i mislilo da je to racionalno. Bilo je i mnogo kritika što se srpsko rukovodstvo tako „oportunistički“ ponaša, što ne udari rukom o sto, što ne „pokaže zube“...

A ko je nažešće udarao rukom o sto?

– Najviše intelektualni krug oko Srpske književne zajednice...

A od partijskih ličnosti?

– Struja koja se posle javila u ulozi kritičara našeg partijskog rukovodstva, ona to nije odobravalala, ali nije bila, moram da kažem, ni glasna, tada je bilo pitanje sačuvati neku ravnotežu. Drugo, mislim da je glavni razlog za tu tihu kritiku i neglasno neslaganje, bilo uverenje da, ipak, između hrvatskog rukovodstva i Tita postoji sporazum da se ta pitanja pokrenu. Mi smo neposredno posle Desete sednice bili u Zagrebu, ti su stenogrami verovatno sačuvani, vrlo smo otvoreno govorili, rekli smo da oni imaju prava da postavljaju i pitanja ekonomskih odnosa. Tad je bio jako aktuelan devizni režim, već je tada centralno državno planiranje postalo nemoguće, bilo je predmet vrlo ozbiljnih sukoba – šta se gde prelijeva, odnos razvijenih-nerazvijenih – to je dobijalo nacionalni vid, ali to su bila i realna pita-

nja u Jugoslaviji. Mi smo im tada otvoreno rekli da postoji opasnost da se na njihovu inicijativu nadovežu i ljudi koji imaju druge političke motive i aspiracije u Hrvatskoj i da će njima najteže biti da se takvih ljudi oslobode. Oni su mislili da će moći to da obuzdaju, da Hrvatska ima potrebu da izađe iz položaja u kome je bila posle Drugog svetskog rata, i da će oni postići sporazum sa društvom da se te stvari polako menjaju i da evoluiraju. Ja moram da kažem da nikad nisam mislila da je njihov otvoreni ili skriveni cilj bilo razbijanje Jugoslavije, oni su svakako bili Hrvati unutar Jugoslavije, ali ne mislim da su njihove namere bile da je razbiju. Njihov cilj je bio redefinisavanje Jugoslavije, naravno, sa većim pravima republika. Oni tada, u prvim razgovorima, apsolutno nisu zanemarivali problem Srba u Hrvatskoj, govorili su nam da su imali susrete sa njima, da su Srbi smatrali da dok je Tito živ oni imaju garanciju, ali su se pitali šta će biti sutra. Savka Dabčević ima govore iz tog vremena u kojima uverava srpsku manjinu da se za nju neće ništa promeniti. Posle te opšte situacije u Jugoslaviji, došlo je do izvesnog zahlađenja odnosa između nas i njih, ali mi smo uvek korektno komunicirali i jedni drugima govorili šta imamo, zato što je to već ulazilo u fazu za koju ne samo da nismo mogli da imamo podršku, nego nismo imali ni razumevanja sa stanovišta odnosa snaga u samoj Srbiji. To je već prerastalo u jedan masovan pokret čiji su ciljevi bili vrlo difuzni, koji su išli do pitanja satusa Hrvatske, prijema u Ujedinjene nacije...

Da li su oni u tome učestvovali?

– Znae šta, oni su bili u tom smislu defanzivni, oni su se jako mnogo branili od te vrste napada, često su citirani njeni govori, naročito govor u „Esplanadi“, kao govor maksimalne servilnosti prema Titu. Oni su se već osećali načeti i bili su ubeđeni da je neka vrsta njihove legitimacije, odbrane, da provedu Tita kroz Hrvatsku, da ga uvere da nema nacionalizma, da Hrvati ne žele svoju budućnost van Jugoslavije, međutim, rezonanca svega toga bila je suprotna od očekivane. Možda je naše razumevanje postalo dublje u fazi kad su oni postajali, takoreći, strana za odstrel. Mi smo znali šta to znači za Jugoslaviju! Ja

lično mislim da je u tome veliku ulogu igrala lična pozicija Tita, on je shvatio da se možda suviše približio jednom rukovodstvu među jugoslovenskim rukovodstvima i da počinje da gubi ulogu arbitra. Tu se desila jedna neverovatna stvar koja je i za mene bila simbolična. Obeležavala se trideseta godišnjica ustanka u Narodnom pozorištu, tu je bio čitav jugoslovenski politički vrh iz svih republika. Mislim da se to Titu nikad nije desilo od 1945. godine, on je ušao u ložu, niko se nije podigao, bez aplauza, bez ičega, i on je posle toga, uz prethodne razgovore sa Dražom Markovićem da mora da raščisti stvari, otišao u Hrvatsku i sa hrvatskim rukovodstvom započeo razgovore u vili „Vajs“. Oni su već negde u drugoj polovini 1971. godine bili izloženi jakim pritiskom, tada je došlo i do ubistva ambasadora Rolovića, do njihovog sumnjičenja za povezanost sa ustašama, tako da su došli u jednu teško odbranjivu poziciju. Sastanak u Karađorđevu 1. decembra 1971. je bio zakazan, a da mi nismo znali, zapravo, ni šta je dnevni red. U međuvremenu je Tito kontaktirao sa Dražom Markovićem koji nas nije obavestio o tom razgovoru. Ja sam to saznala slučajno, od novinara. Mi smo mu se javili i rekli da idemo u Karađorđevo i ako se video sa Predsednikom da bi bilo dobro da se i mi o tome informišemo, on je rekao da je baš mislio da nas zove. Bio je u Grockoj, otišli smo kod njega, dugo smo razgovarali, on je tada prvi put rekao da Tito name-rava da raščisti situaciju u Hrvatskoj, ali da ima ozbiljne primedbe i na partijski vrh u Srbiji, zbog liberalizma, zbog oportu-nizma, zbog toga što smo široko otvorili vrata nacionalizmu, po-stali tolerantni... I, da, posebno je imao primedbe na Nikezića i na mene, a Draža je rekao: „Pa kako, mi smo mislili da CK sada treba da preuzme Latinka.“ Rekla sam mu da ja to nikad neću preuzeti jer CK ima predsednika. Saopštila sam sadržaj razgovora sa Dražom na sastanku užeg rukovodstva i tu sam rečenicu, naravno, prećutala. Kako bih ja to rekla!? Kad se su-tradan sastalo rukovodstvo i kad se obaveštavalo o tom razgo-voru, Stambolić je napisao Draži Markoviću na ceduljici da ja taj detalj nisam pomenula. Meni i sad grozno izgleda što se o tome razgovaralo, što su oni pravili te kombinacije... Mi smo do-šli u Karađorđevo, bilo je krečto, bilo je malo prostora za tolike ljude, Hrvati su tamo već dve noći razgovarali, bili su potpuno

somnabulni. Šef protokola mi je prišao i rekao da ću morati da delim sobu sa Savkom, odgovorila sam da to nije ništa neobično, da smo jedine žene... Hoću da kažem, takva je bila atmosfera, mene je uveče pozvao Kiro Gligorov, postojala je neka kafana pored rezidencijalnog centra. Dugo smo sedeli i ja sam u jednom trenutku rekla da moram da idem. On je pitao: „O čemu se radi, šta je, uopšte, na dnevnom redu?“ ja sam rekla: „Znam koliko i ti znaš“ i rekla sam da spavam u sobi sa Savkom i da stvarno ne bih htela da se uvučem u sobu i da žena stekne utisak da ja sa njom ne želim da razmenim nijednu reč. I otišla sam ranije, ušla tiho u sobu, ona je skočila i rekla: „Dve noći nisam spavala.“ I ujutro, mi smo se spremale da pođemo na taj sastanak, ušli su Tripalo i Pirker i onda me je Tripalo, mi smo se jako dugo znali, pitao: „Šta nam savetuješ, šta bi ti uradila?“ nešto u tom smislu. Rekla sam: „Nemojte sve braniti jer nije sve odbranljivo nigde.“ To je, naravno, registrovano i Tito mi je u jednom susretu vrlo brzo posle toga, rekao: „Ti si žalila Hrvate?!“ odgovorila sam: „Naravno, i njih i sve nas!“ U toku te sednice, u jednoj pauzi, Tito je prišao Nikeziću i meni, bio je siguran, raspoložen. On je uvek bio takav kad je prelomio odluku, kad se više nije kolebao, i rekao je: „Ma, ići će dobro, tu je Tripalo, on treba da to prelomi, on je najuticajniji“, on je njega stvarno cenio i za njega je čak važno da je njegov, kako se u tim društvima monarhistički razmišlja, nekakav naslednik. Počeo je razgovor, naravno da su se svi oborili na njih, jer to je već bilo jedno suđenje...

Ko najviše? Ne mislim personalno, nego iz kojih rukovodstava?

– Bez izuzetka, sva rukovodstva su bila protiv njih. Mi smo bili najrezervisaniji, rekli smo da to nije samo hrvatsko pitanje, da je to problem odnosa u federaciji... Nas mogu za to streljati, istorija nas može osuditi, ali ja Vam govorim ono što je bila istina i što je bila naša pozicija. Mi smo rekli da taj poraz u Hrvatskoj nikako nije otvaranje svetla za nacionalizam u Srbiji, da je to jedna vrlo opasna situacija, da je na nama ogromna odgovornost... Ja sam sutradan govorila Političkom aktivu Srbije

– tako se to zvalo – to je bio posao sekretara, i rekla sam da je to greška za sto godina unapred. Novak Pribičević je tada bio sa nekom delegacijom u Poljskoj, znao je da je dramatična situacija, pokušavao je da uhvati na radiju stanicu i uspeo je da čuje samo tu moju rečenicu, i kazao je ostalima: „Pakujemo se, Latinka kaže greška za sto godina!“ Moram reći da se Tripalo držao sa najviše dostojanstva, on se nije posipao pepelom po glavi, nije ništa dokazivao. On je samo rekao: „Uzeli ste odgovornost, doneli ste odluku, dakle, presudili ste.“ Bakarić je rekao: „Dobro, primili smo k znanju“, on se, naime, već distancirao od njih i verujem da je očekivao da će on možda, u takvoj situaciji, ponovo preuzeti kormilo. Došli su, međutim, drugi ljudi iz rukovodstva, ja nikoga neću da rangiram na prvorazredne, drugorazredne, trećerazredne, ali to svakako nisu bili ljudi koje bi neko istakao kao najdoraslje u takvoj situaciji.

Kako ste se rastali?

– Nikezić i ja smo za vreme sastanka sedeli jedno do drugog i dogovarali smo se ceduljama, mi smo to često radili na sastancima, i kad sam se ja posle pauze vratila, nijednu cedulju nisam našla, neko je to odneo. Mi smo se sa njima pozdravili, oni su otišli kao poražena strana i ja to pamtim kao jedan od, kako da Vam kažem, teških trenutaka. Za nas je to imalo i neku ljudsku i političku dimenziju, za nas to nisu bili Hrvati koje treba oterati, naplatiti im za genocid... Sutradan, oni su imali svoje sednice tamo, podnosili ostavke, išli su na razgovor, to je meni Tripalo rekao, i Tito ga je pitao: „Zašto ti podnosiš ostavku?“ On je odgovorio: „Ja sam odgovoran, smatram se suodgovornim za tu politiku, i, ako podnose ostavku ljudi koji su nosili odgovornost u izvršnoj vlasti, u partiji, ja se smatram odgovornim i tu odgovornost sa njima delim.“ Pošto su oni već pali – to je mehanizam koji verovatno poznaju sve partije, on je bio usavršen – to je bilo takvo linčovanje da je meni Nikezić u jednom trenutku rekao: „Stvarno ne mogu više da podnesem da ove ljude ovako kamenuju.“ Obračun sa Hrvatima je zaista bio brutalan! Vi ste ih doveli 1. decembra u Karadorđevo, skinuli njihovo rukovodstvo, ja sam posle našla neke podatke u knjigama da je

tada „počišćeno“ oko sedamdeset hiljada ljudi, što u partiji, što u privredi, što u medijima. Vama mogu da kažem, kad smo prvi put otišli u Hrvatsku na razgovore sa novim rukovodstvom, posle te čistke, došli smo avionom i sa aerodroma, u kolima kojima su nas vozili do vile, da li je to bila vila „Vajs“ ili gde smo već vodili taj razgovor, kažem Vam sasvim iskreno, nije mi bitno kako će to neko ovde da ceni, ja sam se savila, imala sam potrebu da postanem nevidljiva. Jer to je bio jedan težak obračun sa kvalifikacijama koje nisu stajale, da su „svi oni ustaše“, od Tripala i dalje, da su oni ugrozili jedinstvo Jugoslavije... Kako da Vam kažem, jednu po jednu republiku izbacivali smo iz te Jugoslavije. Pa, kakva je to višenacionalna država u kojoj su svi narodi, osim Srba, separatistički? I kako srpski demokrata može sebi da ne postavlja to pitanje? To je slomilo iluziju u Hrvatskoj, ako se to događa uz Tita, šta će biti sutra... Tako smo dali snagu ekstremnim elementima, a u isto vreme odgovaralo je da se čitavi narodi prikuju baš za te ekstremne elemente. Slovenci su, recimo, uvek bili za razgovor, oni su se plašili unitarizma, ali to, da Srbi govore na sav glas, da identifikuju svoj interes, da se taj interes izrazi u federaciji, to za jednog Staneta Kavčiča nikad nije bilo sporno. Ja lično verujem, ako čovek u politici uopšte sme da pretpostavlja, da je to bila generacija političara koja je mogla da nađe sporazum u Jugoslaviji. Sporazum oko jednog minimuma da se sačuva taj krov! Konsenzus je, međutim, ovde bio katastrofa! Pa kako ćeš da odlučuješ? Većinski? Jedan čovek–jedan glas? Svako je zazirao od majorizacije, na tome se slomila prva Jugoslavija. Znači, minimum zajedničkih funkcija, ravnopravna zastupljenost, efikasna država, prava i odgovornosti republika. Mi smo apsolutno shvatili da je to uvod u čistku u Srbiji, utoliko pre što je pritisak na nas jako porastao. Tito je u toku leta boravio u Sovjetskom Savezu, Brežnjev ga je jako pohvalio za odlučnost u obračunu u Hrvatskoj, a on je rekao: „Nisam još završio, glavno me čeka u Srbiji.“ Mi smo bili načisto da je to deo celine, hrvatsko rukovodstvo je težište stavljalo na položaj republike, mi smo stavljali težište na razvoj, na odnose u federaciji, ali to nisu bile dve neprijateljske strane, srpsko-hrvatska, koje su se našle u nekom klinču, u nekom obračunu na život i smrt. Mnogo se tumačilo, da li je to

nekakva ravnoteža sa Hrvatskom... To svakako nije bila ravnoteža sa hrvatskim pokretom kao što se sada tumači, svi akteri su pokazali u svojim knjigama da je stvar bila koncepcijska. Dnevnik Draže Markovića je, ja mislim, vrlo važan istorijski izvor, on je pokazao da je stvar bila koncepcijska, nije to bila nikakva ravnoteža mada je Jugoslavija za njom vapila. Ne, to je jedan zaokret koji je tada napravljen ka restaljinizaciji, možda se mislilo da je to najbolji način da se dočeka kraj Tita, da se na taj način partija ujedini... Interesuje Vas taj period posle obračuna, i oni i mi smo već bili izolovani, kada je Tripalu umrla žena, ja sam mu se javila i on je meni odgovorio u vreme te potpune zatvorenosti, u toku rata nas dvoje smo razgovarali, bio je radio-most o ratnim sukobima, o Hrvatima i Srbima, kasnije je bio taj odlazak Srba u Hrvatsku koji je organizovao *Erazmus*, ja sam tada napisala tekst ali nisam išla jer je moj muž već bio teško bolestan. Prvi put sam otišla posle rata kad su oni obeležavali tridesetu godišnjicu „masovnog pokreta“ ili „hrvatskog proleća“, pošto su se te kvalifikacije menjale, bila je i Savka, mi smo se najnormalnije srele, razgovarale smo, Mesić je priredio večeru. Ona je napisala memoare na koje ljudi olako odmahuju rukom, to su inače, dve vrlo zanimljive knjige koje govore o atmosferi u Hrvatskoj posle tog čišćenja. Ona je jedno vrlo kratko vreme radila u Ministarstvu finansija, verovatno kao ekonomista, piše da je napravila analizu ekonomske situacije u Hrvatskoj i da je to nestalo bez traga, da je dugo tragala za tim rukopisom. Inače, ona je jedna hiperaktivna žena, od onih žena koje umeju i da skuvaju i da napišu i da govore... Ona piše da je čak i pesme pisala, ali njena knjiga je za mene bila vrlo zanimljiva zato što je citirala neke izvore koje ja nikad nisam imala u ruci. To su bili obaveštajni izveštaji koji su dolazili iz Sovjetskog Saveza, u kojima su oni ocenjivali političke snage u Srbiji i Hrvatskoj, i piše da su četiri imena uvek bila markirana kao imena ljudi zapadne orijentacije, kao opasnost za jedinstvo sistema...

A to su? Vaša četiri imena, Dabčević, Tripalo, Nikezić i Vi?

– Da, naša četiri imena, ali ja to u knjizi nisam navela, kod mog imena ja to prekidam, onaj kome treba to će da nađe...

Za mene je u tim memoarima bilo zanimljivo kako vas drugi vide. Ono što ste vi govorili, vama izgleda sasvim prirodno, to vi mislite, vi ste dužni da to kažete, ako to ne odgovara, možete da se povučete, međutim, ja sam tek tada videla koliko je to bilo smelo i opasno, jer ona sve to citira. To su zanimljivi memoari, dve ogromne knjige, ona mi ih je poslala. Videla sam je posle toga još jednom, u međuvremenu je i njoj muž umro, ima dve ćerke. Preko Vesne Pusić koja je nasledila stranku, znam da vrlo živo prati stvari. Savka je takav temperament, možda prejak za politički angažman, u svakom slučaju, da ne poredim sebe i nju, da poredim Nikezića i nju, to su bile dve ličnosti, različiti temperamenti, nešto što je išlo tiho, postupno, zaobilazno, mirno i nešto što je išlo direktno. Ako me pitate šta ja njima zameram, to je bio njihov odnos sa Titom u jednom trenutku, suviše veliko oslanjanje na njega, i za ljude njihovog formata, bila mi je neverovatna njihova iluzija da oni njega mogu upotrebiti i da uz pomoć njega mogu dovesti do promene odnosa snaga u Jugoslaviji, do reforme federacije. On je bio stub toga i da se pomoću njega to napravi, za ljude njihove političke inteligencije, meni je izgledalo neobično, i to sam im i tada zamerala, a i govorila sam to Savki kad smo se sretale. I ona i Tripalo su se vraćali na taj period, oni su videli u nama moguće sagovornike u Srbiji, ljude sa kojima mogu da se sporazumeju u svakom slučaju, jer je to bila nova garnitura na koju je prilično uticalo vreme, to je bila stvar modernizacije zemlje i nekakvog ulaženja u fazu koja se sa ratom i revolucijom, iscrpela. Drugo, Jasenovac i genocid je njih faktički pritiskao, oni su to osećali kao tešku hipoteku i istorijska je neistina da u Hrvatskoj nije ništa rađeno, urađene su važne knjige, napravljen je spomenik, tamo se to obeležava, tamo nikad nije došlo do brisanja razlike između ustaša i antifašista. Kad smo se srele povodom te tridesetogodišnjice i kad sam rekla da sam pročitala njene memoare i pitala je šta sada radi, ona mi je rekla da pokušava da napravi knjigu o Tuđmanu iz svog ugla. Nisam videla da li je izašla ta knjiga ili je još uvek radi... Ona ima problema i sa zdravljem. U svakom slučaju, ona je bila jedna nova ličnost, vrlo energična, jedna kompetentna, obrazovana žena... Da je bila separatista, ustaša – to ne stoji! Ona je svakako sebe smatrala Hrvaticom i

osećala je potrebu da to uvek naglasi, ali u njihovim javnim istupima iz toga perioda, ni kod Tripala ni kod nje, nikad neće te naći ideju koja znači raskid sa Jugoslavijom. Tripalo je jedino govorio da je Hrvatska onaj prostor na kome Hrvati na zemaljskoj kugli jedino mogu sebe da ostvare i da to Jugoslavija, kao uostalom i za druge, može da razume. Tako da je tim obračunom sa njima postignut suprotan efekat od željenog iako možda akteri toga nisu bili svesni, to se često u istoriji događa. Za mene su oni tada izbačeni iz Jugoslavije, u najmanju ruku! Znae šta, posle iskustva između Srba i Hrvata u prvoj Jugoslaviji i posle tog strašnog rata, u drugoj Jugoslaviji da dovedete tu jedno hrvatsko rukovodstvo i skinete mu glavu, to ne može da ostane bez posledica za dugoročne odnose. Mi smo se rezervisali na Dvadeset prvoj sednici i rekli da to mora biti rasprava unutar Hrvatske, da nije politički dobro da se to radi tako, 1. decembra na dan ujedinjenja!

Da li je to bilo namerno? 1. decembar, pa još u Karađorđevu!

– Bilo je namerno, sigurno, ja sam to rekla, Karađorđevo je greška za sto godina unapred između Srba i Hrvata.

Kome je to palo na pamet?

– Srpsko rukovodstvo svakako nije reklo da to njima smeta! Nama je to smetalo i mi smo to otvoreno rekli.

To nije odgovornost Srbije?

– Da, ali to nije moglo da se uradi bez postizanja sporazuma sa delom političkih snaga u Srbiji, da, sa delom! Zato smo mi morali otići, pored ostalog, kao ljudi koji su imali razumevanje za to unutarnje pitanje.

U kakvim ste odnosima ostali sa političarima iz drugih republika?

– Posle tog prekida nije bilo mnogo mogućnosti za komunikaciju, ali čim su se za to stvorili uslovi ja sam sretala sve, i

Gligorova, i Crvenkovskog, i ljude iz Slovenije, to su već bili ljudi druge generacije. Kučan nije bio čovek koji je radio kad i ja, ali ja sam bila na jednom naučnom skupu, on je došao, razgovarali smo, to je već bio početak „antibirokratske revolucije“ u Srbiji, u Crnoj Gori sam se uvek sretala sa Veljkom Milatovićem, do kraja njegovog života, komunicirali smo i telefonom, on je bio jedan zanimljiv čovek, dobro je poznavao Jugoslaviju, imao je vrlo snažan politički instinkt, uvek je upozoravao na opasnosti. On je smatrao da je taj obrt u Srbiji kao ishod za Jugoslaviju, kako su je oni zamišljali, katastrofa. U Bosni nisam imala kontakt sa tim ljudima, tek kasnije, posle rata, sretala sam se sa Raifom Dizdarevićem, i naročito sa tom mlađom generacijom koja je, u suštini, držanje prema ratu i prema odgovornosti za rat uzela kao merilo za odnos prema vama.

U jednoj knjizi kažete da Dobrica Ćosić „nije tvorac nikakve posebne koncepcije o srpskom pitanju“ ali da je on „više nego iko drugi, istorijsko iskustvo srpskog naroda propustio kroz gusto sito nacionalne ideologije u čijoj je osnovi mit“ i kada je jednom stao na stanovište o srpskoj državi izvan jugoslovenskog okvira, on je „neumoljivo razarao i ideju i egzistenciju Jugoslavije.“ Kako objašnjavate da Ćosić, uz ekspliciranje upravo stava koji ste opisali, ima stalno potrebu da sebe vidi kao „branioca“ Jugoslavije?

– Ja sam se sa njim često sretala, razgovarali smo... Mislim da je postojalo jedno vreme, već je počela kriza, kada je on i proveravao gde ćemo se postaviti i Nikezić i ja. Za njih je bilo očekivano da ćemo mi kao ljudi koji su uklonjeni, nekako a priori biti na strani srpske pravde, antititoisti. Bez obzira na lično iskustvo to nikako nije moglo da bude objektivno, mi nikada nismo govorili ni o kakvim konsekvencama, mi smo ih izvukli. Ali, mogu reći da sam pročitala apsolutno sve što je Ćosić napisao, ne zato što je on bio neki objekt moga interesovanja, nego zato što je on bio čovek koji je jako prisutan u svom vremenu. Ja smatram da on ima različite faze, to je dopustivo, čovek može da evoluiru, da sazreva, da se politizuje, ali on je, u najmanju ruku, protivrečan, mislim da je to suštinska stvar. On je, ipak, u taj pokret ušao kao dete sa sela koje je pripadalo bogomoljačkom pokretu Nikolaja Velimirovića, on je kao borac, kao politički komesar otkrivao taj pokret, taj pokret mu je dao veliku šansu i ja smatram da je sve što u svojim prvim radovima govori o položaju sela, seljaka, posebno žene na selu, vrlo autentično. On ima knjiga gde kaže: „Ja sam zbog seljanke otišao u komuniste, u partizane“, to je autentično! Nije autentična njegova naknadna pamet o selu kao o nekom patrijarhalnom raju koji je onda industrijalizacija, elektrifikacija, komunizam, uništio. Mislim da je on taj pokret čvrsto sledio sve do šezdesetih godina, to je odgovaralo njegovoj koncepciji Jugoslavije kao

zemlje u kojoj je važno ono što je govorio Pašić Stojanu Protiću za druge: „Mi nismo mislili da oni baš budu sluge, ali mora se znati ko je gazda“, mislim da je to vrlo važno. On je uzeo na sebe ulogu, a ta mu je uloga i data, iako je bio pisac, da govori neke stvari koje su srpski nacionalisti u partiji osećali ali je bilo neoportuno da ih kažu, ili zato što nisu smeli ili zato što to nije bilo politički utilitarno. Tako da je on dobio specifičnu ulogu čoveka koji posreduje između političkog vrha i inteligencije koja je bila nacionalistički orijentisana i nikad Jugoslaviju nije primila kao moguću zajednicu u kojoj, da čovek ne bude banalan, ali, zaista, niko nema prava da se izgubi i da se sebe odrekne. Što bi se Hrvati ili Slovenci pitali zašto da dođu u goru poziciju nego što su bili u Austrougarskoj? Kada razgovarate sa kolegama iz Slovenije i Hrvatske, možete vrlo često čuti da naši naučnici nedovoljno poznaju istoriju tih naroda i vide je samo sa stanovišta kada se sa njima deli država, vlast. Dakle, Čosić je bio povezan sa političkim krugovima u kojima je Slobodan Penzić sigurno igrao vrlo važnu ulogu, nisam ga lično znala... Čosić je bio tipični Srbijanac kome su sve inovacije koje su dolazile iz Slovenije, iz Hrvatske, bile nešto preterano, nešto što ovde ne funkcioniše. Mislim da oni nisu bili neumni da bi u tom periodu, šezdesetih godina, ustajali protiv Tita, ali su apsolutno razmišljali o tome da vodeća uloga posle Tita treba da pripadne Srbima i da ne treba ići na uređenje jugoslovenske države koje bi to, po njihovom mišljenju, pravo Srba, dovelo u pitanje. On se javio u poziciji kritičara jugoslovenskog zaokreta ka modernom društvu. On je u suštini taj, tipični čovek našeg sela, našeg XIX veka, on nosi to nasleđe i, ja to mogu Vama da kažem, možda se nećete složiti, ali kada ga upoređujem sa ljudima u političkoj istoriji Srbije, on je najbliži Pašiću. On to jako kondenzuje, on ima veliki oprez prema svakom drugom, on je siguran u srpskoj državi, u državi kojom Srbi dominiraju...

To nije proisticalo iz poznavanja Pašića?

– Nije moralo, to je iskonski, i to je za mene vrlo karakteristično i bitno. Drugo, ta koncentrisanost na cilj, to je prosto neverovatno, on ima tu doslednost, on ima marginu, ide levo-

desno, ali uvek ka svom cilju. On je sigurno preuzeo na sebe ulogu, a verovatno mu je ta uloga i data, nekog idejnog vođe Srba...

***Kad kažete „data“, ko je mogao to da radi?
Intelektualna elita?***

– Da, inteligencija, deo partijske elite, deo crkve, on je uvek bio u dobrim odnosima sa Srpskom pravoslavnom crkvom... Ako čovek čita njegovu najnoviju knjigu o Kosovu, može da vidi da je on radikalniji i od patrijarha Pavla. Patrijarh je oprezniji jer je na Kosovu proveo decenije, a Ćosić ga, u suštini, radikalizuje. On je tu idejnu ulogu preuzeo, ali nije nikad, po mom mišljenju, skrivao ambiciju da ima i vlast. Zapravo, on je prvo istupio u CK sa svojom kritikom srpske politike prema Kosovu, a u suštini je ta kritika značila poziv na reviziju nacionalne politike unutar Jugoslavije i to sa usko srpskog stanovišta, sa stanovišta jedinstva srpskog naroda koji je rasut, koji se za tu zemlju borio. On je u to uneo vrlo snažnu emociju, koja je igrala jako veliku ulogu, o žrtvenoj poziciji srpskog naroda, sa tim je povezo izdaju komunizma, ja mislim da on iz tog okvira nikad nije izašao, sa tog stanovišta on kritikuje i Tita kao svog komandanta koji se pogospodio, postao malograđanin, tako da je to kod njega jedna mešavina ideja. Tako ga ja vidim iz onoga što čitam. Onda, ovo što ste rekli, inteligencija, tu je i opozicioni pokret u to vreme kome je glavni cilj bila delegitimizacija poretka. To je u redu, ali to nije bila alternativa, videli smo to tek sada, je l'?!

Kako ste ih tada ocenjivali? Jeste li ih videli kao nacionaliste?

– Neki od njih se ljute, ali nije to nikakva kvalifikacija, to je jedno razumevanje Jugoslavije. Ako kažete „jedan čovek–jedan glas“ u zemlji koja to ne prihvata, razume kao majORIZACIJU, ako nećete nikakav federalni odnos, ako nećete nikakav konfederalni odnos, pa, znate šta, nije nacionalizam samo to da uzmete pušku i da idete da se sa nekim protivnikom tučete. Razumevanje albanskog pitanja, Kosova... dve hiljade ljudi

je potpisalo Deklaraciju o Kosovu... Zanimljiva je ta duga evolucija koja postoji unutar Jugoslavije od 1945. – kad čitate šta se danas piše ispada da je to izgledalo kao neki logor! U isto vreme, istoričar koji će se baviti sovjetsko-jugoslovenskim odnosima u to vreme, videće da je u svim razgovorima jugoslovenskog i sovjetskog vrha, jedno od prvih pitanja bila „suviše liberalna štampa“! Znači, bili ste prisiljeni da balansirate između dva bloka. Danas se daju suviše apstraktne ocene, procesi se posmatraju izvan realne istorije i kad čitate neke knjige vama se čini da autori pretpostavljaju da bi cela istorija izgledala drugačije samo da su ljudi bili drugačiji. A, zapravo, postoje neki okviri koji određuju ljudska ponašanja u svakom periodu i to je ono što mene zanima, ne kažem da treba svakog da zanima. To je bila jedna duga evolucija. Moram da kažem da sad svi govore o disidentstvu, niko ne govori o opoziciji. A postojala je opozicija. Imali ste pobunu unutar komunističkog pokreta i to je najteža pobuna, imali ste je na međunarodnom planu, u odnosu na Sovjetski Savez, imali ste je unutar Jugoslavije, imali ste Đilasa. Đilas nikada nije rekao da je komunizam bio njegova zabluda, on je samo rekao da je mislio kako su se stvari iscrpile i da se mora ići dalje. Doživeli ste kraj komunizma, Đilas nije imao nikakve pretenzije da vlada, ali on je ovde bio krajnje irelevantan, a imao je šta da kaže. Pa, i danas. U svetu je odbranjeno više doktorskih disertacija o njemu. Ovde već dugo čeka da bude objavljena njegova bibliografija od pet hiljada bibliografskih jedinica, koju je pripremio Dobrilo Aranitović. To se desilo samo u Srbiji, izvinite! Reformatorski komunisti su svuda poslužili kao most za dogovor sa opozicijom, u Poljskoj, u Češkoj, u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Crnoj Gori. Unutar Jugoslavije, to se jedino ovde nije dogodilo jer, da biste postali relevantni, morali ste biti nacionalista, morali ste zagovarati sukob sa drugima... Počela sam da Vam govorim o toj evoluciji. Imali ste 1948. pa ste onda imali Peti kongres partije gde dokazujete da ste staljinisti, da ste nepravedno optuženi, da je blok monolitan... Onda dolazi do raskida sa Staljinom, pa ste dugo lenjinisti, uključujući i tako radikalne kritičare kao što su bili ljudi *Praxis filozofije*, oni su dugo govorili da su lenjinisti-marksisti. Mnogi od njih, npr. Predrag Vranicki, koji je napisao

Istoriju marksizma, doktorirao je na Lenjinu. Pa ste onda bili marksist koji nije baš shvatao gde je marksizam instrumentalizovan, a gde je on doživeo reviziju kao u Zapadnoj Evropi. Pa ste se onda vratili ranom Marksu, pa je onda marksizam potpuno nestao. E, pa sad, znate šta, ja razumem da su iz toga lako izašli oni koji su mogli sa suzama da otpate marksizam „između dve police knjiga u biblioteci“. Ali za ljude koji su napisali knjige, koji su priredili Marksa u četrdeset pet tomova, to je ogroman intelektualni napor, to je prevođenje sa nemačkog, to su predgovori, to je aparat – šta se sa svim tim dogodilo? Kakva je vaša kultura sećanja ako sve to rešavate tako što stavite na kamione i pošaljete u reciklažu i to radite sa svakim periodom istorije, uvek tragajući za nekim dokumentom, za nekim svedokom, za nekim svedočanstvom koje će najzad da vam objasni „tajnovitu stranu istorije“?! A zapravo, niste ni sistematizovali, ni objasnili ono što se stvarno događalo. To nisu neke izdaje, to je jedan primitivan odnos prema intelektualnim i političkim evolucijama. I moram da kažem da je taj unutrašnji otpor bio u nekoj kooperaciji koju će istraživanja, u to sam ubeđena, pokazati – države, partije i kritičkih krugova. To se sve događalo unutar partije, i skupovi „Marks i savremenost“, i izdavanje Marksovih sabranih dela, i rani Marks s čim se počelo, i knjige Andrije Krešića, Draginje Arsić, i *Praksis* na kraju, i *Korčulanska letnja škola*, sve je to bilo finansirano i sufinansirano od države. Treba videti i kakav je odjek 1968. imala u društvu – to je bio Beograd, inteligencija, umetnici, kulturni radnici, studenti naravno. Postojala je barijera prema radnicima, ali nije se među njima nešto ni osećalo. Tada je Nikola Milošević u *Delu* napisao tekst i rekao: „Društvo je konzervativno, ono neće promene.“ Nije to bila neka turbulencija kakav je bio posle pokret u Hrvatskoj, to je stvarno bio pokret masa. Tog članka se jako dobro sećam, rekao je da je društvo konzervativno. A, u stvari, društvo je bilo oprezno i prema njima. Njima je samo vlast nedostajala. Vlast je, naravno, bila glupa sa tim restrikcijama – šta sad, da nekog isteraš s fakulteta?! Onda mu daj pravo da organizuje političku partiju pa mu kaži – ne možeš na univerzitetu da praviš političku propagandu, to je akademska ustanova. Ja to stvarno prihvatam. Ali te evolucije su procesi,

one su zapravo stvarna istorija. Za njeno istraživanje, iz čega se nešto jedino i može naučiti, potrebno je više ozbiljnosti i intelektualnog poštenja.

***Kako objašnjavate da su oni sebe videli
isključivo kao demokratsku opoziciju?***

– Za njih je demokratija značila i status srpskog naroda unutar Jugoslavije. Ja sam tada odgovarala da je svako nacionalno pitanje demokratsko pitanje. Zato su oni tako teško podneli ustavne promene, i zato su postigli savršeno jedinstvo oko ukidanja Ustava iz 1974. godine, a sve posle toga je bilo jedna teška avantura koja je srpski nacionalni korpus potpuno dekomponovala.

***Da se zadržimo još malo na onome što ste rekli za
Ćosića... On je bio idejni vođa, imao je ambiciju da
ima vlast u rukama, dobio je podršku da bude i
kritičar... Zar to nije previše ambicija sjedinjenih
u jednoj ličnosti... O čemu se tu radilo?***

– E, sad, hajdemo redom. Prvo, on je postao pisac, sigurno je imao dara, nije lako napisati tolike knjige, ja sam rekla kada je Petranović umro, probajte samo da ponesete tih njegovih trideset pet knjiga, to je ipak nekakav posao. Možete vi da govorite o literaturi ovako i onako, u toj literaturi po mom mišljenju ima mnogo ideologije, pre svega nacionalne ideologije, žrtvene pozicije srpskog naroda, opsednutosti smrću. Ja verujem da neko ko o tome piše može sa tim da se identifikuje, to je nešto što je možda izrazilo neke frustracije srpskog naroda, ali ih je na neki način i učvrstilo. Drugo, on je želeo tu istaknutu ulogu, on nije razdvajao u sebi pisca i političara, on je, na kraju, imao u Akademiji pristupnu besedu za koju su mi neki akademici nacionalisti govorili da to ipak nije trebalo izgovoriti sa tribine Akademije, to je najviša akademska, naučna ustanova, ona treba da ima poziciju arbitra u krupnim pitanjima, zato mora biti neutralna. On je jako želeo da postane predsednik SKZ, on se spremao za ulogu nacionalnog lidera, nije ništa nastalo spontano, i, mislim 1970. godine, kod mene su došli Nikša

Stipčević i Slobodan Selenić i rekli da oni žele da ga kandiduju za predsednika SKZ. Ja sam rekla: „Vi ste samostalna institucija, vi preuzimate odgovornost ko će vam biti predsednik, CK se u to uopšte neće mešati. Jedino ako vi od te institucije stvarate političku partiju, to je onda novi nivo odnosa, sa tim računate i vi i partija.“ To je bio predmet razgovora u Sekretarijatu CK i mi smo se podelili, bilo je ljudi koji su bili izrazito protiv toga, ali većina je bila za to da oni u SKZ preuzmu odgovornost. Kako da sprečiš da kandiduju njega i zašto bi to radio? Moram Vam reći, uz tu većinu koja je bila za njegovo kandidovanje bili su i manjinci, članovi Sekretarijata. On je, u suštini, želeo da dođe do nekog centra da bi izvršio okupljanje, on se pripremao za taj period posle Tita. Koji su sve njegovi oslonci bili, ja ne znam, i to treba da se ispituje...

Mislite li da je imao oslonac i u partiji?

– Kako da ne, imao je, rasprava kada je on postavio nacionalno pitanje, bila je dobra, sećam se da mi je profesor Veljko Korać govorio: „Trebalo je dopustiti da se to do kraja otvori“, a ja sam kazala: „Znate šta, ali to se ne tiče samo Srbije, to se tiče Jugoslavije. Da li smo u stanju da tu raspravu danas, uopšte, vodimo?!“ Čosić je sebe video kao čoveka koji može da ostvari tu sintezu. Treća njegova vrlo važna uloga mislim da je bila strateška, to je njegovo povezivanje sa ljudima, intelektualcima izvan Srbije. To je bila uzajamna potreba, trebao je i on njima...

Mislite da je to bila njegova ili njihova inicijativa?

– Ja mislim da je to njegova inicijativa, da je to bila dosta pažljiva politika u kojoj je on korespondirao sa državnim vrhom Srbije, jer, glupo je reći da se, eto, on tu našao pa sad niko nema veze sa njim, da on tu nešto sam radi. On je doveo Mešu Selimovića u Beograd, to nije tako lako, vi treba takvom čoveku da obezbedite stan. On je imao izuzetnu moć, takvu moć manevra, kontakta sa raznim centrima, ja ne poznajem čoveka koji je imao takvu moć. Ja sam bila sekretar CK, Nikezić je bio

predsednik, verujte mi, nisam mislila ni da to treba da radim, ali ja nikom nisam mogla da dam stan, da omogućim preseljenje. Ćosić je to mogao! To je jedan rad na nacionalnoj politici uz pomoć države i partijskog vrha koji je mislio da može da dimensionira njegov rad, a naš problem sa njima, sa njim posebno, u tome je što smo bili autonomni, na nas se u tom smislu nije moglo uticati, mi se nismo mogli upotrebiti za tu vrstu uloge. Tako da je to ostala njegova opsesija, na neki način, vidim po njegovim tekstovima, on smatra da je politika sporazuma nešto najstrašnije što je moglo da se pojavi u Srbiji. On se vrlo brzo javio kao veliki kritičar Tita i to kao kritičar Tita kao „srboždera“, što ja smatram stvarno besmislenim. U svojoj najnovijoj knjizi on citira profesora Milorada Ekmečića koji kaže da za dvesta godina Srbi nisu imali većeg protivnika od Josipa Broza Tita! Tu se pomešao antititoizam, antikomunizam sa neprihvatanjem jedne koncepcije Jugoslavije. Nije tačno da je Ćosić u svim fazama odbacivao Jugoslaviju, on je imao faze kad je mislio da sve reforme državnog socijalizma rastaču zemlju, da se gubi revolucionarni ideal jedinstvene države, on je bio spreman, kao što znate, u polemici sa Pirjavcem da kaže da treba ukinuti republike. A ja bih volela da vidim ko bi takvu Jugoslaviju održao! Za mene su Ćosićeve *Piščevi zapisi* vanredno zanimljiv izvor. On zaboravlja šta je rekao u prethodnoj knjizi, tu ima vrlo mnogo protivrečnosti, to se da tačno izvući. On je, ipak, čovek koji je pozdravio dolazak Miloševića, on se nije javio kao neko ko ima aktivnu ulogu u radu na Memorandumu, ali on nigde nije ni rekao da ustanova toga ranga ne treba da ide sa izrazito političkim dokumentom u kome, uostalom, ima potpuno netačnih stvari – da su Srbi u gorem položaju u Hrvatskoj nego što su ikad bili u svojoj istoriji – a držali su i vlast i policiju, bili su i u partiji većina. Onda, ta veza sa Srbima iz Hrvatske preko Jovana Raškovića, u Bosni sa Radovanom Karadžićem, kod nje su dolazili Srbi sa Kosova, on je, prosto, postao vođa...

Zar Vam se ne čini da u „Piščevim zapisima“ on to i potencira, kao da hoće da kaže – ja sam ih sve izmislilo?!

– On to potencira, ali to nije imaginarno, on je to stvarno radio, on je bio taj centar gde je sve to strujalo. Drugo, rat kao nešto nenadano, kao nešto što se dogodilo sticajem okolnosti, što on nije očekivao, ne stoji! On u *Piščevim zapisima* vrlo otvoreno kaže: „Ratovaćemo sa Hrvatima, ratovaćemo sa Albancima, ubijaćemo se“, to su konsekvence. On je na toj liniji istrajavao i ja mislim da se tu desilo nešto što će možda sa nekog vremenskog rastojanja moći jasnije da se vidi i da se prouči, kod njega se jako mešaju različiti nivoi, njegov fiktivni, imaginarni, literarni svet sa faktičkim svetom, a to je vrlo opasno u politici. Ja sam bila zaprepašćena kad sam čitala knjigu o Kosovu gde se mešaju ti njegovi svetovi. Mislim da je najteža posledica što su ta dva nivoa pomešana i potpuno neodvojiva, što su silno natopljeni emocijom, što to deluje na mase, što je živ čovek preuzeo na sebe da bude „otac nacije“, jer, on nigde nije rekao – ja sam otac svoje ćerke, ja ne mogu da budem otac naroda – zar ne?! Znači, ta uloga njemu odgovara, on je na kraju preuzeo i ulogu da u sred rata postane predsednik države, on je možda u toj poziciji počinjao da otkriva da se „stvarno i moguće“, što bi on rekao, razlikuju. Čosić je ključna osoba sive zone srpske politike koja je uvek postojala, to znamo iz istorije i mi i oni koji su nas proučavali. On je čovek koji ima ogromnu komunikaciju, on je čovek koji može da razgovara sa patrijarhom, može da razgovara sa generalom, može da razgovara sa bivšim političarima, on može da razgovara sa tekućim političarima, tako da je to jedna izuzetno izazovna uloga. Da ne kažem da on snosi odgovornost, ali da je on tvorac jedne nove faze te ideologije, pomognut sa raznih strana, jer u tome učestvuju i akademici i istoričari, i svi redom, to je apsolutno nesumnjivo! Drugo, ja mislim da je ipak za čoveka koji pretenduje na takvu ulogu, malo neobično to njegovo uverenje o srpskom narodu kao isključivoj žrtvi. Svako bi rekao da su Srbi bili žrtva, i u Prvom i u Drugom svetskom ratu, ali, oni su žrtva i nekih zabluda, i svojih političkih vođa i svojih političkih izbora, i odsustva rasprava, i nesporazuma. Kako da objasnite jedan narod za koji smatrate da je najveća žrtva za dva veka svoje novije istorije, a koji je, zapravo, došao u sukob sa svim svojim susedima?! To su, ipak, neka ključna pitanja za čoveka koji ima tu intelektualnu ulogu. Ja

mislim da on nikada ne može od toga da odustane, to je način mišljenja, kako on vidi stvari. Mi smo razgovarali vrlo davno, poslednji put kad je umro profesor Veljko Korać početkom devedesetih. Našli smo se na pogrebu, izdvojili se, skoro je bilo nepristojno, ceo sat smo razgovarali. On je predložio da negde sednemo, ja sam rekla: „Vrlo rado, ali danas biraju direktora u mom Institutu i nije moguće da ja, posebno u situaciji u kojoj sam, ne prisustvujem, ali može neki drugi put.“ On me je tada pitao kako meni to izgleda. Rekla sam: „Mislim da je katastrofa što se Srbi van Srbije dovode u sukob sa narodima s kojima dele istoriju, teritoriju, sudbinu. Za mene je to fatalno. Ko su ti Raškovići, Karadžići?“ On je rekao: „Grešiš, to su sjajni ljudi, ja ne mogu nazad... Ja sam mnogo u to uložio.“ Eto, to je bio naš poslednji razgovor. Ćosić se, inače, u početku sretao i sa Nikezićem, tada su se oni „ispipavali“, ali mislim da su to bila dva potpuno različita istorijska diskursa. Meni je Nikezić rekao: „Ja sam zaprepašćen, on ne poznaje istoriju Hrvata, pa oni imaju neko pamćenje svoje državnosti, to njima ne možeš da uzmeš, to je narod koji ima identitet, koji se uvek borio za svoj opstanak i slobodu...“ Ćosić je o liberalima različito govorio, ima to u razgovorima koje je vodio sa Slavoljubom Đukićem. Smatra nas pametnima, intelektualcima i tako dalje, a onda nas devalvira i kaže da smo mi bili neki nesrećni slučaj za Srbiju u najtežem trenutku, da smo bili inferiorni prema Titu. A sam Tito je rekao Veljku Vlahoviću: „Sa mnom, za sve ove decenije, nikad niko nije tako razgovarao. Hvala bogu da još ima takvih ljudi u partiji.“ Ćosić je govorio da smo mi modernizaciju pretpostavili rešenju srpskog pitanja – kao da život treba da stane dok mi ne napravimo državu! Na kraju, mi nismo bili Ćosićevi ljudi, sa takvim ljudima on nije mogao da prekomponuje Balkan. Ne verujem da je on toliko naivan da je verovao da može da vrši prekomponovanje Balkana bez krvi i bez rata, mislim da on greši i dalje u tome što iz svojih projekata isključuje druge narode, jer oni imaju jedno iskustvo, oni će sigurno želeti, zbog sebe, stabilizaciju Srbije, ali će trajno ostati oprezni prema nama sve dok ne budu uvereni da smo mi negde sveli račune sa sobom. Tako se to meni čini. Ja sam, kažem Vam, kad sam radila knjigu o Nikeziću ponovo pročitala sve što je Ćosić napisao, i nastavila

sam da ga čitam. Ja ne mislim da je on samo nacionalista. Njegov odnos prema Hrvatima i Albancima je više od toga. Ja se samo trudim da sve to razumem... On je mene negde vrlo rano postavio. Devedesetih se održavao naučni skup u Akademiji, bila je njegova ćerka i jedna naša zajednička koleginica, kasnije mi je prenela da joj je Ćosićeva ćerka rekla: „Idi sa tvojom Latinkom, ona hoće moga oca da pošalje u Hag.“ Bila sam pogođena. Napisala sam joj pismo u kome sam rekla: „Ja imam kritički stav prema onome što Vaš otac radi, kao što on može da ima, a i ima, prema meni, ali smatram Vas pristojnom osobom. Gde sam ja baš to rekla? Ja nisam neko ko odlučuje o tome ko će ići u Hag. U Hag ide onaj za koga to utvrdi država, pravne institucije.“ Nikada nisam dobila odgovor na to pismo... Ja osećam razlike, ali ne i neprijateljstvo.

3. O NACIONALIZMU, SOCIJALIZMU, JUGOSLAVIJI, EVROPI

I kao političarka i kao istoričarka kritički ste govorili i pisali o srpskom nacionalizmu. Koliko su na Vaš stav uticala teorijska razmatranja tog problema, a koliko političko iskustvo i razumevanje prošlosti i neposredne stvarnosti Jugoslavije i Srbije?

– Ja mislim da su podjednako uticale i jedna i druga stvar. Ja sam se stvarno uvek trudila da se obavestim, moje razumevanje srpske istorije je podrazumevalo da su narodi na ovom prostoru upućeni jedni na druge, da je ideja o etničkoj srpskoj državi u jednom veku doživela tri katastrofalna poraza, a to znači da i sebi moraju da se postave neka pitanja. Uvek sam mislila da imperijalne pretenzije oduzimaju energiju za prostor na kome vam suverenitet niko ne poriče, a vi ste taj prostor zapustili. Moje razumevanje Jugoslavije je uvek podrazumevalo da je to jedna zajednica, da je ona ugovorna, da je ona uslovna, da postoje neka pravila, mislila sam da je ta mešavina vrlo produktivna, da su od toga Srbi jako mnogo dobijali. Mislila sam i da je antagonizam unutar samog srpskog korpusa – Srbi u Ugarskoj, Srbi u Kneževini – bio na štetu kulturnog jedinstva srpskog naroda. Da su Srbi političko jedinstvo, u vrlo maglovitim granicama, uvek pretpostavljali kulturnom jedinstvu i otuda taj antagonizam i prema delovima srpskog naroda koji su

za vlastitu nacionalnu kulturu i identitet uradili najviše. Dakle, taj stav proizlazi iz moga obrazovanja, ako tako mogu da kažem. Drugo, činjenica da sam ja toliko vremena u političkom radu provela u kontaktu sa drugima, ja sam radila u Savezu omladine Jugoslavije, radila sam u Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, radila sam posle u partiji, proputovala sam celu Jugoslaviju, videla sam sve te razlike, nisam smatrala da silom treba da se svode na neki prosek, koji u ime nekakvog imaginarnog jedinstva, treba da istorijske razlike poništi. Ja sam, naprotiv, u tom balansiraju, u nekoj igri tih razlika i u mešavini interesa videla veliku prednost za zajednicu. To iskustvo poznavanja Jugoslavije, poštovanje drugog, što je možda vezano i za moju prirodu, vrlo bitno je uticalo na moj stav prema nacionalizmu. Ja sam znala nacionalizam u njegovim pojavnim oblicima, znala sam šta je on kroz XIX vek, znala sam šta je Drugi svetski rat, znala sam da je to zamena za odsustvo društvenog života, za odsustvo obrazovanosti, za odsustvo tolerancije, i, najzad, meni je vrlo mnogo pomoglo to što imam gotovo prirodnu potrebu da Srbiju stalno upoznajem i otkrivam, mislim da nema mesta u kojem nisam bila, i to u raznim situacijama, i dok sam se bavila politikom, a kao što znate i sada. Ja ne kažem da imam neku iluziju da ja tamo ljude prosvetljujem, da ja njima nešto donosim držeći predavanje ili govoreći o nekoj knjizi, ali ja idem da njih čujem i meni to neopisivo mnogo znači. Mislim da je veliki greh i egoizam srpske inteligencije baš to nepoznavanje naroda, njegovih potreba, njegovih prioriteta.

Zar i stvaranje mitske slike o narodu kao žrtvi ne odmaže samom narodu?

– Ja mislim da odmaže, ali i da suštinski ne prodire u supstrat naroda. To uvek postoji kao neko objašnjenje, kao neki izgovor, a onda, mene je uvek fasciniralo to opiranje za svaki razlog i opiranje za saznanje. Pa, čekajte, ta srpska nauka, tu su čitave generacije ipak satrle ogromnu energiju da nešto objasne i razumeju. Znači, to do vas uopšte ne dopire. Drugo, ta potreba da sve unifikujete, da konstruišete prošlost koja nikad

nije postojala, da, na kraju, u toj našoj istorijskoj nauci ostanete samo na vojnoj i na političkoj istoriji, da vas nikad ne zanima položaj žene, deteta, da vas ne zanima urbanizacija vaše zemlje, saobraćaj u vašoj zemlji, da vas nikad nije zanimalo ni to kako su vas drugi videli i da to ne tumačite. Nema nikakve razlike ni u tome kako su nas videli istočni i zapadni putopisci, to nisu zlonamerni ljudi, to su objektivni ljudi koji su opisivali ono što su videli. Da sve to smatrate nečijom urotom?! Mislim da je to duboko neprirodan rad koji ni taj narod, na kraju, ne poštuje. On za vas postoji samo kao istorijski materijal koji povremeno mobilizujete, koji ne razvijate da se prepoznaje među drugim narodima po svojim kulturnim, civilizacijskim vrednostima. Možda sve to sada nekome izgleda kao moja fantazija, ali ja to zaista, možda pogrešno, ali duboko osećam i silno me je zanimalo da to sve vidim. Ja sam uvek vrlo mnogo putovala po Srbiji, mi smo u tom smislu i rad u partiji promenili, mi smo sednice Sekretarijata uvek držali u drugom mestu u Srbiji, pa onda dođu ljudi koji imaju nešto da vam kažu što vi ne možete da vidite, pa onda vi otkrijete neke ljude. Ja mislim da je ta arogancija prema unutrašnjosti Srbije, gde ima vrlo vrednih ljudi koji rade u teškim uslovima, na štetu razvoja. Mislim da smo se mi negde pogubili u vremenu, pravo da Vam kažem, mislim da je ta poslednja decenija XX veka stvarno katastrofa. Možete biti u pravu, ali ako ta „istina“ ni za koga ne funkcioniše osim za vas, vi ipak morate sebi da postavite pitanja. Drugo, ako već pričamo o kritičkoj svesti, morate imati sposobnost za neku reminiscenciju, da se malo vratite unazad, da se zapitate zašto je tako, zašto biste vi samo imali neko samosažaljenje prema narodu, zašto ne biste oslobodili njegove energije, recimo, to što njemu sada pričate o Kosovu, to je priča koja možda funkcioniše za vas koji državom upravljate i treba da u njoj učvrstite vlast, ali ona je potpuno odvojena od realnosti i vodi direktnom udaranju glavom o zid, za šta ćete ponovo tražiti nekog krivca. Drugo, to balkansko iskustvo, ta etnička izmešanost, stalne migracije, stalni ratovi, na kraju, te pretenzije, to je nešto što Srbi ne mogu da rešavaju stalno pretendujući na veliku količinu sile koju oni jedini imaju, da naprave nekakvu državu. Mit je deo vaše istorijske svesti, ali da kroz dva veka

srpsku srednjevekovnu državu uzimate kao osnovu za tekuću politiku, to stvarno vodi u jednu, hajde da najblaže kažem, duboku intelektualnu i moralnu konfuziju. Vučete tu genezu – ali to su drugi Srbi! Kad kažete: „Naš Srbin na Kosovu“, pa, to je, zaboga, drugi narod, to je jedan razvoj nacije. Znači, vi ste vrlo statični u gledanju na to pitanje i jako dogmatični. Ljudi kažu da na to utiče crkva, nisam sigurna zato što se ona oseća na nekom gore, državnom nivou, ali među ljudima nju ne osećate. Problem našeg naroda je što nije religiozan, da je religiozan i taj bi raspored vrednosti bio drugačiji, cena ljudskog života bi bila viša i mnogo bi manje bilo nasilja. I to je jedno iskustvo, koje je na kraju XX veka, možda najdinamičnije u novijoj istoriji Balkana. Mi smo u njega ušli na sporedna vrata i tu se ne snalazimo. To su neka suštinska pitanja, i niko ne može da me oglasi izdajnikom zato što ih formulišem i tražim raspravu o njima. O njima, međutim, nije moguća rasprava jer postoje neke zadate istine, a zadata je istina da su Srbi uvek bili žrtva istorije, da oni sada treba da zaokruže svoju državu, bez obzira na to što su se na istom prostoru, pošto srpska srednjevekovna država nije bila samo srpska država, razvile i druge nacije, nove države, da treba da upotrebe silu. Za šta? Da oslobode prostor za sebe! Mislim da su to neke stvari koje će nas dugoročno gurati na marginu, to je mešavina fikcije i stvarnosti. Govorite o Kosovu kao da je to neka prazna ledina, kao da je to jedno polje na kome ne živi neki narod koji ima svoje interese, koji je tu autohton, u naučnoj knjizi možete pronaći nešto što je preuzeto iz propagande, da je to naseljeno 1945! Mi nismo taj problem ni otvorili, a on ne može da se preskoči, možemo samo dublje da srljamo.

U Zagrebu ste 1993. rekli da dolazeći iz Beograda nećete Vi „podsećati Zagreb na njegove grehe“. I kao političarka ste šezdesetih, kao i Nikezić, imali stav da prvo treba „počistiti pred svojom kućom“. Taj stav je inače često napadan i napada se i danas od srpskih nacionalista. Šta je on značio za Vas onda, šta danas?

– To je pretvoreno u komunističku floskulu, a u suštini je jedna realnost. Jer, ako pretpostavite da u Hrvatskoj ustaški pokret neće imati otpor, onda identifikujete Hrvate sa ekstremnom pozicijom i sa nacionalizmom. I obrnuto, ako u Srbiji poništite razliku, i ako, recimo, i četnički pokret i Nedića i sve to što je posledica i proizvod nove istorije, ne vidite kao neku nužnost samorefleksije, zbog sebe, zbog svog političkog sazrevanja, ja stvarno ne znam kako onda to možete da očekujete od drugih. Ili, uzmite evropski svet, niko nije idealan u Evropi niti je Evropa ikad sebe tako zamišljala, i to je valjda razlog što je napredovala, ali to je stvar nekog političkog bontona, inače morate da idete u neprestane sukobe, u neprestano namirivanje računa, u neprestane osvete, to je izvan evropske, izvan hrišćanske civilizacije. Svuda morate da težite nekoj toleranciji i ja sam stvarno verovala u taj princip, govorila sam da ako mi sa tribine CK ne možemo da kažemo – nama smeta u Hrvatskoj to i to – ili ako ne možemo da u okviru rasprava u jugoslovenskim telima otvoreno o tome govorimo, znači da nemamo istu strategiju u Jugoslaviji. Ako imate strategiju demokratskog razvoja, evropeizacije zemlje, njenog izlaska iz sveta zaostalosti kako bi postala demokratska, prosperitetna država u ekonomsko-socijalnom smislu, to vas onda ujedinjuje, to je ta zajednička perspektiva u Evropi. Ja ne očekujem da će Evropa ovde da napravi zemaljski raj, ali to je perspektiva koja vas polako, pre svega uvodi u vladavinu prava. Ja mislim da je to najvažniji problem ovde, vladavina zakona, gde ne možete da ugrožavate nekoga što je Rom, što je Jevrejin, a u kritičnim situacijama i fizički da ga egzekutirate. Kakva je to država? I kakva je to sigurnost za vašeg građanina? Pogledajte dokle smo mi došli, recimo na Kosovu, može Srbin da uradi šta god hoće, on je Srbin. Gledam tog mladića što je napravio lom u Americi, bacio u komu svog kolegu, sad se zahtevu za njegovom odgovornošću daje politička konotacija. Vi ste sada upregli državnu mašinu, propagandu, roditelje, advokate... Pa, čekaj, to je pravna država, ne smeš da prebiješ nikoga i da ga baciš u komu. I ne smeš to da braniš zato što si Srbin i kao takav ugrožen. Mi imamo jedno nezrelo shvatanje države i pojedinog građanina u toj državi. Ja sam sa tog stanovišta uvek mislila da svako mora to da uradi u

svojoj kući, odnosno, svako mora da uredi svoju državu, da građanin, bez obzira na rasu, veru, naciju, ako ima državljanstvo i ako se tu našao i na putovanju, mora da bude obezbeđen. Bez toga, drugi nas vide kao divlji narod.

***Zašto se kod nas svaki kritički stav prema
unutrašnjoj situaciji doživljava kao izdaja?***

– Zato što se teži homogenizaciji, uspostavljanju jedinstva na osnovi koja omogućava suprotstavljanje drugima kao celini. To je organsko shvatanje nacije i organsko shvatanje države. Čak i ljudi koje mi poznajemo, koji su dobronamerni i koji su bili protiv rata, vrlo lako će reći: „Ma, šta me briga za Make-donce i za njihovu crkvu“, „Ma, kakav su narod Crnogorci“... Pa, čekaj, to su izbori njihovom slobodnom voljom, ta procedura mora da se poštuje.

***Kakav odnos danas imate prema ideji
socijalizma? Kako lično doživljavate vraćanje u
kapitalizam? Da li ste ostali levičar?***

– Kapitalizam ima civilizatorsku ulogu i značio je i razvoj moderne ekonomije i razvoj vrlo složene socijalne strukture iz koje je došao do ideje ravnoteže, do ideje spoja socijalnih prava i demokratije i to je u modernoj Evropi postalo neodvojivo. Dakle, mislim da je to nužna faza razvoja koja nije moguća bez ovog korektiva. Mi smo imali agrarni socijalizam, to su mogla naša društva, to je ruski socijalizam koji je išao iz ideje zajedničke svojine, iz ruskog mira koji je na kraju išao iz despotizma, i kad se danas govori o ruskom XX veku, potpuno se gubi iz vida da su zapravo sve ključne ideje formulisane već u XIX veku. Kako je govorio Berđajev: „Ruski komunizam ima i pozitivne i negativne karakteristike ruske istorije, tu je marksizam nešto sasvim instrumentalno.“ Dakle, ja i to gledam u nekom razvoju i mislim da nema ljudskog društva bez ideje socijalne pravde kao korektiva. Ali do ideje socijalne države do koje je već došao razvijeni Zapad u svom interesu, put je vrlo dalek. E, sad, u vrlo siromašnim društvima imali ste česte poraze tih pokušaja kapitalizma, zato što ste, ja to i u svojim studijama o srpskom socijalizmu pišem i mislim, imali hajdučki elemenat, imali ste pljačku, imali ste ratove i stvarno ste na najniži nivo bacili većinu naroda koji je onda išao u pobunu i protiv nužnih reformi. Ja mislim da se to danas potpuno gubi iz vida i da, kad ljudi govore o levici, to svakako nije levica staroga tipa, to je levica koja nastaje iz ove nove istorijske situacije kao reakcija na nju. Ona može da bude i vrlo rigidna, može da bude u nekom trenutku čak destruktivna zbog toga što se brani, jer, napravili ste regresiju, imali ste narodnu državu koja nije izmišljena 1945. godine, ona je u misaonoj tradiciji Srba, imate neke i materijalne i socijalne i kulturne tekovine, i sada ste u situaciji da deo toga poništavate. I ono što je za mene uvek važno pitanje i u istraživanju, a i u realnom životu, to je što od Evrope uvek očekujete materijalnu pomoć, očekujete tehnologiju, nauku, ali

to potpuno odvajate od socijalnih i kulturnih vrednosti, od tolerancije, ljudskih prava... Mi nemamo tradiciju pravne države, mi nemamo tradiciju vladavine zakona koja bi u haotično kretanje mogla da unese neki red snošljiv za pojedinca koji ima jedan život i ne može mu se reći da će za, ne znam, trideset godina stvari da se normalizuju. On bi hteo nekakav minimum sigurnosti i u svom kratkom životu.

Ali, ima i nekih sasvim konkretnih stvari: prvi put sada čujem da u našem društvu postoje „deca ulice“, prvi put država ne smatra da su ta deca njena briga, prvi put se pominje da žene za Isti posao imaju manje plate i to se smatra normalnim, dakle, postoji nešto što nije u neskladu, što postoji i u Evropi. Zar to nije takođe regresija na koju reakcija mora jednom da dođe?

– Ja se potpuno slažem s Vama da je to regresija, cela ta oblast radnog zakonodavstva, ogromna eksploatacija koja ima neverovatno patološke forme. Ja mislim da to u dobroj meri proizlazi iz ocene jednog istorijskog procesa iz koga smo natriške izašli jer, cela Istočna Evropa je živela u tom državnom socijalizmu, to je jedna istorijska faza, a jedino se ovde desilo da su ratom poništene materijalne tekovine. Vi pominjete radni položaj žene, a to je čitava revolucija bila u drugoj polovini XX veka, radno zakonodavstvo, zaštita ljudi na radu, zdravstveno osiguranje, obavezno školovanje... – sve to je potisnuto u drugi plan i ne mislim da je to učinjeno da bi se omogućila efikasna privreda, stvorila veća akumulacija. Imali smo kao prioritet stvaranje države, ratove kao sredstvo njenog ostvarenja, uz to je išla užasna pljačka i razaranje, tako da smo mi možda, u tom smislu, nekakav slučaj *sui generis*. Drugo, pošto nemate organizovanu državu, a nemate je zato što je smatrate još uvek nedovršenom, vi onda nemate nikakve pouzdane kriterije, ljudi će vam vrlo često na ovu logiku o kojoj nas dve govorimo, reći – pa neke se stvari ipak kreću! To niko neće poreći, u svakom društvu stvari su se kretale, išli su paralelni procesi, ali je vrlo bitno šta dominira i, naročito, šta je tendencija, šta je od dugo-

ročnog značaja, šta utiče na budućnost. Jer, ako imate takav sistem zapošljavanja, ako imate takav sistem obrazovanja, ako imate takvu perspektivu mladih ljudi i ako vam mladi ljudi odlaze, ako vam 75% mladih ljudi kaže da ne vidi nikakvu perspektivu u svojoj realnoj zemlji, pa, znate šta, ja ne znam šta je onda predmet politike, ako nije to! Ja mislim da ne postoji dobar uvid u stanje u Srbiji, ljudi će vam vrlo lako reći da ste katastrofičar, da sve vidite jako pesimistički, da se ipak događaju neke stvari... Ja mislim da treba biti realan u odnosu na ono što je bilo, u odnosu na to gde su drugi koji su startovali i sa niže pozicije od nas, a tu tendencije nisu ohrabrujuće. To je društvo koje stari, to je društvo u kojem mladi ljudi nemaju perspektivu, u kome – neko će reći, ona je zabranjivala – nemate slobodu za istraživanje, za otvorenu raspravu o svim ovim stvarima o kojima govorimo. Možda ja nisam u pravu, ali tamo gde imate fiksiran cilj da odbranite srpski interes, da ga zaštitite od drugih, da stvorite državu sad ili nikad, na kraju XX veka, tu nema govora o slobodi i o raspravi. Jako ste fiksirani za taj cilj i ko bi sada mogao da govori o tome da bi u razmišljanje o Kosovu trebalo uvesti mnogo novih elemenata, uvažiti realnost, baš u interesu i Srba i Albanaca i njihovih odnosa u perspektivi, to je prosto nemoguće, to je tako prikovano i mislim da to jako utiče i na razvoj nauke i na razvoj mišljenja i na mentalitet koji se pokazuje kao dosta dogmatičan i dosta statičan.

Dobro, zar Vi nemate problem – ja imam, zato Vas to pitam – što živite u kapitalizmu u kome su za poslednjih deset godina pojedinci, njih deset, dvadeset, trideset... kupili celu Srbiju, još kažu da je to sasvim legitimno, da to tako treba?!

– Da, kako da nemam problem. Znae šta, tu legitimnost određuju oni čiji je to politički i materijalni interes, to legitimno nije i birači to ne smatraju legitimnim. Dobro, svuda je došlo do pojava pljačke, otimanja, ali nisu tranzicije bile iste u svim istočnoevropskim zemljama. Mi nemamo neki uvid, nemamo istraživanja koja bi to pokazivala i ja zaista ne smatram da je to prirodno o čemu Vi govorite, zato što mislim da to proizvodi

mnogo efekata na karakter društva. Ovde se kaže – u formiranju ove vlade učestvovali su strani ambasadori, učestvovali su tajkuni... – šta će vam onda izbori, šta će vam onda stranke, šta su njihovi programi, šta je njihova politička konkurencija, šta je demokratski život u Srbiji? Od nužde da otkrijete kapitalizam koji postavlja neka pravila na tržištu, u proizvodnji, do svih tih nusproizvoda, ogromna je razlika. Na jednoj potrebi koja je deo vremena tranzicije i globalizacije, vi imate parazitiranje jednog sloja koji je doveo do degradacije većinu stanovništva, obogatilo se, s velikom neizvesnošću, bar za mene, da li će se taj kapital ulagati u razvoj ili će se on potrošiti u dve-tri generacije obogaćenih ljudi. U Srbiji svi hoće Evropu ali neće niko kapitalizam nego državnu privredu, kapitalizam je ovde do te mere brutalan da on odbija da se društvo socijalno diferencira. Sad sam čitala Džona Lempija, on opisuje kako je Milošević delio državnu imovinu svojim slugama... Bacili ste narod na najniži nivo, Evropa vam sad pruža ruku, a vi kažete da to nećete, neće ni narod. Vidite, i u Poljskoj, ako je neko hteo da sruši komunizam i stvarno odigrao vrlo bitnu ulogu, to su bili Poljaci, a sada imate demonstracije „Solidarnosti“. Ja mislim da ako se zemlja ne uredi kao pravna država, a to je za mene najvažniji deo evropskog okvira koji će nas pomeriti, na neki način modifikovati i modelirati, izgubićemo razvojnu perspektivu organizovanog društva u kome pojedinac može da zna šta su njegove mogućnosti, šta su njegova prava, šta su njegove obaveze.

Jeste li levičar?

– Znao šta, ja sam sigurno neka mešavina liberalne i levičarske osobe, ja nikad ne bih porekla princip socijalne pravde iako mislim da to nije isto što i socijalno jedinstvo koje je uvek zagovarano u nacionalnoj ideologiji. Jesam liberalna u tom smislu da mislim da je potrebna sloboda pojedinca i garancija njegovih prava, jesam zagovornik, pre svega, vladavine zakona i mislim da je to najveći problem na Balkanu i da je to jedno novo iskustvo i za nas danas. Mislim da sam čovek koji je radoznao, uvek mislite i na svoje godine i na svoje iskustvo i na ograničenja koja iz toga proističu, ali ja imam tu radoznalost za sve

što se događa, ne mislim da je sve što je novo a priori ni pozitivno ni negativno, ali mislim da to jednostavno treba da se poznaje. Ja mislim da je za politiku, to mi govori i moje istraživačko i moje životno iskustvo, najpogubnije ne razumeti svoje vreme, onda ne možete da se odredite ni prema njegovim pozitivnim ni prema njegovim negativnim tendencijama. Smatram da je bila fatalna deviza – vraćamo se u XIX vek, pravimo državu koju tada nismo stigli da napravimo. Mislim da je jedan od najvećih problema Srbije danas nedostatak intelektualnog potencijala, imati samorefleksiju da vidite šta ste prošli, gde ste danas, šta su vaše mogućnosti...

Srbija nema mnogo manje školovanih ljudi od zemalja u okruženju...

– Koliko ja znam, to je 7% visokoobrazovanih ljudi, nema ih više ni u okolnim zemljama, Hrvatskoj, Bugarskoj, i Hrvatska ima negde oko 7%. Intelektualna elita nikad nije brojna. Ona ne zauzima pozicije u partijama, preko partija u vlasti, ne upravlja državom, i uvek je bila malobrojna, uvek prilično usamljena po definiciji, jer, valjda, i dublje analizira i pokušava da vidi ono što dolazi. Ali ja mislim da je rat i taj projekt na kraju XX veka pojeo srpsku intelektualnu elitu. Ona se sa tim identifikovala, u ovoj generaciji koja je tome poslužila nema snage da se uspostavi distanca prema tome, možda će to biti moguće u nekoj novoj generaciji. Ja, doduše, mislim da to neće pasti s neba, da za to treba stvoriti pretpostavke. Ako gledate sistem školstva, on danas ne obećava da će te pretpostavke biti stvorene, ceo društveni život ne govori da će te pretpostavke biti stvorene, cela javna sfera ne utiče na stvaranje tih pretpostavki. U ovakvim, kritičnim situacijama, narodi su ulagali ogromne napore, uvek se uzimaju kao primer Nemci, ali ne uzimaju se slučajno kao primer!

Da li Vam je intimno žao što Jugoslavije više nema?

– Ja sam, naravno, Jugoslaviju videla kao veliku mogućnost, i za srpski narod i za druge narode, kao jednu sjajnu ideju, liberalnu ideju u osnovi. Sećam se razgovora sa strancima šezdesetih, sedamdesetih godina, oni su smatrali da su te razlike, ta mešavina, ta unutrašnja dinamika, fantastično bogatstvo ako nemate pretenzija da nekog progutate, svarite. Sa tog stanovišta mislim da je to istorijski slom, ali pokušavam da u tom pogledu budem potpuno racionalna, mislim da razaznajem odgovornosti, ja ne spadam u one koji kažu „svi smo krivi“, ja ne znam zašto bi Slovenci čekali da mi dođemo pameti, da mi shvatimo da tu može i drukčije, ljudi koji nose odgovornost u svim tim narodima, procenjuju šta je moguće u datom trenutku. Mislim da je to razdoblje završeno, istorijski završeno i vrlo je bitno definisati osnove na kojima ćete saradivati na tom prostoru. Za mene je vrlo važno, ne samo zbog sigurnosti drugih nego i zbog nas, definitivno se razići sa projektom koji je vodio u katastrofu, u zločin. To se još uvek nije dogodilo i to je nešto što održava tenziju i unutar našeg naroda, a mislim da je to nešto što stvara oprez i kod svih u susedstvu. Zemlja se raspala, raspala se u tako strašnim ratovima, raspala se sa tim neverovatnim zločinima, tek kada počnete da analizirate promene koje je doživeo svaki čovek na ličnom planu, vidite koliko su to duboke, traumatične promene, ne možete naći čoveka čiji se život nije na ovaj ili onaj način promenio. Ozdravljenje je nemoguće bez tog bilansa! Prvo, mislim da je stvarno važno, najpre, razumeti prvu i drugu Jugoslaviju, a mi smo tek na početku istraživanja tih slojeva. Drugo, mislim na ono što i Vi i ja koje se bavimo prošlošću, dobro znamo, rat ima svoju hronologiju, ima svoj tok, mi ne možemo reći – to je počelo odjedanput, svi su počeli zajedno, svi su činili zločine... Ja smatram da je naša odgovornost bila stvarno primarna, mi smo mogli da tražimo nekakve mogućnosti pre nego što smo se odlučili na krajnja rešenja uvereni da će sila biti na našoj strani. Dalje, nije toliko važno izvesti samo taj krajnji bilans za Jugoslaviju, ja ne znam

da li sam u pravu, ali oni koji će nas sa strane proučavati, a mladih ljudi je sve više, oni i tu prošlost analiziraju posmatrajući vrlo različitu evoluciju delova Jugoslavije. Mi ne idemo svi u istom pravcu, neko brže hvata korak sa vremenom, prihvata realnost i menja se. Mi se još uvek nismo pomirili sa novom realnošću, meni se još uvek čini da ona podleže nekakvoj istorijskoj reviziji i mislim da to održava Srbiju u stanju inertnosti, ali je održava i u jednom, vrlo fluidnom moralnom i političkom stanju koje joj ne dopušta da se koncentriše na razvoj. Kad govorim o tom bilansu, ja mislim da je on katastrofalan po srpski narod. Jer, vi ste u ime jedinstva, u ime ideje da svi Srbi moraju živeti u jednoj državi, došli do situacije da je srpski korpus izmešten iz svojih istorijskih prostora, da je doveden u sukob sa narodima s kojima je delio teritoriju, da je doživeo egzodus, da u zemlji koja je prošla rat, koja je devastirana, nije našao nikakvu perspektivu. Mislim da su promišljanja u tom smislu vrlo važna. Tu je još uvek jedna strašna zarobljenost nekom ravnotežom, za mene će biti ohrabrujući, oslobađajući znak kad mi počnemo da govorimo o vlastitoj odgovornosti, mislim da bi to bio znak zrelosti, znak da smo za sebe napravili neki bilans. Jer, tu se ponavljaju neke devize koje zastrašuju naše susede, a pravo da Vam kažem, zastrašuju i mene! Za mene su one dokaz da se opet ne razume vreme, govori se o evropskim integracijama, razvoju Srbije..., onda se opet kaže da će Srbija biti lider na Balkanu, a to od nas niko ne traži. Izvinite, molim vas, ima brojnijih naroda na Balkanu od nas, razvijenijih naroda. Ili, da ćemo imati najveću vojnu silu na Balkanu. Zašto je nama potrebna vojna sila, Evropa se ujedinjuje, Unija je napravljena da bi prestali ratovi, da bi se relativizovale granice, da bismo se koncentrisali na nove, druge vrednosti. Kako se to uopšte ovde razume ako se kaže da ćemo mi imati ponovo najjaču vojnu silu na Balkanu? Za šta ti ona treba? Da povратиš teritorije? Hoću da kažem, to je možda i nesvesno, ili svesno, pokazivanje da nismo izašli iz tih matrica koje su nas, na kraju, do ovde i dovele. Ostali smo u ideološkoj matrici. Antikomunizam je legitiman, ali on pokriva različite suštine, uključujući i nacionalizam, odnosno jedno shvatanje Jugoslavije i jednu interpretaciju ratova

devedesetih godina prošlog veka. Antikomunizam nije i ne-komunizam, nije alternativa.

Upotrebili ste reč „racionalno“, znači da Vi to posmatrate analitički, kao gotovo, činjenično stanje. Mene zanima da li vam je intimno žao?

– Iskreno da Vam kažem, ja imam ljudski kontakt, ja mogu da čitam knjige, da odem kad god hoću, ali ja osećam kakav je to gubitak za nas. Mislim da to osećaju i drugi narodi, oni vrlo često smatraju da je to bio izbor iz nužde, među Slovencima ćete naći mnogo ljudi koji će vam reći – probali smo, ceo jedan vek, nije išlo. Naravno da žalim, recimo, nismo do toga dolazile, ali, kada se govori o destaljinizaciji i o oslobađanju od dogmatizma, pa Zagreb je odigrao ključnu ulogu u tom pogledu, njegova izdavačka delatnost. Ja sam bila zavisnik od knjiga koje je izdavao „Liber“, „Globus“, ceo revizionizam koji se dogodio u marksističkoj teoriji, istorija socijaldemokratije, logori, Štajner, cela staljinistička epoha sa svim svojim represijama, to je došlo otuda i to je bilo vrlo važno strujanje. Drugo, ta komunikacija ljudi, ta mešavina za koju ja kažem da je vrlo važna jednom narodu koji stalno teži nekoj „čistokrvnosti“ i „čistoetničnosti“, sa tog stanovišta, naravno da ja živim u jednom svetu koji pomalo ne osećam kao svoj svet. Neki svet u kome sam ja živela, za čija sam ograničenja znala, koliko sam znala i umela trudila se da se ta ograničenja na neki način pomeraju, nestaju, taj svet je iščezao. Pretpostavljam da su to ti veliki lomovi koji se događaju u raspadu država, ja ne verujem da je, recimo, u Austrougarskoj bila dublja kriza duha, ili čak u Rusiji, iako se više niko u te odnose ne bi vratio. Ja dosta pratim srednjoazijske republike, tamo imate despotske sisteme, ali niko se ne bi vratio. Znači, XX vek je za mene kraj imperija, ja imperije smatram čudovišnim tvorevinama ljudske istorije, mislim da one uvek lišavaju čitave kolektive slobode, to se desilo u XX veku, taj ishod je nešto što čovek prima racionalno, ali on zna da je to jedan svet koji je nudio mnogo širi izbor mogućnosti. Mi imamo fascinaciju imperijalnošću, ruskom i našom srednjevekovnom, koja se uobličavala kroz usmenu istoriju, kroz narodnu epiku.

Miloš Moskovljević, koji je doživeo revoluciju u Rusiji i bio zakleti neprijatelj boljševika, i koji je imao probleme sa komunističkim režimom u Jugoslaviji, u svoj dnevnik je, na dan Staljinove smrti, zapisao da je Staljin bio veliki državnik. Poput Džinkis Kana i Ivana Groznog on je rusku državu, kaže Moskovljević, učinio najvećom u njenoj istoriji... Mi možemo da kažemo da je generacija iz Drugog svetskog rata dugo ostala na vlasti, bila dogmatična, isključiva, ali ona je ipak tražila nekakav *modus vivendi*, to ne mogu da kažem za generaciju koja je došla kasnije. Možda je ta prethodna generacija odgovorna za to što se nisu pojavili ljudi, što se nisu ohrabrila traženja, ali je ta generacija, opet, koliko sam je ja poznavala, bila smrtno uplašena od toga da bi svako otvaranje tog pitanja dovelo do katastrofe, a posle svega što se dogodilo, izgleda da je instinkt baš i nije toliko varao.

Kažete da Evropa nije trauma srpskih masa već trauma srpske elite. Možete li to da objasnite?

– Govorile smo o razvoju inteligencije, mislim da je tu Dubravka (Stojanović) na dobrom tragu u svojim istraživanjima. Imate vrlo usku elitu u Srbiji, imajući u vidu XIX i XX vek, koja je prilično pesimistična što se tiče našeg razvoja i njen pesimizam dolazi upravo iz tog poimanja srpske države kao jedne amoderne tvorevine, koja ne omogućuje ni kulturno jedinstvo naroda. Mislim da je ona uvek bila kritička, da je ona postojala u svim strankama i ko misli da komunizam nije imao pravu intelektualnu elitu, taj je u zabludi, to će svakako istraživanja jednog dana pokazati, imao je u celom svetu, imao je i ovde. I ta je elita zazirala od zapadnih vrednosti, od toga da li može da izdrži konkurenciju, na kraju, ogroman deo naše levice u XIX veku je bio traumatiziran upravo tim promenama i uverenjem da će ovde, umesto nas, nastati neki drugi narod. Dakle, ta duboka vezanost za seljačko društvo, za patrijarhalnost, za dovršetak oslobođenja i ujedinjenja, to ih je u velikoj meri i totalitarizovalo. Ali, što se tiče poluobrazovane inteligencije koja je jako zavisila od države time što je država nju školovala, što je nju država zapošljavala, što je omogućavala njeno promicanje, ona je svakako traumatizirana u susretu sa Evropom, sa njenim standardima, sa konkurencijom, sa činjenicom da ona gubi mase kao neki svoj objekt i oblikovanja i upravljanja i rukovođenja. Ako je reč o masama, njima se, naravno, sugerira borba za očuvanje vrednosti pri čemu se vrednosti i identitet često svode na zaostalost. A običan čovek je zainteresovan da se njegovo dete školuje i da može normalno da se leči, da ima posao, da bude zaštićen na poslu, to su za njega vrednosti. Zašto bi masa a priori bila protiv tih vrednosti? Ali, posrednik između nje i Evrope koji zna i gde ste i šta je potrebno, u stvari je faktor koji se pokazuje kao antimodernizacijski. Jer tačno je da se oni školuju napolju, da formulišu zakone, prevode knjige, ali oni i doziraju taj razvitak, na to još dolazi njihova uloga nacionalnog predvodnika i u tom smislu je Evropa za njih potpuno

nov kontekst. Taj „posrednik“ je superioran u odnosu na nerazvijen, zaostali narod u kome, kao što vidite, posle pedeset godina obaveznog osmogodišnjeg školovanja imate još uvek 50% nepismenih ljudi, on je u odnosu na tu masu superioran, predvodnički, ali u odnosu na Evropu inferioran, i sa svojim mogućnostima i naročito sa standardima koji tamo moraju stalno da se ispunjavaju... Ja mislim da je to jedan od ključnih problema Jugoslavije, jer je rat učinio da su naša društva izgubila kritičnu masu za promenu koju su bila dostigla. A to su upravo generacije koje su odbile da ratuju i otišle u svet. Gubitak sa tog stanovišta ovde još uopšte nije dovoljno procenjen i pitanje je kad će uopšte biti nadoknađen. Vi ste već bili dostigli tu kritičnu masu koja je bila motor promena, motor modernizacije koja je, na kraju, već bila deo toga sveta, a ona je odbila da postane novo topovsko meso za neke granice, i izgubili ste taj unutrašnji potencijal... I ta današnja priča o Evropi. Pravo da Vam kažem, ja koja sam čitavog života verovala u ideju Evrope – šta to uopšte znači? Evropa je to što ovde napravite, a ne samo ulazak u neki novi okvir. Pa, znate šta, Jugoslavija je bila naša prva Evropa, vi ste tu sa različitim narodima, tu morate da se sporazumevate, da postizete konsenzus, da tražite neki zajednički interes, da dolazite do sporazuma, da poštujete pravila... A sada imate političare koji vam kažu: „Evropa će tek videti ko smo mi! Kada postanemo deo EU oni će onda shvatiti šta znači naše *da* i naše *ne*!“ Stvarno, šta ste vi onda iz svega toga izvukli kao neko iskustvo za upravljanje državom?! Ja mislim da se Evropa isuviše zamišlja, izvinite za moju vulgarnost, kao krava muzara. Ona će otvoriti svoje fondove, dati sredstva... Evropa sebe tako ne vidi. Čitala sam nedavno neke planove i projekcije, za desetak godina se predviđa da u Evropi 85% stanovništva ima srednje obrazovanje i tu se kaže da Evropa bez kulture, bez znanja, bez tih vrednosti, zasnovana samo na sili novca ili vojnoj sili, nije budućnost kontinenta.

4. O ISTORIJI

U knjizi „Planirana revolucija“ kažete da je Vaše interesovanje za ruski jakobinizam i blankizam proizašlo iz proučavanja socijalističke misli u Srbiji u XIX veku, koja je bila ne samo pod njihovim uticajem već je imala i organizacione veze s njima. Istovremeno navodite da je ruska revolucionarna misao druge polovine XIX veka, bila gotovo nedostupna čitaocima na našem jezičkom području. Kako objašnjavate tu nezainteresovanost za prevođenje ruskih autora koji su imali toliki uticaj na društvenu misao u Srbiji?

– Kako sam ja, uopšte, došla na ideju da to radim? Kao što znate, ta literatura, posebno o Svetozaru Markoviću, bila je enormna, to se kroz vreme od sto pedeset godina neprestano interpretiralo, i to je interpretirala svaka generacija. Kad sam počela to da istražujem za mene je bila važna činjenica da srpski socijalisti nisu imali snagu da formulišu svoju filozofiju, svoju ideologiju, ja sam, naravno, u tome nalazila mnogo eklektizma, oni su čitali i zapadne i istočne savremene autore i ta generacija koja je bitno uticala na političku i društvenu istoriju Srbije, naročito od šezdesetih godina XIX veka, je formirana u tom idejnom horizontu. To jesu bile zapadne ideje prerađene na ruski način, to je, pre svega, bila ideja narodne države i narodne samouprave, ideja narodne partije i narodne inteligencije koja se u odnosu na masu postavlja kao misionar, kao vođa. Tu su oblikovane i ključne ideje za XX vek i zato stanovište da je komunizam ovde došao kao nešto nametnuto – na istraživač-

kim rezultatima – ne stoji. Možda bi neko, prošavši isti istraživački put, došao do drugih rezultata, ali, ja sam to uvek govorila kada se ocenjivao rad Branka Petranovića, ja nemam ništa protiv da se da druga interpretacija, ali pod pretpostavkom da se prođe isti istraživački put. Mene je ruski blankizam i jakobinizam posebno zainteresovao zato što je od pedesetih godina XX veka, kad je već postala jasna razmera terora, logora, obračuna unutar same sovjetske partije, kad je počela da se javlja masa knjiga, postavljeno pitanje odakle to počinje. I oni su se vratili na istraživanja XIX veka, ja sam pratila tu literaturu, tada nigde nisam putovala, ali je savršeno funkcionisao sistem razmene knjiga i kad bi mi sad neko rekao da to ponovim i da sam mlađa, ne znam da li bih se usudila. Taj problem je u sovjetskoj istoriografiji imao različitu sudbinu, neposredno posle revolucije je dosta objavljivano jer je bilo još živih svedoka, ali je onda, negde posle 1923. godine, došlo do zaokreta u sovjetskoj istoriografiji i ona je zapravo prestala da se bavi XIX vekom. Možda je to učinjeno i zato što su istraživanja na Zapadu, u američkoj, nemačkoj, francuskoj istoriografiji, pokazivala da su koreni ideja u tom seljačkom društvu, u despotском karakteru toga društva, u despotizmu koji obeležava porodični život, vojsku, državnu službu, da se ta pobuna javlja unutar vladajućeg plemstva, da svi oni odlaze u Evropu, da u Evropi doživljavaju različite sudbine, ali se, zapravo, u Evropi i začinju te ideologije, naročito ove koje su vezane za XIX vek, i blankizam i anarhizam i narodnjaštvo, taj populizam koji računa na pripremu naroda na revoluciju, sve imaju svoj početak u emigraciji. U XIX veku je bitna Švajcarska, pre svega Cirihi. Oni su iz više razloga tamo dolazili. Prvo, zato što su mogućnosti školovanja u Rusiji imale različita ograničenja, posebno za žene. Drugo, u Švajcarskoj se moglo upisati na univerzitet bez prijemnog ispita, a onda je to uticalo i na platu profesora, veći broj predavanja je uticao na njihova primanja. Rusi su tu bili jako kondenzovani, živeli su u svom zatvorenom svetu, to nije bitno uticalo niti ugrožavalo život Švajcarske, dakle, to se sve formuliše u emigraciji, a iz emigracije se vraća u Rusiju različitim kanalima. Kasnije, u XX veku težište se pomera, posle revolucije ruska emigracija je više vezana za Pariz i Berlin. Ali, XIX vek, to je svakako Švajcarska.

E, sad, naravno, ja sam radila i anarhizam Bakunjinu, radila sam odlazak u narod Lavrova... To su sve stvari koje su srpski socijalisti čitali, oni su učestvovali u tim organizacijama i za mene je bilo neverovatno da to kod nas uopšte nije bilo poznato. Ni te ideje, ni te organizacione veze, recimo, veze koje su srpski blankisti imali sa Nečajevom, njegov dolazak u Beograd, uticaj na njih, učešće Srba u slovenskoj sekciji, njihova povezanost sa Bakunjinom, njegov uticaj na njih... Tako da sam išla tragom tih veza i otkrivala i i izvorne ideje i njihovu repliku u Srbiji. A onda me je posebno zainteresovao blankizam zato što sam smatrala da, zapravo, boljševizam u idejnom, koncepcijskom smislu, gotovo da ništa novo nije dao. To je pre svega koncepcija revolucionarne organizacije, uske organizacije koja osvaja političku vlast da bi mogla da izvrši socijalnu revoluciju, vrlo stroga hijerarhija unutar nje. Drugo, to je žurba da u Rusiji dođe do revolucije da bi se sprečio kapitalizam i to do revolucije manjine, onda, država koja proizlazi iz revolucije, to je diktatura manjine koja se uspostavlja da bi se izvršila socijalna revolucija. Tu ima strašno mnogo anticipatorskog u istorijskom smislu, ne kažem da su boljševici to prosto preuzeli, ali, oni su to čitali, tu je i kritika Marksa koja je u to vreme došla prema blankistima, pogotovo kao prorocima svetske revolucije. Ja sam došla na taj horizont, to je seljačko društvo, to je despotsko društvo, to je pravoslavna zemlja, to je centar slovenstva, to je nešto što reflektuje zapadne ideje, to jeste neka stranica zapadnoevropskog socijalizma, ali u toj interpretaciji prilagođena, i Srbi su, prosto, bili na tom tragu. Pitanje je koliko se u Srbiji koja kaže da je na nju toliko uticala Rusija, i stvarno je uticala u istoriji, koliko se poznaje njena istorija. Ako pogledate šta je ovde napisano, mislim da smo mi vrlo malo radili istoriju Rusije i da je malo poznajemo, možda su neka pomeranja nastala tek na kraju XX veka. Sa smenom režima je došla jedna jako uprošćena interpretacija revolucije koja će se nama svetiti u tom smislu što gubimo šifru za razumevanje ruske istorije, pošto se ona vraća. Ja sam to radila sa velikom strašću zato što su tu bile i direktne veze, recimo, veze Kropotkina, to je već druga generacija anarhista, sa njim su imali veze i mladobosanci i srpski socijalisti, ideja terora je vrlo mnogo uticala na mladobo-

sance, svi oni su živeli u Cirihu, vrlo izolovano, bili su organizovani u svojim udruženjima, zadrugama, ali njihova prava komunikacija je bila sa tom ilegalnom, podzemnom Rusijom koja je spremala prevrat, i zato su za tu slovensku civilizaciju vezivali i perspektive malog srpskog naroda. U suštini, svaka od tih ideja i svako od tih mislilaca, bilo da je reč o Bakunjinu, Lavrovu, Hercenu, Kropotkinu, posle Nečajevu, apsolutno ima refleks u Srbiji i to ne samo na idejnom planu nego i kroz neposredne veze.

U istoj knjizi navodite da se sovjetska historiografija ponovo okrenula proučavanju ruskog narodnjaštva posle Dvadesetog kongresa KPSS. Kako, po Vašem mišljenju, ideologija generalno utiče na historiografiju i interes za određene teme?

– To vraćanje posle Dvadesetog kongresa se desilo iz dva razloga: najpre, pod pritiskom te enormne literature koja je o ruskom XIX veku nastala na Zapadu, moglo bi se reći da je ruska emigracija, ali i nauka na Zapadu, na neki način sačuvala to nasleđe. Ona je objavila sabrana dela, ona je napravila velike i važne studije, prva, recimo, monografija o blankisti Tkačovu se pojavila na Zapadu, za mene je to bila velika škola. To je pisano sa velikim profesionalizmom i tu naučite kako je važno ličnosti i ideje posmatrati iz perspektive vremena u kome se oni odigravaju. Tu nema nikakve strasti, tu čak ima vrlo mnogo razumevanja za njih. A onda je došlo do izvesne liberalizacije u ruskoj historiografiji i to je vrlo poučno zato što su imali ljude koji su stekli zvanja, titule, nagrade, na jednoj interpretaciji istorije, a onda dolazi do zaokreta i pokazuje se kako je, u stvari, veći protivnik zaokreta sama historiografija i esnaf, nego što je to društvo koje ga favorizuje. Ja mislim da ideologija veoma utiče baš na historiografiju, da je ona svuda u velikoj meri nacionalna disciplina koja obrazlaže ono što se dogodilo, i to je uticalo i na interpretaciju ruskog narodnjaštva. E, sad, postoje i izvesne mode u historiografiji, to možete i kod nas da pratite, recimo, sa Svetozarom Markovićem. Ima perioda kada nema druge teme osim te, a onda prestaje interesovanje. U velikim istorio-

grafijama postoji konstantno interesovanje za neke procese, za njihovo trajanje i zaprepastite se kada vidite da na nekom američkom univerzitetu neko radi doktorat o srpskoj socijaldemokratiji koja je sve vreme imala dva poslanika u Narodnoj skupštini. Znači, to su te velike istoriografije, to su i bogate zemlje koje investiraju u svoje poznavanje sveta i onda dolaze do tih, sa našeg stanovišta iz njihove perspektive, pojedinosti, za njih vrlo važnih koje pokušavaju da objasne i interpretiraju. Ja znam da ruska istoriografija danas mnogo objavljuje, da se jako mnogo trudi da uhvati korak i da preskoči to zakašnjenje, pratim šta se radi o XIX veku i mislim da oni, zapravo, nikad nisu prestali da se bave našom istorijom, i uopšte, istorijom Balkana, i u sovjetsko vreme i danas. To su te velike istoriografije koje imaju ljudski potencijal i mogu da ga oslobode. Ja jako ceni njihovu istoriografiju u zanatskom smislu, i u sovjetskom razdoblju, oni su platili ideološki obol vremenu, ali možete biti vrlo sigurni u njihovu faktografiju, u istraživačku osnovu, to je kod njih uvek rađeno vrlo profesionalno. Kakva je sada tendencija države u odnosu na istoriografiju ne mogu pouzdano da kažem, nemam tako dobar uvid kao što sam imala ranije, mislim da je to promenljivo. Za njih ostaje pitanje sovjetskog razdoblja i revolucije i njene interpretacije, to sam dosta pratila u Jeljcinovo vreme, on je tada otvorio arhive, to je sigurno učinjeno sa tendencijom da se osvetle neke stvari, posle je došlo do izvesnih restrikcija, do zatvaranja.

***Da li i kod njih postoji tendencija „brisanja“
komunističkog perioda, kao kod nas?***

– Ne bih to mogla sa sigurnošću da kažem. Koliko sam u stanju da pratim, čini mi se, što se tiče države, da tu više postoji jedna poruka drugim istoriografijama da je to njihovo pitanje, da će oni dati interpretaciju svoje istorije, da niko ne može da se meša u to tumačenje, ali to je nešto što njih, zapravo, tek čeka. Oni su vrlo mnogo napredovali u metodološkom pogledu, oni sada dosta rade društvenu istoriju, rade istoriju Balkana, oni imaju uzus da onaj ko se bavi istorijom nekog naroda mora da poznaje jezik, oni su, u tradicionalnom smislu, odlični arhiv-

ski istraživači, ali mislim da vrlo lako prelaze i na nove metode, dosta putuju i imaju dobar uvid u ono šta se događa. Oni sada otvaraju arhive, to nije proces na čiju stalnost možete da računate, to se, verovatno, menja iz političkih razloga. Mislim da je neupitan njihov Drugi svetski rat, bave se XIX vekom, mada je to, možda, više pomerenom na pitanja političke, državne istorije. Produkcija je ogromna, oni imaju sada privatizaciju izdavačke delatnosti, tako da je to jedna vrlo bogata historiografija. E, sad, interpretativno, tu ne mogu sa pouzdanošću da kažem, prosto više nemam uvid kao nekad.

U knjizi „Srpski socijalisti XIX veka“ kažete da je srpska historiografija ideje socijalizma vezivala isključivo za pojedine ličnosti bez objašnjenja istorijskih pojava, što vidite kao manifestaciju patrijarhalnog mentaliteta. Možete li tu vezu detaljnije da objasnite?

– Ja mislim da se kod nas suviše personalizuju istorijski procesi i istorijske pojave, recimo, srpski socijalizam se svodi na pojavu Svetozara Markovića, a izgubio se iz vida ceo kontekst o kome govorimo, izgubila se iz vida istorijska faza koju on reflektuje u jednom patrijarhalnom društvu koje mora da se modernizuje, kako on vidi rešenje srpskog pitanja... mislim da se to, nekako, izgubilo u personalizacijama. Uzmite, recimo, kako smo mi radili Nikolu Pašića kao ličnost koja tako dugo traje u srpskoj istoriji, pedeset godina, i lider je stranke, i šef je vlada u srpskoj državi, u jugoslovenskoj državi, vodi ratove... Suviše je to svedeno na ličnost, i tu su se izgubili istorijski konteksti. Imate faze kad se uopšte javlja ideja socijalizma, to je i faza kada se izdaje mnogo listova, stvaraju organizacije. Ja sam to pratila, kod mene postoji taj lični, biografski deo kao okvir, ali moje težište je na onome šta su ti ljudi hteli, u kojim uslovima su to hteli, kako je to uticalo na srpsko društvo i, naročito, odakle su dobijali inspiraciju za svoje orijentacije. Ja sam otprilike tako radila srpske socijaliste XIX veka. U isto vreme, moja istraživanja ne potvrđuju stanovište da je komunizam „import“, da je on došao iz Sovjetskog Saveza, da je došao na tenkovima,

da je „tuđ biću srpskog naroda“, kao što je i Solženjicin dokazivao da je komunizam „tuđ biću ruskog naroda“. Mislim da je to daleko od, bar mog, razumevanja srpske istorije i mislim da – kako je Berđajev i cela ta škola govorila za ruski komunizam – on i svojim pozitivnim i negativnim karakteristikama ima duboko utemeljenje u ruskoj tradiciji i ruskoj istoriji, kao što mislim da to važi i ovde. Ako biste se danas vratili na socijalističke ideje počev od Svetozara Markovića, koji je, kako sam ja i napisala u knjizi o njemu, više slavljén nego proučavan, videli biste da je to, u stvari, jedan društveni odgovor na istorijski izazov u datoj situaciji. To je seljačko društvo bez ikakvih klasa, bez ikakvih slojeva, bez ikakve tradicije, to je narod koji je još pod stranim vladavinama, tu postoji ideja o ujedinjenju i tu se začinje ideologija koja je replika narodnjačke ideologije u Rusiji, ne samo zato što su srpski socijalisti čitali ruske ideologe i što su bili u organizacionim vezama, nego zato što su to seljačka društva koja neće ponavljanje zapadnoevropskog puta, neće kapitalizam za koji smatraju da je nehumano i nepravedno društvo, koja sebe u celini vide kao proletherske narode u odnosu prema razvijenom, industrijalizovanom Zapadu. To je ideja koja u Srbiji nastaje na margini vrlo kratkog liberalizma, koji jeste refleks evropskih liberalnih ideja u to vreme, ali je u isto vreme jako opterećen prošlošću, srednjevekovnom tradicijom. Vladimir Jovanović, koga smatramo ideologom srpskog liberalizma, govorio je da su Srbi bili najdemokratskiji narod u IX veku, i kada ga je njegov sin, Slobodan Jovanović, pitao zbog čega su oni toliko glorifikovali prošlost i u stvari, izmišljali, imaginirali tradiciju, on je rekao: „Nije bilo ničeg drugog, od nečega se moralo poći!“ Zato ja kažem kako je složena naša nauka. E, sad, reći da je to jedna efemerna pojava, da je Svetozar Marković jedan nedoučen mladić, da je on doneo ideju koja je takođe bila nekakav „import“ je nešto što protivreči stvarnim istorijskim procesima. To se javlja na levici tankog, slabog liberalizma u seljačkom narodu, ali to apsolutno određuje društvenu istoriju Srbije. Jer, iz toga se posle razvija i radikalizam, naravno da su to nove istorijske faze, to se menja, i radikalizam sa ideologije socijalne jednakosti, narodne države, prelazi na nacionalnu ideologiju, na ujedinjenje srpskog naroda, do levice, koja će se na

početku XX veka manifestovati kao politička revolucija manjine da bi se izvršila socijalna revolucija pod pretpostavkom da se dogodi svetski rat i revolucija u jednoj od velikih država – to su bile neverovatne anticipacije kod pojedinaca... Za razumevanje svega toga bila su potrebna stvarno vrlo duboka poniranja u prošlost i nekako je to odredilo moja istraživanja. Ja nisam imala ništa zadato, ja sam prosto imala podršku, pre svega profesora Jovana Marjanovića da se time bavim, on je osećao da je to važno, a onda me je jedna stvar vodila u drugu, i ja sam se trudila da svaku monografiju pokrijem izvorima, trudila sam se da budem u svemu savestan i korektan interpretator. Bilo je stvari koje sam radila vrlo teško, koje su me, možda, koštale najvećeg intelektualnog i fizičkog napora, ali su i mene menjale. Tu ubrajam tri stvari: jedno je *Planirana revolucija*, ja sam to uradila u Beogradu, na stotine knjiga sam pročitala zahvaljujući razvijenom sistemu pozajmice Univerzitetske biblioteke. To je, u suštini, bilo otkrivanje XX veka u Rusiji i njegovog refleksa ovde, i to je bilo neko samooslobađanje, neko dešifrovanje onoga što ste sami preživeli, čiji ste učesnik, na neki način, bili. Druga stvar je bila *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, to smo radili zajedno profesor Đorđe Stanković, Dubravka (Stojanović) i ja. To je, zaista, bio posao za koji sam se pitala hoćemo li ga uopšte preživeti, jer smo prošli kroz desetine hiljada stranica stenografskih beležaka i za mene je srpska skupština bilo pravo otkrivanje istorije Srbije, istorije države, političkih partija, političke kulture, mentaliteta, to se nigde ne vidi tako dobro kao u tom izvoru. Vrlo se dobro vidi i odbijanje da se bilo šta institucionalizuje i uokviri, da sve ostane otvoreno. Imate Ustav od 1888. koji se slavi kao veliko delo ustavne demokratije, liberalan ustav po ugledu na belgijski ustav, pri čemu ni jedan od naših istoričara, sem Olge Popović Obradović, ne kaže da su, u stvari, i drugi balkanski ustavi, i grčki i rumunski, u to vreme rađeni prema belgijskom ustavu, čak i evropski ustavi, jer se promenila teorija parlamentarizma u Velikoj Britaniji. Mislim da je rad srpske skupštine temeljan izvor za istoriju ideje države, ujedinjenja, prirode te države, dominantne ideologije radikalizma sa idejama socijalne jednakosti u siromaštvu, nacionalnog jedinstva i političkog jedinstva oličenog u jednoj partiji. Te

stvari imaju kontinuitet, one nas jako određuju, a nisu interpretirane. Treća stvar koju sam s velikim naporom radila, to će Vam možda biti čudno jer sam radila knjigu o Nikeziću, i uradila sam je krajnje racionalno, da vidim šta je tu bilo, zašto stvari ne uspevaju, ali ja sam mnogo teže od te knjige radila zbornik o Zoranu Đinđiću. Ja sam dve i po godine čitala ono što je Zoran Đinđić napisao i za mene je to prilično jedinstvena intelektualna biografija u Srbiji, zato što Đinđić ostavlja pismeni trag, on ne laže ni sebe ni druge, da je bio radikalni levičar, da je simpatisao anarhiste, da je prošao kroz nacionalizam, da je teorijski liberal, ali da živi u zemlji gde dva miliona ljudi egzistira na socijalnoj margini, prema tome, ne može da bude ravnodušan prema njima. On je za mene vrlo važna pojava u srpskoj istoriji, možda je najjasnije osetio problem da država mora biti zasnovana na zakonu, da se politički protivnici ne mogu tretirati kao neprijatelji i fizički istrebljivati i da se u društvu može napredovati prema znanju i sposobnostima. Dakle, on je osećao da Srbija dvesta godina ima program koji ne uspeva da realizuje, da je ona zabavljena pitanjem države, da za tu državu ratuje nemajući jasan pojam o njoj, ali da joj izmiče ideja moderne države i ideja društva. To je razumeo Zoran Đinđić. Zato je hteo da promeni tu ideološku matricu. Bio je potreban veliki napor da se to uhvati zato što je on bio savremenik, zato što je njegova sudbina bila tragična, a Vama ću reći, ja sam osećala da mi, svi autori zbornika, to radimo u jednom neprijateljskom okruženju. Ja sam radeći uvod i uređujući zbornik osećala da društvena zajednica neće da prihvati tu istinu, da neće kritički da se odredi prema sebi zbog takvog ishoda. To su stvari koje sam vrlo teško radila. Sad me je naša koleginica Radmila Radić naterala da napravim svoju bibliografiju, ona nije potpuna ali tu su glavne stvari. Vidim da sam se mnogo bavila drugim istoričarima i meni samoj je neverovatno koliko sam predgovora i pogovora napisala. Smatrala sam da je to vrlo važno, da je predgovor ključ za čitaoca, za knjigu, a drugo, jako sam se mnogo bavila priređivanjem svedočanstava o svom vremenu i o ljudima. Zato što, vraćam se na iskustvo 1945, neke ličnosti se gube, gube se nekakvi kontinuiteti, nekakve vertikale, i mislim da ono što savremenici ne urade, sa velikom iluzijom se očekuje da

uradi istorija. Savremenici imaju iluziju o sebi, oni, naravno, pate u toj istoriji, ali misle da će ih jednog dana istorijska nauka „namiriti“. To se ne događa često, istorijska instanca i postoji i ne postoji, ja nju ne zamišljam kao sud, već kao istraživanje svih dimenzija složene stvarnosti koja apsolutno uvek postoji, i 1945. i 1948. i 1968. i dalje. Tako da taj rad ne smatram izgubljenim vremenom, naprotiv, i ono snaga što mi preostaje, ići će na to da uradim još neke knjige o ljudima koji su ovde nešto značili i koji zapravo, pokazuju tu realnu pluralnost društva, različite dimenzije, različite tendencije, a pitanje je šta preovlađuje, zašto se nešto potiskuje, zašto se nešto konstantno marginalizuje. Sledeći tu logiku, ja mislim da je kod nas politička kultura, u kojoj nema mirnog savlađivanja konflikta, ni u društvu ni sa susedima, uprostila našu istoriju i svela je stalno na revanš pobednika nad pobeđenima. I to ide u suštini dva veka, i kad govorimo o nasilju, ono nije nikako tekovina XX veka, ili samo druge polovine XX veka, ono ima trajanje i konstantu. Tako se gubi iz vida objašnjenje suštine onoga što je u konfliktu i mogućnost da se ponude saznanja, da biste mogli da sazrevate kao zajednica, da izbegavate konflikte. Međutim, vi se opirete saznanju i tako se, navodim samo kao primer, može desiti da proučavate Svetozara Markovića četrdeset godina, da pročitate sve što je o njemu pre vas napisano, ali da ne pogodite nečiju predstavu o njemu i zato to neće imati nikakvu relevantnost, ni u nauci ni u društvenoj svesti.

Bili ste akter istorijskih zbivanja, danas ste pisac istorije. Da li je to prednost ili ograničenje?

– Ja to osećam kao prednost, naročito u pogledu suđenja o procesima i o ljudima. Ako u nečemu učestvujete, ako to iznutra posmatrate, ako znate da su tu vrlo često teške dileme u pitanju, i kada se govori o istorijskim akterima, to svakako mislim da je prednost. Mislim da to pomaže složenijem razumevanju istorijskih procesa, ne vodi vas samo ka izricanju vrednosnih sudova. Za mene je to uvek važno i sa stanovišta ljudske dimenzije, ne smatram je odlučujućom, ali mislim da je vrlo bitna za istorijske procese i ja to osećam kao prednost u smislu da sam vrlo oprezna kad izričem sudove znajući da to iznutra nije tako jednostavno kao kad to pratite u susretu sa papirom.

Koliko ste kao akter imali svest da će Vaše delanje biti jednog dana predmet analize istoričara?

– Nisam nikada o tome mislila, iskreno da Vam kažem, nisam imala svest da ja tu nešto radim za istoriju, nisam sebe ni videla kao nekog ko odlučuje, nekog istorijskog aktera, na sceni je bila ta ratna generacija, mi smo ulazili u politiku, preuzimali dužnosti. Ja ne kažem da Nikezić spada u ljude koji su pisali za istoriju, iako su ga tako videli, naročito kritički raspoloženi ljudi prema njemu, ali on je na svakom svom tekstu užasno mnogo radio. Ja mislim da je to proisticalo iz njegove odgovornosti, iz njegove preciznosti. Ja sam težila i odgovornosti i preciznosti, ali nikad nisam imala u vidu da će to jednog dana neko čitati, koristiti, da je to važno za istoriju. Tu svest nisam imala.

Jeste li sačuvali Vašu prepisku sa Nikezićem?

– Da.

Pa to je onda ipak svest...

– Da li je to za istoriju ili prosto nisam htela da se lišim nečega što je nastalo u nekoj političkoj, intelektualnoj, ličnoj komunikaciji, deo sam sačuvala, a deo je nestao u raznim njuš-

kanjima po papirima. Tu treba, možda, imati u vidu dva nivoa, jedan je onaj što kad radite, govorite, ne mislite da će to služiti za istoriju, a drugi je što sam ja najveći deo toga ipak sačuvala, odnosno, Nikezić mi je to predao, tako da je to sačuvano za one koji će suditi o tom vremenu. A da smo mi, da sam ja bar, govorila misleći da će to jednog dana neki istoričar koristiti, tu svest nisam imala!

***Kako ocenjujete danas prisutnu interpretaciju
komunističkog perioda?***

– Ja mislim da je legitimitet novih vlasti koje su došle posle promene poretka, zasnovan na potpunoj negaciji toga prethodnog perioda. Pitanje je kako bi to izgledalo da to nije bilo deo globalnog istorijskog procesa. Ne mislim da je to u svim istočnoevropskim zemljama isto, recimo, imala sam uvida u ono šta rade Slovenci, kod njih je to, prosto, deo istorije. Oni održavaju skupove, rade Oslobođilnu frontu, rade istoriju KP Slovenije, istoriju prve i druge Jugoslavije, ja smatram da je to profesionalan, civilizovan, kulturnan odnos prema svojoj istoriji, da se to, pre svega, proučava. To nije tabuizirano, nije neko istorijski izgubljeno vreme koje vas uopšte ne zanima, pa i ako je izgubljeno ono treba da se proučava. Mislim da mi tu zrelost nemamo. I to se ne odnosi samo na odnos prema komunističkom razdoblju, to se, uopšte, odnosi na odnos pobednika prema prethodnim vlastima, to proističe iz naših dinastičkih borbi, to proističe iz naših političkih borbi, i zato nema dobre istorije ni jedne od političkih stranaka u XIX veku, to proističe iz naših ideoloških sukoba kasnije. Kod mladih ljudi postoji jedna predrasuda o tome razdoblju koja je došla iz političkog odnosa prema njemu, a to nije profesionalan odnos. Mislim da to pitanje kao istraživačko polje nije ni dotaknuto. Međutim, to su bile jako značajne godine, to Vam govorim i zbog svog doživljaja jednog vremena iz jako udaljene perspektive i zbog našeg današnjeg objašnjenja tih prelomnih događaja koje uslovljava stalno počinjanje istorije iznova jer nikada nije objašnjena složenost 1945. godine. Ona je, kao i svaki događaj višeslojna, a naša historiografija nikad tu višeslojnost nije reflektovala. Za

mene je vrlo zanimljivo, recimo, to iskustvo antikomunista uoči Drugog svetskog rata, antikomunista posle pobeđe 1945. i antikomunista posle sloma komunizma – to takođe nije isto. Mislim da je u naučnom, a i u moralno-političkom smislu, veliki greh naše istoriografije što te složenosti nisu istražene niti predložene. Recimo, čitala sam Milana Jovanovića Stojimirovića, koji je bio vrlo poznat publicista, urednik *Samouprave*, bio je Stojadinovićev saradnik, pratio ga je na putu u Nemačku, bio je uhapšen posle 1945, njegova ostavština se nalazi u Matici srpskoj, to je vrlo dragocena ostavština, on je mnogo pisao o ljudima, objavljen je i njegov dnevnik. To je jedno neverovatno svedočanstvo, Branko Bešlin ga je priredio, ali ja nigde nisam videla rezonancu tog teksta. Stojimirović je bio antikomunista, on nije bio ni za kakav komunizam, ali u dnevniku 1939/1940. godine, on naslućuje dolazak levice, naslućuje pobeđu njenih ideja, vrlo kritički govori o srpskoj inteligenciji, o srpskom građanskom društvu, govori o njima kao o sloju koji je obuzet sobom, koji se zabavlja – baš tu reč upotrebljava – a on putuje po Srbiji uoči izbora, učestvuje u izbornim kampanjama i posmatra narod za koji kaže da je siromašan, loše obučan, čak upotrebljava jednu reč, kaže: „On se degeneriše, a naša elita se time ne bavi.“ Znači, niste istražili nekoga ko je bio s druge strane, ali je nagoveštavao opasnosti. Ili, recimo, sada je Zavod za izdavanje udžbenika u osam tomova objavio knjige Branka Lazarevića, koji je takođe bio značajan intelektualac, bio je takođe hapšen posle 1945. godine, objavili su i njegov dnevnik koji govori o smeni vlasti. I on to oseća kao poraz svoje generacije, oseća kao tragediju, ali za mene je bila zanimljiva njegova kritičnost prema inteligenciji. Kaže: „Sada su svi levičari, sada svi jure za priznanjima...“ A ljudi su ginuli, on podjednako oplakuje i leve i desne jer je ceo taj rat velika tragedija, govori da je nastupila velika moralna, intelektualna kriza u Evropi, koja se u jednoj maloj zemlji, gde se sukobljavaju interesi velikih, dramatično prelomila, gde su mnogi ljudi dočekali fizičku smrt, a mnogi političku, građansku smrt. To je viđenje društva s druge strane, što je vrlo važno. Onda, recimo, dnevnik Ksenije Atanasijević, koja je pacifistkinja, koja je feministkinja, koja je moderna žena, koja je žrtva intriga i čaršije, koja je u borbi sa čar-

šijom, sa njenim intrigantskim mentalitetom. U svom dnevniku ona kaže: „Ja sam protivnik komunista, ali ja ne mogu da idem sada protiv njih kad se oni bore protiv najveće evropske opasnosti, kada njih hapse, ubijaju, streljaju, ja ne mogu da budem protiv njih danas.“ Kada već počinje da se govori o oslobođenju, o dolasku komunista, Crvene armije, ona kaže: „Priča se da dolaze Rusi. Ja im se ne radujem!“ Za nju je to jedan totalitarni sistem... Pričam Vam sve te stvari zato što je neverovatno kako mi te slojeve brišemo kao gunicom, i zato mi ne možemo ni da sazrimo, ne možemo da upoznamo sebe. Vrlo mnogo o tome razmišljam, možda preterujem, možda je to vezano za moje godine. U isto vreme, sećam se, recimo, Branka Petranovića, koga sam ja neobično mnogo cenila, mislila sam da ima veliku istraživačku strast, da ima instinkt da uhvati istorijsku protivrečnost. Pored ogromnog broja njegovih knjiga, naravno, sećam se i jednog njegovog predavanja o tim godinama koje je održao u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije, rekao je: „Nema stvari koju 1945. i 1946. ne može da uradi Komunistička partija!“ Ne samo zato što ima monopol, što uzima vlast, idu ljudi i uz vlast, ali idu i zato što je ona slomila taj otpor, što je na strani velike, svetske pobede, a ne samo nekakvog lokalnog rata. Te stvari se danas potpuno gube iz vida. Mislim da postoji jedan aprioran odnos prema tom vremenu kao o vrlo unisonom vremenu u ideološkom i političkom smislu, kao o vrlo represivnom vremenu, kao vrlo jednodimenzionalnom vremenu. Ja, naprotiv, mislim da je to vreme jako složeno, da tu postoji neko društvo, da sve aspekte toga treba proučavati, kao što to mislim i za istoriju prve Jugoslavije. Ali, to je stvar kulture, to je stvar debate, recimo, sad smo imali godišnjice 1948. i 1968, hajde da pođemo od toga. Znate šta, 1948. se ceo svet tresao od tog događaja, a ko je uradio knjigu o tome? Kakav je bio odjek toga u međunarodnom radničkom pokretu, recimo...

Kod nas ne postoji „međunarodni radnički pokret“ ni kao pojam...

– Tako je, ne postoji. Znači, vi ste čitave pojmove izbrisali, vi možete da kažete da je državni socijalizam izmislio radnič-

ku klasu, ali postoji neki sloj koji je radio u fabrikama, koji je došao iz sela u gradove, učestvovao u industrijalizaciji... Ovde se desilo više procesa istovremeno, sigurno ima antikomunizma u svim istočnoevropskim zemljama, to je legitimna stvar, i on ima svoju istoriju, ali ovde nije reč samo o tome, ovde je reč o nacionalizmu, ovde je reč o refašizaciji, ovde je reč o rehabilitaciji. Možete da pišete studiju o Milanu Nediću ali da kažete da je on žrtva komunističkog terora...?! Ili, recimo, ta interpretacija ravnogorskog pokreta, ako je ona i bila jednostrana, a sada niste postigli neku novu objektivnost, onda ste samo prešli na drugu stranu, tako da se postavlja pitanje šta je istorijska nauka. Možemo da prihvatimo da je ona spontano pod silnim uticajem vremena, politike, ideologije, da mora da računa na te mene ali da onda dođe trenutak kada se te stvari vrate u nauku. E, sad, pitanje je koliko vi stvarate atmosferu za slobodno istraživanje i za slobodno saopštavanje rezultata. Mislim da mi nemamo takvu atmosferu, ja je ne osećam. Opasno je projektovati lični doživljaj i viđenje na stvarnu istoriju društva. Zato pedeset godina komunizma ne treba da bude izgovor kao što je to bilo „petsto godina pod Turcima“.

5. O PREDVIĐANJIMA I OSPORAVANJIMA

Kažete da je politika predviđanje. Krajem šezdesetih kao političarka ste tvrdili da Srbiju nijedna politička snaga ne ugrožava više od nacionalizma, da on pokušava da je vrati unazad i da bi zaoštravajući odnose unutar Jugoslavije, izazvao sve druge nacionalizme. Tvrdili ste da bi velikosrpski nacionalizam kao konzervativni činilac u Srbiji prvo ugušio levicu, a da na takvim idejama stvorena država ne bi ništa značila u svetu. Pred početak oružanih sukoba 1991. pisali ste da na kraju, žrtvom destrukcije i represije postaju i oni koju su ih imali kao oruđe u borbi protiv drugih; 1992. ste tvrdili da Srbiji predstoji intenzivna militarizacija, dugo ratovanje i totalno ekonomsko propadanje; 1993. da međunarodna zajednica nikada neće dozvoliti ujedinjenje srpskih zemalja jer bi to značilo prelaženje „preko tuđih teritorija i leševa“; 1994. ste pisali da će san o ujedinjenju srpskih zemalja „završiti u dubokoj podeljenosti samog srpskog naroda“... Sva Vaša predviđanja pokazala su se kao tačna. Šta je Vama omogućilo da razumete logiku društvenog kretanja, a šta je sprečavalo nacionalne ideologe da predvide posledice svog delovanja? Da li je problem u prirodi nacionalizma, u njihovom neznanju, u iracionalnim pretpostavkama...?

– Ako politiku ne shvatite samo kao praktikovanje vlasti i kao ostvarenje fiksiranih ideoloških ciljeva, ona jeste na neki

način i nauka. I možda nisu uvek potrebna pozitivna znanja za nju, ali su potrebni neki darovi, ne možete reći da Miloš Obrenović nije bio darovit i da nije razumevao da je u politici vrlo bitan fizički odnos snaga, da ne možete da ratujete protiv tri imperije u isto vreme, ili da Tito nije imao državnički instinkt da u blokovski podeljenom svetu morate da nađete neku poziciju da balansirate, da se ne vežete, a da se ipak polako događa neka evolucija. Predviđanje je jako vezano za poznavanje vremena i ja mislim da svaki provincijalizam, u šta spada i nacionalizam, zatvara perspektivu, onemogućava da razumete svet i da činite nekakve korake koji bi bili u saglasnosti sa vremenom. Mislim da je to jako važno za politiku i često citiram Milana Piroćanca koji je govorio da je opasno sukobiti se sa duhom vremena, to je najgore što može jednoj državi, jednom narodu da se desi. Pre svega, moderna država je opremljena da razume šta je najuspešnija strategija, ima i nauku, i institute, i spoljne poslove, i ako niste fiksirani za neki politički cilj, sve to morate da uzmete u obzir, morate da računate i sa činocima koji vam ne idu u prilog. Istorijski proces ima svoju logiku, mislim da je moguće predviđati ako vodite racionalnu politiku. Možda sam ja imala sreću što sam radila sa ljudima koji su bili analitični, Nikezić je svakako bio takav čovek, morate razumeti vreme, morate znati druge. Ja, recimo, smatram da je velika mana savremene političke generacije što apsolutno ne predviđa šta će drugi da urade, a to je prilično arogantno, znate! Ja smatram da isključivanje drugoga otkriva sredstva na koja vi najviše polažete, znači, vi računate na silu, vi ćete to uvek savladati bez obzira šta ko radio. Drugo, morate računati i na slučajnosti u politici koje mogu jako bitno da utiču. To je moje shvatanje politike, ja je nikad nisam razumevala kao praktikovanje vlasti. U svojim memoarima Čkrebić sada kaže kako je svako naše izlaganje bilo studija. Mi smo stvarno na tome radili, ne samo iz odgovornosti nego zato što ste tu da predvidite korak koji će doneti najmanje štete ili najveću korist. Uostalom, to ne kažu samo ljudi te generacije, i Pašić je govorio da je politika predviđanje. Morate znati u kom pravcu idete i šta ćete dobiti. Sve zavisi od toga šta je vaša stajna tačka u politici, i ako je to jasno, lako možete da predvidite. Moja stajna tačka je bila da je Jugoslavija

složena, da su u pitanju različiti interesi, da niko neće hteti da svoj vitalni interes podredi nekoj imaginarnoj ideji, da silom možete samo da izazovete sukobe, da ćete primenjujući silu ugroziti i delove svog naroda koji živi sa drugima, da ćete dovesti do slabljenja i političkog i kulturnog jedinstva vlastitog naroda. Drugo, ja mislim da je vrlo važno u politici biti realističan, možete nešto da ignorišete i da smatrate da zato što vi to ne priznajete, to i ne postoji, ali to je u politici najopasnije. Možete da kažete – kakva nezavisnost, kakva republika, kakve su to države – one to jesu, u tome je problem, vi to ne možete da ignorišete! Dakle, mislim da politika svakako nije praktikovanje vlasti, nije ni tehnologija vlasti, ali ima vrlo mnogo srodnosti sa jednom delatnošću koja ne računa samo sa sposobnostima političara, što je, naravno, vrlo važno, već uključuje i mnoga znanja u sistem odlučivanja. Dalje, svet se vrlo brzo menja, svet je jako složen i morate da se naviknete da se u njemu snalazite i budete pragmatični. Mislim da od te stajne tačke vrlo mnogo zavisi predviđanje. Meni je bilo jasno i ja sam na početku rata govorila da će Srbi završiti u rasulu svoga nacionalnog korpusa kakav ne poznaje XX vek. Nije teško bilo zamisliti da ćete na kraju hladnog rata tu, u dvorištu Evrope, imati ratni sukob koji neće tolerisati velike zemlje. Ono što se gubi iz vida kada se omalovažavajuće govori na našu štetu kako će veliki o nama odlučivati – pa oni su uvek odlučivali, ne samo po osnovi sile, nego po osnovi svoga doprinosa razvoju čovečanstva, njegovoj civilizaciji. Tako sam razumevala politiku, mislim da nije bilo teško iz te logike videti šta nas sve čeka i gde možemo stići. Suprotna logika tome je bila ideja o jedinstvu, uverenje da će ono biti pokretačka sila, da Srbi imaju dovoljno snage da se nametnu svojim susedima i drugim jugoslovenskim narodima. Ja sam uvek mislila da je vrlo opasno imati strogo fiksiran cilj ka kome idete kao muva prema žarulji, da vas ništa ne interesuje što se dešava okolo. Nama se to i desilo, ignorisali smo realnost, to i dalje radimo i to nam se sveti.

Kako onda Dobrica Ćosić i drugi nacionalni ideolozi nisu predvideli posledice nijednog svog čina?

– Da Vam kažem, Dobrica Ćosić je imao jednu procenu koja takođe ima svoju logiku. Smatrao je – prestaje hladni rat, neće biti nikakve spoljne intervencije, on je to čak javno govorio, to je trenutak ili da se nametnete Jugoslaviji ili da zaokružite državu. Kod nas ima ljudi koji, pravo da Vam kažem, sami sebe smatraju političkim ljudima. Meni je pokojni Desimir Tošić, iako smo pripadali različitim generacijama, ali smo vrlo mnogo razgovarali, jedanput rekao: „Ja mislim da na političkoj sceni ima dve trećine ljudi koji uopšte ne znaju šta je politika.“ I ja mislim da je to tačno! To je jedan voluntarizam koji je vrlo opasan, to je jedna literarna fikcija, može da bude i naučna fikcija, da ćete u takvoj konstelaciji međunarodnih snaga postaviti to pitanje koje je permanentno, da nećete naići na otpor u Jugoslaviji, da imate veliku armiju, da u zaleđu možda imate i simpatije Rusije...

Šta je u korenu tog uverenja?

– U korenu je pogrešna samopercepcija koja je izvan realnosti, samopercepcija u smislu mogućnosti kojima raspolazete. Za mene je, na primer, frapantna činjenica da se gubi iz vida da je ovo mala zemlja, to je 7-8 miliona ljudi, pa to je jedna četvrtina grada Moskve, da ne govorim o Njujorku. Vi ste ipak jedan mali narod, narod koji ima svoj srednji vek, ali taj srednji vek nije nepodeljeno vaš, ima dva veka moderne istorije, i što je govorio Nikola Krstić: „Kakvih je sve čuda bilo u osamdeset sedam godina novovekovne istorije!“ Česti ratovi, dinastičke borbe, politička nasilja, narod koji se sporo razvijao, imaginiranje prošlosti... To je osnova za nesporazum sa svakim prosečno razumnim sagovornikom, on može iz pristojnosti da vas sluša, ali u jednom trenutku prestane da vas uzima za ozbiljno. Drugo, kod nas se mnogo računa na laž. Pa, Ćosić ima esej o ulozi laži u istoriji. To, međutim, ima ograničeno dejstvo i pre ili kasnije se pokaže da je na vašu štetu.

To liči na pijacu!

– Da, pa mi i ličimo pomalo na to. Na neku trgovinu... U najnovijoj knjizi Ćosić kaže: „Nećemo birati sredstva da bismo

opstali.“ Posle čitam istoričara koji kaže: „Po svaku cenu se moramo održati.“ Pa kakve su to devize? Sredstva nas određuju, što znači, mi ćemo lagati, ubijati, krasti, pljačkati... I? Šta onda? Onda dolazi racionalizacija da ste bili žrtva svojih sebičnih suseda koji nisu razumeli da su u Jugoslaviji vrlo mnogo dobili. Pa jesu, to je bio okvir u kome su se konstituisali i u dobroj meri su se konstituisali braneći se od drugih. Drugo, mislim da se tu računalo na našu sposobnost da ubedimo druge, računalo se na silu. Sad se čuje pitanje: „Ko je ovo očekivao?“ Pa, malo je neobično, znate, da uđete u takvu avanturu na kraju XX veka. Možda se još uvek računa na Rusiju, možda se još uvek računa na sukob velikih sila na tom malom prostoru. Znate šta, svi ti prostori na kojima je hladni rat doveo do konfrontacije dva bloka su na neki način bolesni prostori. Možda se to i ovde događa, ali, da jedna mala zemlja toliko svoje energije potroši na...

I umeša se Rusija, i umešaju se velike sile, i šta onda? Hoće li srpski narod bolje živeti?

– Pa to nije njihov cilj!

A šta im je cilj? Je l' oni imaju cilj?

– Postoji neki udaljeni cilj, neka imaginacija kojoj se mora ići, neka država, mistifikacija u stvari, kojoj treba sve da bude žrtvovano. I neka stane razvoj, neka prestane disanje dok tu državu ne ostvarite! To su ideologije koje su u sukobu i sa modernim svetom i sa nekom perspektivom, a čini mi se da smo mi intelektualno ispod nivoa da te stvari i definišemo, i proučimo, i da se kritički prema njima odredimo. Ja mislim da mi patimo i od nepreciznih pojmova, pravo da Vam kažem, to je veliki problem i za naš način mišljenja, to je pitanje političke zrelosti da možete da predvidite posledice onoga šta poduzimate, to je, brate, osnovna stvar u politici. A toga, na žalost, nema!

U knjizi „Srpska krhka vertikala“ kažete da je Nikezić za sve jugoslovenske republike predstavljao partnera u Srbiji „od neponovljivog poverenja“. S druge strane, u Srbiji, odnos prema njemu i liberalima uopšte „kretao se od osude, preko prećutkivanja do krivotvorenja“. Navodite da „ako je na početku bilo važno sprečiti alternativu, kasnije je postajalo sve važnije dokazati da ona nije ni postojala“. Posle dvadeset godina van politike (1972-1990) Vaše ponovno pojavljivanje kao tumača aktuelnih zbivanja nailazilo je (i nailazi) u određenim krugovima na povremena osporavanja. Kao da Vaše „lustriranje“ 1972. nekima nije bilo dovoljno pa i danas pokušavaju da Vam ospore pravo da govorite. Zašto određenim grupama, pored svih novih aktera ratova, zločina, nazadovanja..., baš Vi smetate? Sa čime se oni preko Vas obračunavaju? Da li današnja osporavanja imaju veze sa tačnošću Vaših predviđanja? Zašto smatrate da ne zaslužuju Vaš odgovor?

– Znate, Nikezić je stvarno uživao poverenje u tom smislu kako je definisao srpski interes. To znači, razvoj Srbije kao moderne države, razvoj Jugoslavije kao moderne države koja obezbeđuje i prava delova srpskog naroda koji živi van Srbije. On je svakako imao u vidu kulturnu komunikaciju naroda, bio je za sporazum, za pogađanje, za diplomatski dogovor, bio je svestan istorijskih faza koje su već iscurile, koje su istekle, to za njega nikad nije bio razlog da poništi potrebu prethodnog, on je to video kao jedan proces. To je ulivalo poverenje kod drugih ljudi, on se postavljao kao čovek koji je imao hijerarhijski i starosni odnos prema Titu, respektovao ga je, smatrao ga je uvek čovekom sa nekim ideološkim ograničenjima koja se i ne daju u svakom ljudskom životu prevazići, ali nije negirao njegov značaj za Jugoslaviju, za njeno mesto u svetu. Postavljao se kao ravnopravni partner, rekla sam Vam da je spadao u retke lju-

de, ja bar takve nisam srela, koji je najneprijatnije stvari mogao da kaže na krajnje miran, uljudan način koji nikoga ne iritira. On nije bio čovek konflikta, smatrao je da konflikt treba zaobići, da ga treba rešiti na miran način i mislim da je to kod drugih ljudi ulivalo poverenje. On je kao čovek bio opredeljen za jednu moguću Jugoslaviju, za Jugoslaviju u kojoj će se naći zajednički interesi, njemu se često negiralo njegovo srpsko opredeljenje, međutim, ja mislim da je on srpski interes vrlo dobro razumevao u ovom smislu u kome pokušavam da Vam ga opišem. Ja mislim da je to prećutkivanje i krivotvorenje proizašlo iz prirode politike koja je preovladala. Ja bih volela da se jednog dana istraže svi dosijeji. Slavko Ćuruvija koji je radio u Analitičkom odeljenju službe bezbednosti, objavio je jednu knjigu u Banjaluci koja se ovde baš nije mogla lako naći. Rekao je da će se mnogi pripadnici srpske inteligencije imati čega da zastide kad se otvore ti dosijeji. Interes je bio da se to otvori pa da se vidi čega čovek može da se stidi, a za šta je, eventualno, nepravedno optužen. Koliko ja znam, nama su najviše u greh pripisivali zabrane. Ja nikad nisam osećala potrebu da tu nešto demantujem, mi smo spadali u ljude koji su govorili da ne treba ništa zabranjivati, i to se da naći u preostalim papirima. Mi smo se zaista konstantno bunili protiv zabrana, a na kraju je to bila jedna od tačaka optužnice i zato je rečeno da je to „kvaziliberalizam“. Pa, izvinite, a šta je pravi liberalizam u to vreme? Radite ono što možete, to je smisao politike. Zašto bi se neko ko se otvarao prema svetu plašio novinara koji bi napisao neki kritički članak?! Ja se ne sećam da je Nikezić ikad intervenisao u tom smislu. Neverovatno je kako niko ne pokušava da rekonstruiše taj mehanizam jer politika zabrana nije bila ni u kakvoj nadležnosti CK, postojao je zakon, to je radio državni tužilac. Taj mehanizam, ta procedura zabrana je bila fiksirana, nikad CK o tome nije raspravljao, niti njegova uža rukovodstva. Bilo je ljudi koji su išli dva dana u zatvor, imali neka maltretiranja, zabranjenu knjigu, to su sigurno traume, ali to nije tako velika politika terora kako se pokušava da prikaže i ja bih volela da dođe vreme kad će se napraviti temeljna istraživanja u kojima će se pokazati da su često postojali naizgled neprirodni savezi da bi se kompromitovala jedna politika. Za sve to vreme, jedina

rasprava koja se vodila u Izvršnom komitetu ili Sekretarijatu CK je bila o jednom članku Zorana Gluščevića povodom godišnjice ulaska trupa Varšavskog pakta u Prag – da li je oportuno to objaviti ili ne iz spoljnopolitičkih razloga. Ljudi gube iz vida da je ta štampa za koju kažu da je bila vrlo restriktivna, u zapadnoevropskim medijima, kako kaže italijanski publicist Đuzepe Bofa, bila vrlo važan izvor obaveštavanja, informacija, znači, i to je mnogo komplikovanije. Drugo, kažem Vam, procedura je bila takva da to nije bilo u nadležnosti bilo koje političke organizacije, to je bilo u nadležnosti policije i tužilaštva. Naravno da nije svejedno što se to dešava u vreme dok ste vi u CK, ali pripisati to onima koji su se suprotstavljali, a nikad ne pomenuti nikog od ljudi koji su to operativno radili, to ipak traži objašnjenje od onih koji to rade. Treće, ja to Vama kažem i to zaslužuje da bude provereno, mnoge zabrane su bile čista provokacija. Mi smo prikivani za te zabrane i uvek smo se pitali ko zapravo, želi baš nas da prikaže kao žandarme, i onda mi je Nikezić ispričao kada je kao ministar inostranih poslova bio u Čehoslovačkoj, neposredno pred intervenciju Varšavskog pakta, tamo je bila strašna antisovjetska propaganda, užasna, provocirala je... I on je rekao čehoslovačkom ministru, svom kolegi: „Zašto ovu propagandu ne stišate?“ A on mu je odgovorio: „To rade njihovi agenti! To je sve proizvodnja KGB strukture!“ S jedne strane vas kritikuju da ste suviše liberalni, da sve puštate, da držite Kongres kulturne akcije, da idete u SKZ, to je glavna optužnica protiv vas, a s druge strane, vi ste taj koji zabranjuje?! Zabrane su, u stvari, danas važne kao psihološka granica kojom se povlači linija prema komunizmu, kako niko iz tog perioda ne bi mogao da računa na nekakav uticaj, ulogu. To se desilo samo u Srbiji, a desilo se jer taj neko, ko je morao da ostane ispod ove linije nije delio preovlađujuće gledište o položaju Srba u Jugoslaviji i o samoj Jugoslaviji. Vi ste mi pomenuli to za Kongres kulturne akcije... Pazite, to je bio jedan vrlo važan skup, došli su ljudi iz svih republika, taj kongres je bio pod žestokim pritiskom birokratije, dogmatizma, u isto vreme, negde potpuno na margini, potpuno nezavisno od glavnog toka gde su bile vodeće ličnosti srpske kulture, bez znanja organizatora se desilo to paljenje šunda i stripova, mi smo za to na-

knadno saznali, kad se sve završilo. Imate jedan incident koji, u stvari, tu akciju kompromituje, a sutradan je ta akcija jedna od glavnih optužbi za to da treba da budete sklonjeni, da ste suviše liberalni jer ste otvoreni prema inteligenciji. I Tito je to okupljanje smatrao kao vrlo opasno. U mom referatu je bila jedna rečenica koja je glasila da „bogove ne treba menjati nego treba menjati uslove u kojima oni mogu da postoje“. Kongres kulturne akcije je bio važan adut za naše sklanjanje jer se pokazao kao mogućnost okupljanja i dijaloga. Ono što je možda karakteristično za tu kasnu evoluciju, ja nikoga ne krivim, ali je činjenica da su postojali pokušaji u samoj partiji da se uspostavi dijalog sa tom inteligencijom, ali su s njihove strane potpuno odbijani. Ja se sećam da smo mi i ranije, pred studentske nemire 1968. bili vrlo često na Univerzitetu, razgovarali smo sa ljudima, bilo je mnogo sastanaka, predavanja, vladala je posebna atmosfera. Napravili smo neke teze o kulturnoj situaciji u Srbiji i došli na Filozofski fakultet. Sećam se da su tu bili Nikola Milošević, Ljuba Tadić... Nema razgovora, oni su nagoveštavali da će vlast koja dođe biti samo njihova vlast! Kasnije, kada sam išla u SKZ u dogovoru sa srpskim rukovodstvom, Kardelj mi je rekao: „Išla si im na noge“, a ja sam odgovorila: „To Vam je neko od Srba rekao, to je tipično srpski izraz.“ Ko sam ja da ne idem na razgovor? Mi nikad nismo odbijali niti jedan razgovor. To nije bila garancija slobode, ali su bili pokušaji da se ona dosegne... Pomenuti Kongres kulturne akcije 1971. je bio jedan veliki napor i jedno veliko okupljanje koje smo napravili, ja sam išla svuda, napisala sam tada u pismu SKZ da želimo da razgovaramo i sa njima. Odgovorio mi je Čosić jednim ljubaznim pismom, da sam ja funkcionerka koja je uvek pokazivala spremnost za razgovor. Otišla sam ja, otišao je Milan Vukos, Aleksandar Bakočević, Žika Berisavljević, svi su ćutali „sa naše strane“ – samo sam ja govorila. Mi smo tamo ostali skoro celu noć, neki iz uprave SKZ su bili veoma kritični, to je 1971. godina, oni su smatrali da Srbija treba da pokaže zube Hrvatskoj, da udari rukom o sto, da nema ko u njeno ime da govori... Bili su pozvani na Kongres kulturne akcije ali oni nisu došli.

Bili ste između dve vatre?

– Tako je! Oni nisu to prihvatili. Nikezić i ja smo išli i u Akademiju nauka, to je bio sastanak kod predsednika Pavla Savića, posle je jako hvalio taj razgovor. Profesor Čubrilović je tada rekao: „Jedina politika prema Albancima to je to što vi radite, integracija u srpsko društvo.“ Bili smo između dve vatre, između konzervativaca u partiji i opozicije koja je bila bliža konzervativcima sa kojima se, u stvari, sukobljavala samo oko vlasti. Ja to nisam htela da napišem u knjizi o Nikeziću, ali sam to tako citirala da čitalac može da vidi. Nema razlike između Draže Markovića i Čosića, u shvatanju, recimo, problema Kosova, i Draža kaže: „Nema srpske ruke koja bi potpisala Kosovo republika!“ E, sad, činjenica je da opozicija nije imala mogućnost političkog organizovanja. Ako gledamo kritički na to vreme meni je jasno da je to bilo štetno sa stanovišta nauke, jer su oni nastavu, svoje naučne radove, koristili za politiku. Te stvari moraju da se razdvoje jer ako imate mogućnost da se politički organizujete, imate pravo da kažete da akademske slobode isključuju propagandu. To je bila protivrečna situacija. Činjenica je da oni nisu hteli dijalog, ali su svakako hteli da kažu da je sa druge strane jedinstven blok koji treba da ode sa istorijske scene. Pa i to je u redu, ali čitajmo stvari precizno.

Često se pominje slučaj profesora Đurića...

– To je već početak ustavnih rasprava, na Pravnom fakultetu su bile rasprave o ustavnim amandmanima 1971. godine, on je istupio kritički, rekao je da je to revizija Ustava Jugoslavije. To jeste bila velikosrpska interpretacija Jugoslavije! Oni ga vrlo dugo nisu dirali, uhapšen je tek kada smo mi već otišli, a danas se to nama pripisuje, to je ostalo kao stigma...

Zašto su to vama pripisali?

– Zato što „treba“ pripisati! Kad je izašla knjiga *Sto najznamenitijih Srba*, Pavle Ivić je obrazložio da u njoj nema Koče Popovića jer je držao stražu mrtvom Titu, a Marka Nikezića nema jer je za njegovo vreme hapšen Mihajlo Đurić. Ja sam onda javno odgovorila u *Borbi*, navodeći hronološki događaje, datume... Rekla sam: „Profesore, Vi ste naučnik, redosled stva-

ri je vrlo bitan“, i pokazala da je Đurić uhapšen pošto smo mi bili uklonjeni. Ali trebalo je baš nas prikazati kao žandarme jer onda je sve unisono, onda tu više nema razlike. Ta stigma, da smo mi zabranjivali, da smo mi bili lažni liberali, da smo mi, zapravo, pravi staljinisti, dolazi otuda što mi nismo bili nacionalisti, što smo mi smatrali da Jugoslavija mora da živi na nekakvom konsenzusu i sporazumu. Naša koncepcija se tu apsolutno razlikovala, bez nje ne bi bilo amandmana 1971, to možda neko smatra našom istorijskom greškom za koju nas treba obesiti, ali ja Vam kažem da je to tako, to je stvarno omogućilo Ustav od 1974. godine. Milentije Popović je tada Nikeziću i meni rekao: „Da nije vas, ja mislim da bi bilo građanskog rata!“ Mi smo to vodili tako da pokažemo da to nije, i nije ni bilo, protiv interesa Srbije, to je, na kraju, jedno novo shvatanje Jugoslavije. Kao što je Tito, i to u vreme kada je već počinjao napad na nas i kritike, rekao: „Ja zaista moram da priznam da sam bio iznenađen kako su oni održali ravnotežu u Srbiji u vreme hrvatskog pokreta.“ Možda je to i bio razlog da nas sklone jer smo pokazali da možemo na jedan drugi način da komuniciramo. Možda smo baš zato bili opasni. Mi smo se do kraja protivili isključenju profesora sa fakulteta, ja, ma koliko se ne slagala sa njima, nikad ne bih bila za tako nešto, oni su isključeni sa Univerziteta kad smo mi već otišli, nas nije bilo na funkcijama, ali u svim tim pričama imate nešto što se stavlja nama na teret. Pravi razlog za te insinuacije i prikivanje nas kao glavnih staljinista je, po mome mišljenju, to što mi stvarno nismo bili uski nacionalisti i šovinisti. Mislim da je to pravi razlog. Mi smo bili za sporazum, mi smo uživali poverenje drugih u zemlji, na toj osnovi su ljudi videli mogućnost opstanka te države, mi smo bili u izvesnom smislu subverzivni jer smo uvek, pomenula sam memoare Savke Dabčević, uvek smo smatrani prozapadnim ljudima, iako je Nikezić govorio: „Sebe nisam tako video, ja tu živim, morao sam da vodim računa i o jednim i o drugima.“ Dakle, to je nešto potpuno u kontekstu antikomunizma, ne žele se nikakve nijanse. To se nije desilo ni u jednoj zemlji Istočne Evrope, i to govori o prirodi naše tranzicije. U svim tim zemljama to je bio nekakav most za miran prelaz, unutar tih pokreta su se desile nekakve promene. Na kraju, takav slučaj imate i

u Jugoslaviji, šta su bili Slovenci sa svojom idejom „Evropa zdaj“, sa svim tim reformama i višepartijskim sistemom. Dakle, to je ipak jedna od posebnosti našeg slučaja koja, eto, neka bude analizirana. Zašto baš ja? Ja nisam bila ni Josip Broz Tito, čak ni Marko Nikezić, ali ja sam tu, još uvek živa! Drugo, ja sam bila u prilici da se odredim prema onome što je od osamdesetih godina dolazilo i mi smo bili neupitno protivnici za taj režim. Mi smo bili jedini koje Milošević i taj režim nikad nije pokušao da rehabilituje, da kaže – vi ste žrtve titoizma. Mogli su, kao što sada ponekad rade u knjigama, da sve to stavljaju u isti front – sve su to Srbi protiv kojih su bili svi ostali u Jugoslaviji – a to ne odgovara istini! Ja mislim da je to pravi razlog. Što se tiče tih lustracija, iskreno da Vam kažem, ja se nikad nisam usuđivala da to javno kažem zato što neki ljudi traže moje lustriranje, pa sad da ne ispadne da ja tu nešto hoću da se zaštitim. Ne pada mi na pamet da se od toga štitim, ne osećam u tome nikakav problem, ja sam jednom bila lustrirana, imam vrlo dobro iskustvo, mogu da opstanem i sa tim, nemam nikakav problem da danas objavim i u Rusiji i na Zapadu, u bilo kojoj jugoslovenskoj republici, što neću moći da objavim u nekom od tih časopisa, to ja ni inače ne bih radila. Drugo, lustracija u našoj političkoj kulturi, koju obeležava osveta i revanšizam, je jedan nepresušni građanski rat. Ja mislim da to stvara atmosferu novih podanika, novih prevrtljivaca u svakom slučaju. Čitam, recimo, šta Adam Mihnjik piše šta je značila lustracija u jednoj zreloj Poljskoj, kakve su to mene u ljudima... Ja sam za to da se istražuje, da se vide modeli represije i te čuvene zabrane, ali za lustraciju nisam. Nikada nisam osećala potrebu da na napade odgovaram. Zašto? Prvo, to se mene nije duboko doticalo, nije me se duboko doticalo, iskreno Vam kažem. To je, nekako, klizilo niz mene, jer da me se doticalo ja valjda ne bih mogla da se koncentrišem, a šta je sve rečeno, ne znam ni da li bih sačuvala zdravu pamet. Drugo, ja sam uvek polazila od toga da ima napada na koje ne možete da odgovorite, a da, hteli ili ne, ne počnete da ličite na svog napadača. To nikako nisam htela. Taj nivo, to je sve vrlo lično, da ja ispravljam neke laži... I treće, ja nisam htela da trošim svoju energiju na to. Mislim, što bih ja sad pisala pismo umesto da sedim u biblioteci, da ne-

što čitam, da radim nešto što mene zanima. Ja ne kažem da je to pravilo, da tako treba ljudi da se ponašaju, ja potpuno razumem ljude koji neće da pretrpe te gnusne napade, uvrede, ali ja Vam, prosto, objašnjavam sebe. I još nešto sam s tim u vezi htela da Vam kažem. Ta atmosfera laži, podmetanja, mene nikad nije privlačila, ja sam nju mnogo istraživala, ja znam tu političku kulturu, njeni efekti su pogubni po moralno zdravlje javnosti, po neku zrelost, kriterije. Ovde je svako ko je pokušao nešto da uradi bio etiketiran. Mi smo bili „cenzori“ kao što je Piroćanac bio „austrofil“, Pera Todorović „protivprirodni bludnik“, Tito „austrijski potporučnik“, Đilas tvorac „pasjih grobalja“, Dindić „kriminalac“... Mogu savremenici da stigmatizuju protivnika, ali ne može istorijska nauka da prihvati stigmiju kao istinu jer se onda ulazi u ciklus večitih revanša i osveta.

Je l' ih malo i prezirete?

– Prezirem, da! Ali nemam nikakvo osećanje, nemam potrebu za revanšom, mržnju ne poznajem, stvarno, ali laki prezir imam, to je tačno! To što su oni rekli „ljubazna, ali na distanci“, distancu imam, tačno! Aleksandar Tišma je govorio: „Ne podnosim tapšanje po ramenu.“ Tako da, mislim da će to dugo da traje, da to nije specifičnost ovog vremena, mada to ima visoku cenu. Ja Vam tumačim svoje ponašanje za koje ne kažem niti da je pravilo niti neki primer...

Da se niste angažovali 1990. mislite li da bi Vas ostavili na miru?

– Da, ja mislim da je to možda bilo i presudno, da sam nastavila da se bavim XIX vekom, u redu, imate te knjige, ali da sam rekla – tačno je, naš položaj je uvek bio ponižavajući, Srbija je izgubila, mi smo žrtve nepravdi, svetski poredak – da sam se svrstala uz tekuću politiku, verovatno im ne bih davala povoda. I ja mislim da je to moj osnovni problem, da sam se ja pridružila horu, da sam rekla da je sve to bila jedna velika laž, Tito je bio diktator, bio je srbožder, Srbija je bila žrtva, sve je to jedna zavera protiv nje... možda bi drukčije bilo! Ali, ja to nisam nikada mogla da uradim, i sa njihovog stanovišta, sa sta-

novišta srpskih nacista i klerofašista, njihov odnos prema meni je objašnjiv, ja ga potpuno razumem, zato se od toga nikad ne branim. Mislim da smeta ta pozicija, ta orijentacija, ja sam ostala sticajem okolnosti tu, živa, nema više Nikezića: mrtvima se još i može priznati neka vrednost, nisu više opasni... Nikad nisam bila unitarista! Ja se deklarišem, naravno, kao Srpkinja, ja sam tu rođena, moji roditelji su bili Srbi, govorim srpski jezik, studirala sam srpski jezik i književnost, bavila sam se srpskom politikom, srpskom istorijom, nikad nisam smatrala da je moja zasluga što je moj deda bio solunac, što je imao Karadževiću zvezdu iako sam u detinjstvu o tome slušala, ali ja moram da kažem da se moj identitet ne iscrpljuje u tome. To je deo mog identiteta i niko nema prava da mi to poriče, ali niko nema prava ni da traži od mene da ja budem samo to. I uvek sam se tako ponašala. Ovde smeta autonomno mišljenje, naročito ako još ima i neki odjek u sredinama izvan Srbije, a koje traži veliku moralnu disciplinu. Ja sam to što jesam, ne mogu da budem ništa drugo, zato ništa čak ni ne očekujem, razumete?! Ja se ponašam u skladu sa svojim unutrašnjim osećanjem slobode i prema dugima i prema svojim uverenjima. Za autonomnost se svuda plaća neka cenu. Za mene je, za sve ovo vreme, ključno pitanje bilo pitanje časti, da li ćete znati šta je šta. Ja ne kažem da je to nešto što treba svako da čini, ja sam vrlo strogo gledala na događaje, možda i brutalno precizno, priznajem da je moja kritika bila okrenuta uvek prema nama, ja ne znam kako bi to drukčije inače moglo da se radi, nije mi nikad padalo na pamet da dokazujem da moja kritika nije protiv interesa srpskog naroda, da ona nije anacionalna, ja mislim da je ona bila u interesu nekog našeg sazrevanja i našeg uozbiljavanja. Ja nisam mogla da učestvujem u stvarima koje su meni bile dubiozne, moralno sumnjive, a pravo da Vam kažem, i sa stanovišta nekih pozitivnih znanja, vrlo sumnjive. Tako da, to me je nekako odredilo, i sa stanovišta ljudi koji su napravili druge izbore, njihov odnos je u redu, ja to tako primam, ali mi se razlikujemo, ja svakako neću da zagovaram istrebljenje jednih ili drugih, sa svakim mogu da razgovaram, ali ima jedna granica preko koje ne možete da učestvujete u stvarima, a da sebe lično ne promenite, da ne prestanete da budete to što jeste. To što jeste vi nije

ništa ni savršeno, nije možda ni vaša najviša lična mera, ali jednostavno više od toga niste u stanju!

II

AKTERI

I

INTERPRETATORI

1. IDEOLOGIJA

„Srpski radikalizam je u suštini srpski nacionalizam“

Baveći se istorijom, približili ste mnoge pojedince današnjim čitaocima – Svetozar Marković, Nikola Pašić, Dimitrije Mita Cenić, Pera Todorović... Šta povezuje sve te i druge ličnosti kojima ste se bavili?

– Od Vas sam čula, i to mi se jako dopalo, da Vam je profesor Branko Petranović govorio: „Nemojte pisati istoriju bez ljudi!“ Mene je vodilo upravo takvo razumevanje, takvo shvatanje istorije. Ima više grupa ljudi koje sam proučavala, tu su svakako Marković, Todorović, Pašić i Cenić. To su ljudi koji, u suštini, pripadaju istom jezgru iz koga su se razvili pravci koji su obeležili društvenu i političku istoriju Srbije u drugoj polovini XIX veka i u prvim decenijama XX veka. Istorijski, mentalno, idejno to su ljudi XIX veka. Oni dolaze iz seljačkog naroda bez klasa, bez slojeva, sa idejom seljačke države. Svi su oni nacionalni ljudi. Obuzeti oslobođenjem i ujedinjenjem, ali izašli iz istog jezgra oni idu u različitim pravcima. Imaju zajedničke karakteristike, ali imaju i neke posebnosti. Njihova zajednička karakteristika je pokušaj stvaranja političke filozofije, političke doktrine, političkog programa za jedno zaostalo, seljačko društvo, za neoslobođen i neujedinjen narod. Vrlo je bitna njihova veza sa Rusijom, ali u isto vreme i sa Zapadom. Ruski socijalizam kome svi oni pripadaju, bio je jedan od odgovora na pitanja koja su postavljena u Evropi posle industrijske revolucije, posle Francusko-pruskog rata, posle poraza Pariske komune. To je bio kraj političkih revolucija u Zapadnoj Evropi. Evropa je

ulazila u mirnije razdoblje, bez ratova, u razdoblje prosperiteta, liberalizma, modernih država. Na drugoj strani je ostao Istok, pre svega Rusija ka kojoj se zbog kašnjenja reformi pomeralo težište revolucije. Ideja o dolasku do vlasti putem narodne partije je elementarno ruska ideja, to je Petar Lavrovič Lavrov, jedan od ideologa ruskog narodnjaštva – partija sa kritički mislećom manjinom koja organizuje mase, koja osvaja vlast, gde narod nije samo objekt revolucije, već i subjekt, on putem narodne samouprave ostvaruje narodnu državu čije je vezivno tkivo narodna partija... Iz spomenutog jezgra proizišli su vodeći ljudi Srbije u celoj drugoj polovini XIX veka i u prvoj polovini XX veka. Od ove četvorice koju ste pomenuli, trojica su duže vreme boravila u Rusiji. Marković je počeo tamo da se školuje, Cenić takođe, Pašić je tokom šestogodišnje emigracije ostvario tesne veze sa slovenofilskim krugovima, a preko njih i sa zvaničnom Rusijom. Todorović je bio veoma mnogo u ruskoj kulturi, prevodio je ruske autore i mislim da je bio najšire obavešten o Rusiji. Oni su i na drugi način bili vezani za ruski krug, neki od njih, pre svega Marković, Pašić, Todorović, su ciriški đaci tesno povezani sa tamošnjom ruskom kolonijom. Marković i Pašić su imali državne stipendije, Todorović nije imao stipendiju, ali se tamo školovao, Cenić je prolazio kroz Cirihih posle lutanja po Evropi, nije tu dugo boravio, ali sigurno su Marković, Pašić i Todorović bili jako vezani za tu ilegalnu, *podzemnu* Rusiju, za Rusiju koja je bila okrenuta, pre svega protiv kreposnog prava i odsustva političkog života. To je „inteligencija koja se kaje“ zbog ponižavajućeg položaja naroda. Oni se već u Rusiji vezuju za krugove studenata i mladih ljudi koji su gonjeni, ali na te iste ljude nailaze i u Cirihih gde ovi beže, i u toj ruskoj koloniji koja živi izolovano (svi u jednom kvartu, sa vlastitom bibliotekom, svojom kuhinjom i svojim poselima), formulišu se njihove ideje i uspostavljaju organizacione veze.

Koga od njih smatrate ključnom ličnošću?

– Svetozar Marković je sigurno ključna ličnost i mislim, sem Vuka Karadžića, da nema ličnosti u srpskoj istoriji koja je zadržala tako stabilno mesto. Činjenica je da Markovića niko nije odbacivao. On je odgovarao i konzervativcima, ali je odgo-

varao i kritičkoj levlci. Markovićeva aktivnost, moglo bi se reći, počinje u Cirihi, on se tamo politički formira, iako je zanimanje za politička pitanja pokazivao još na Velikoj školi u Beogradu, za glasila koja su izdavali prvi srpski liberali. Marković je ruski đak koji dolazi u Evropu, i otuda biva vraćen kao vladin stipendista, jer je kritikovao prvi srpski ustav, prvi nacionalni ustav – *Srpske obmane*, kako je rekao za Ustav iz 1869. godine. On je smatrao da seljački narod ne sme da dođe u položaj proletarijata prema industrijalizovanom Zapadu. Pomoću savremenih socijalističkih učenja u Evropi, Marković se, kao i ruski revolucionari šezdesetih godina XIX veka, oslonio na patrijarhalne ustanove, ruski *mir* i srpsku *zadrugu*, kao i *opštinu* koja je postojala i kod drugih naroda, ali se očuvala u slovenskim narodima – otkrivanje novog u starom – kako je dobro rečeno. Marković je ličnost koja se može smatrati i socijalnim i nacionalnim misliocem... Jedna konstanta naše istorije je neponavljanje zapadnoevropskog puta, to jest, preskakanje kapitalizma, očuvanje seljačkog naroda kao socijalne celine, države kao proširene zadruge, vladavine običajnog prava. To je antiliberizam – oblikovanje jednog tipa demokratije u seljačkom društvu nasuprot liberalnoj demokratiji. Rečju, doktrina koja se stvara za to vreme, ali koja postaje jezgro političke filozofije, političke kulture i mentaliteta u Srbiji. Marković je začetnik srpskog socijalizma koji je zapravo jedna replika ruskog socijalizma. To je prevodenje ideja evropskog socijalizma na uslove seljačkih društava. Kao što kaže Džems Bilington, Rusi su uvek tragali za formulom „koja bi omogućila da pozajmljuju i da ostanu različiti od Zapada“. Ili, kao što je govorio liberalni istoričar u carskoj Rusiji Vasilij Ključevski: „Menjao se sadržaj misli, ali metod mišljenja ostajao je stari.“ Naravno da je Marković, kao i ostali, zagovornik ideje oslobođenja i ujedinjenja. On učestvuje u pripremama ustanka u Bosni i Hercegovini, govori o srpskoj civilizaciji, ali on shvata da Srbi ne mogu da obnove srednjevekovnu državu. To je jedna, za tako mladog čoveka, izrazito lucidna misao, on odustaje od ideje velike države, on je za ideju federacije, jer smatra da će ideja velike Srbije dovesti srpski narod u sukob sa svim susedima, baš zbog etničke izmešanosti, zbog činjenice da Srbi žive u raznim državama, u različitim

carstvima. On je za decentralizovanu Srbiju, nikad Srbiju nije zamišljao kao centralizovanu državu. Od njega počinje istorija ideje federalizma koja je neodvojiva od istorije srpske levice. Nju posle zagovaraju i socijaldemokrati, i komunisti, to je savez sa drugim narodima koji neće neprestano da budu u stanju rata: latentnog ili stvarnog. To su klice ideja koje će trajati kroz celu istoriju levice, kroz celu istoriju političke misli Srbije u XIX i XX veku. I ne samo socijalističke već i građanske levice. Ipak, postoje razlike između narodnjačkog i socijaldemokratskog socijalizma u Srbiji. Ovaj drugi je u ključu zapadnoevropske moderne, on ima u vidu modernu državu, vladavinu zakona, privredno jedinstvo Balkana, antimilitarizam i savez naroda. U Skupštini korespondira sa malobrojnim liberalnim intelektualcima. To je načelna opozicija, slaba da promeni odnos snaga u Skupštini ali esencijalno važna da osvetli ratnu hipnozu većine.

Šta je zajedničko, a gde se razilaze srpski socijalizam i radikalizam?

– Odnos srpskog socijalizma i radikalizma je jedna od ključnih tema srpske istorije, a samim tim i naše istoriografije. Radikali su različito tumačeni jer nisu istraživani, a kad nemate istraživanja, možete da zaključite šta god vam odgovara. Smatralo se da radikalizam predstavlja oštar rez prema srpskom socijalizmu. To se ne može reći, ni po izvorima, ni po samoj sadržini ideja, jer radikali su u pogledu države, odnosa prema Evropi, prema Rusiji, odbacivanju moderne države sa institucijama, sa birokratijom, kako su oni govorili, manje-više u idejama Svetozara Markovića. Ono gde se razlikuju Marković i radikali, to je nacionalno pitanje. To je suštinska razlika, jer za Markovića je to oslobodilački, a ne osvajački projekt. Marković ima u vidu ideju koja bi povezivala balkanske narode, za njega je to ideja narodne samouprave, narodne demokratije kao zajedničke perspektive. Sa radikalima, međutim, oslobodilačka ideja je u suštini postala osvajačka, imperijalna ideja, oni prihvataju ideju velike države. Slobodan Jovanović piše da je Pašić, tokom vremena, sve više bio zauzet spoljnom politikom, i tada ga je, umesto revolucije, obuzimala ideja rata. A Pašić je,

zapravo, ključni čovek posle smrti Svetozara Markovića – govorim kako se razlistava to jezgro. Za Pašića je vrlo bitan Berlinski kongres i sticanje nezavisnosti 1878. godine. On je to doživeo kao tragediju...

Sticanje nezavisnosti nije doživljeno kao nešto epohalno?

– Što se tiče radikala, Pašića, radikalske opozicije u Skupštini, apsolutno ne! Njih država u tim granicama nije zadovoljavala. To je bila mala država, tek zametak države – oni su pomagali ustanak u Bosni i Hercegovini 1875, računali su pre svega na proširenje na Bosnu, smatrali su da su bili prikraćeni. Leopold Ranke je govorio Jovanu Ristiću: „Nezavisnost je svetlost, to je velika stvar, nisu u pitanju samo granice, teritorije.“ Socijalisti, radikali, komunci – kako su se tada sve nazivali – odbijali su da prihvate Berlinski ugovor koji je Srbiji doneo nezavisnost i teritorijalno uvećanje. Kada je Jovan Ristić došao u Skupštinu koja je trebalo da ratifikuje Ugovor – neke stvari traju i one su karakteristika političke kulture u Srbiji – poslanici su rekli da neće da ga potpišu, ko je Ristića uopšte ovlastio da stavlja svoj potpis, da njih to ne obavezuje... Tako da su drame oko potpisivanja Berlinskog ugovora i Železničkog ugovora kao obaveze koja je proizlazila iz Berlinskog ugovora, stvarale prava opsadna stanja u Skupštini. Dakle, opstajala je opsesija ujedinjenja i oslobođenja, domoći se vlasti bez konkurencije da bi se taj projekat mogao da ostvari... Pašić je jedan od najbližih saradnika Svetozara Markovića. U Skupštinu ulazi posle Berlinskog kongresa, postaje vođa opozicije, u sukobu je oko modela države – ono što kažemo *kakva* ili *kolika* država. On je revolucionar: diže bunu, živi u emigraciji šest godina, povezuje se sa Rusijom, vraća se iz emigracije kao čovek koji ima prečišćene poglede. Kod njega se javlja i pitanje Kosova kao stvar osвете, pitanje povratka izgubljenih teritorija koje su pripadale srpskoj srednjevekovnoj državi. To se definiše kao osvešta koja ima mobilizatorsku ulogu. Naprotiv, za socijaliste to su novi sadržaji. Pašić je učvrstio temelje radikalizma kao ideologije posle Timočke bune (1883), naročito u emigraciji. Prvo, to je pravoslavlje, po podeli u hrišćanstvu, Srbija je uvek na strani

Istoka. Drugo, to je narod kao homogena celina, i socijalna i nacionalna celina u granicama države koja je organizovana kao zadruga. Treće, to je Rusija, pri čemu je odnos prema Rusiji gotovo iracionalan, Pašić vidi Srbiju odmah iza Rusije. On na to dolazi upravo u emigraciji, uz pomoć mitropolita Mihajla, koji je bio najveći srpski slovenofil i koga su naprednjaci prognali. Mitropolit je bio važan posrednik između Pašića i službene Rusije. U novije vreme, mislim da to ima izuzetan naučni značaj, objavljena je prepiska između Pašića i mitropolita Mihajla u emigraciji. Pašić je neverovatno precizan i jasan u svojim pismima mitropolitu koja jasno pokazuju da je ceo taj rad, ceo taj radikalni pokret u zemlji do Timočke bune, pa u emigraciji posle bune, bio protiv zapadne orijentacije Obrenovića, protiv razvoja Srbije po uzoru na zapadnoevropske države. Kralj Milan je eksponent te politike, a radikali žele novi ustanak, žele ubistvo kralja, i to ne čine samo zato što ih Rusija zadržava. Pašić favorizuje otvaranje Istočnog pitanja. Ovde ne vole da se to citira, ali objavljeno je Pašićevo pismo iz emigracije Zinovjevu, koji je bio šef Azijskog departmana u Ministarstvu inostranih dela, gde Pašić kaže da Rusija kao najmoćnija zemlja, kao centar slovenstva, mora da okupi sve „slovenske sestre“ – a u tom savezu Srbiji posle Rusije pripada prvo mesto. To je megalomanija koju mi inače imamo, megalomanija i arogancija! I on neće u svojim pismima reći – pa, čekaj, možda Rusi imaju neki svoj razlog što ne otvaraju Istočno pitanje – njemu to ne pada na pamet. On računa na slovensko carstvo na čelu sa Rusijom iza koje je odmah Srbija! „Bog – narod – Rusija“, kako je jedan od osnivača Narodne radikalne stranke, Raša Milošević sazeo politički *credo* Nikole Pašića.

To se poklapa sa stavom crkve?

– Da, i tu je razlika između Pašića i Markovića. Marković se oslanja na načela nove nauke, to jest socijalizma, a Pašić se približava slovenofilima i pravoslavlju kao ujedinjavajućem činiocu slovenskog sveta oko Rusije... Bio je u pravu Slobodan Jovanović kada je rekao da u Pašiću ima više ličnosti. Pašić je dugo trajao – pola veka. On ima više političkih života, ali postoji i konstanta koja sva ta razdoblja povezuje. Pašić je na čelo

Radikalne stranke došao 1881/82 i odatle ga je uklonila smrt, 1926. godine. To je 45 godina! Mislim da on ne može da se razume ako se ne uzmu u obzir različite faze u njegovom životu i radu. Pašić u Jugoslaviju ulazi kao čovek XIX veka. On je do kraja ostao čovek XIX veka. Period pre osnivanja Radikalne stranke ranije nije proučavan, historiografija se uglavnom ograničila na jugoslovensko razdoblje. Autori koji su proučavali rano Pašića smatraju da je on od početka izrastao pre svega u velikog partijskog vođu. On je strankom neprestano upravljao. Ne možemo izbeći i neke analogije: Josip Broz Tito je trajao dugo, obojica kao čelni ljudi velikih partija, od kojih se istorija svake završava smrću vođe. Od šezdesetih godina XIX veka do kraja prve četvrtine XX veka, Pašić je apsolutno ključna ličnost, nisu ga slučajno smatrali nekrunisanim kraljem. On i razvija ideologiju, na kraju je i praktikuje, jer je na čelu partije. To je linija: Srbija je uvek u svojoj istoriji između Istoka i Zapada bila na strani Istoka, kapitalizam je neprihvatan kao nehumano društvo, narodna država je nacionalna država u kojoj će biti okupljen ceo narod, jednakost se može ostvariti samo u državi organizovanoj po uzoru na zadrugu sa jednom partijom kao vezivnim tkivom i sa samoupravom... Izvori samouprave su traženi u Prudonovom anarhizmu, kao na primer kod profesora Ljubomira Tadića, i Musolinijevom korporativizmu kod Milorada Ekmečića. Naravno da to nije isto, ali i jedno i drugo zahteva raspravu. Samouprava se održala i pod Turcima i kao pojam ostala konstanta. Reč *samouprava* bila je ispisana na zastavi koju su nosili socijalisti na demonstracijama posle svoje pobede na lokalnim izborima u Kragujevcu 1876. godine. *Samouprava* je bilo ime organa Radikalne stranke koji je pokrenut 1881. godine i ostalo je do kraja istorije ove stranke. To su pojave koje ovde imaju dugo trajanje. U drugoj polovini XX veka samouprava je predstavljala osnovu za sistem „mekše“ varijante države prelaznog perioda, a ne i alternativu tom modelu države. Teze da je samoupravljanje glavni razlog raspada jugoslovenske države polaze od pretpostavke da se ona mogla održati samo kao jaka centralizovana država. Gubi se iz vida da je i sa samoupravljanjem i bez njega, Jugoslavija bila i višenacionalna država i da je samoupravljanje bilo zapravo formula njene

održivosti posle Drugog svetskog rata... Na jednom skupu u Institutu društvenih nauka ja sam spomenula da su prvu partijsku državu u Srbiji napravili radikali, a profesorka Zagorka Golubović je rekla: „Prvi put sada čujem da su Srbi imali partijsku državu pre komunista!“ A oni zapravo, nikad nisu ni imali drugačiju državu! Postojala je opozicija koju je Pašić duboko prezirao, štaviše, ona je smatrana neprijateljem. Kad je jednom došla na vlast, Radikalna stranka nije više ni silazila sa vlasti. Većinski izborni sistem joj je to omogućavao. Ona se regrutovala iz seljačkih masa, to je masovna stranka bez predsedana na Balkanu, ona pomoću članskih knjižica vezuje ogroman broj seljaka uz sebe, govori u njihovo ime, a oni zapravo ni na šta ne utiču i ni o čemu ne odlučuju. Pošto je, kako je govorio istoričar Živan Živanović, *poradikalila* bazu, ona je, posle Ustava iz 1888. godine, *poradikalila* i vrh države. Imala je većinu u svim institucijama države izuzev Namesništva. Pašić je ambicionirao i Namesništvo, ali je Jovan Ristić to sprečio. Odmah posle donošenja ovog Ustava, radikalski organ *Odjek* je pisao: „Iza fasade *pisanog* ustava u našem narodu uvek postoji *nepisani ustav zasnovan na običaju*, koji mora biti fundament onog – zvaničnog.“ Unutrašnji razvoj nezavisne države Srbije shvatan je kao trošenje energije, slabljenje potencijala za ostvarenje zavetnih ciljeva. Mitropolit Mihailo je 1875. godine, pisao vodi ruskih slovenofila Ivanu Aksakovu da u srpskom narodu, dok se ne oslobodi i ne ujedini, ne može biti ozbiljne reči o nekom „progressivnijem i plodonosnijem životu, ni o ostvarenju nekih viših državnih ili narodnih ideja“. Posledica takvog redosleda je da su, kako je govorio Milan Piroćanac, „sve mere koje je država preduzimala procenjivane sa stanovišta 'da li su dovoljno popularne', a inteligencija i ljudi koji su vodili državne poslove umesto da podižu narodne osećaje na visinu, na kojoj oni stoje, oni se naprotiv spuštaju do nizine u kojoj se masa biračka nalazi“. A problem je, kako su drugi nalazili, naročito stranci, bio upravo u tome što velike razlike između naroda i inteligencije nije ni bilo. Radikalski poslanici su tražili ukidanje muzičkih škola, diplomatskih predstavništava, mitropolija, opstruirali su stvaranje stajaće vojske, izgradnju prve železničke pruge, donošenje prvog zakona o narodnom zdravlju, zakona o žigosanju

stoke, iako je Srbija bila potpisnik Međunarodne marvene konvencije. Kada je osamdesetih godina vinograde napala filoksera, agitovali su protiv prskanja vinograda plavim kamenom: što gore to bolje... Zaostalost se koristila kao sredstvo za ostvarenje nekog dalekog cilja, koji će, kad jednom bude ostvaren, sve promeniti. Do rascepa u Radikalnoj stranci došlo je tek 1901. godine, da bi se 1906. izdvojila Samostalna radikalna stranka. To je bilo značajno sa stanovišta prestanka partije hegemoni i pojave bipartizma, ali ni Samostalna radikalna stranka nije se programski razlikovala od Radikalne stranke. Ona je tražila vraćanje izvornim načelima Radikalne stranke, a samostalci su se smatrali „solju“ Srbije i njenom „moralnom žandarmerijom“... Ideja socijalnog i narodnog jedinstva određuje istoriju srpskog naroda, a stvoren je mit o građanskom društvu koje je u komunizmu uništeno! Pa, nije tačno! To je ta antikomunistička mitologija kao što, naravno, postoji i komunistička mitologija, to je izvan racionalnog, izvan saznajnog... Dominantna ideologija teži da ograniči apsolutizam, ali i da spreči razvoj moderne države i građanskog društva. Danas, kada su evropske integracije tendencija, istoričari balkanskih zemalja insistiraju na tezi da su te zemlje u svojoj modernoj istoriji uvek bile deo Evrope. Tačno je da je modernizacija balkanskih zemalja vršena po ugledu na evropske države, ali je rastojanje ostajalo srazmerno isto.

Gde je u njihovom programu opismenjavanje, zdravstvo...?

– Ti se zakoni donose, naravno, po uzoru na zapadnoevropsko zakonodavstvo, ali to ostaje mrtvo slovo na papiru. Država nije tako organizovana da garantuje njihovu primenu. To je taj večiti raskorak između norme i prakse, ili, kako se uvek govorilo, između reči i dela. U suštini, to je razlika između pravne i narodne države, ne samo u Srbiji nego i na celom Balkanu. Na jedan petrifikovani supstrat lepi se moderno zakonodavstvo, ali ono u taj supstrat ne prodire, on odoleva promenama. Borbe se ne vode protiv ideja već protiv ljudi. Žestinu im i daje upravo to što strane u sukobu imaju istu matricu. To je supstrat koji se ne menja. Srpski radikalizam je u suštini veli-

kosrpski nacionalizam kome je potreban državni socijalizam i monopartizam, otvoreni ili maskirani. To je ono što traje... Kod nas se mnogo govori i sudi po utisku. Dugo je važno mišljenje da Nikola Pašić nije ni govorio ni pisao. Naprotiv, on je vrlo mnogo govorio, samo nas troje (Đorđe Stanković, Dubravka Stojanović, Latinka Perović) smo uradili četiri knjige, i to je samo skupštinski rad, a gde je partijska arhiva, novine... Zatim, njegova prepiska, naročito iz perioda kada formira svoju ideologiju, to je kapitalan izvor za vezu sa Rusijom. O Pašiću je dosta urađeno u Rusiji. Ruski istoričar Andrej Šemjakin je doktorirao na njegovoj ideologiji. Pašić je nezaobilazna ličnost i zato se nauka njime mora baviti. Napravili smo veliki korak u objavljivanju istorijskih izvora i o Pašiću i o Radikalnoj stranci. To se, međutim, ignoriše jer smeta dominantnom narativu o prošlosti po kome je srpski radikalizam nastao pod uticajem francuskog radikalizma, a ne kao replika ideja koje pripadaju ruskom narodnjaštvu i slovenofilstvu. Istorijski akteri su, u tom smislu, mnogo iskreniji i pouzdaniji od njihovih interpretatora. Zato smo toliko insistirali na objavljivanju istorijskih izvora, članka, govora, prepiske.

Priredili ste i knjige Cenića i Todorovića...

– Što se Cenića tiče, on je ovde vrlo kasno definisan, jer bez poznavanja opšte istorije ideja ne možete objasniti ni njihov refleks u jednoj zemlji. Cenić je blankist, želi tajnu usku revolucionarnu organizaciju, vezan je za ruske narodovoljce, terorističku organizaciju. I on pripada pokretu Svetozara Markovića, oni slede velike podele u ruskom revolucionarnom pokretu šezdesetih godina XIX veka. I gotovo je neverovatno da to nije istraživano, „Narodna volja“, teroristička organizacija koja je izvršila atentat na Aleksandra II, cara reformatora, nigde nije imala takvo glasilo kakvo je imala u Cenićevom *Radniku* (1881). To su tako čvrste veze da je u suštini Cenićev *Radnik* bio glasilo *Narodne volje*. Svi njihovi dokumenti su objavljeni, svi politički procesi koji su u Rusiji organizovani, sve je to izlazilo ovde u Srbiji, to je vrlo tesna veza, idejna i organizaciona. Ceniću su najbliži radikali sa idejom narodne države, ali on već smatra da su oni postali neka vrsta renegata, revizionista, da

su postali građanska stranka, jer revolucionarna stranka mora biti tajna, otuda – uska, ne masovna stranka. I njegove su vrednosti – jednakost, samouprava, nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. On je vrlo mnogo pisao, rano umire... Cenićevi *Izabrani spisi* su važni zbog toga što vrlo lako možete naći njegovu esencijalnu ideju: „Individualizam je besmislica!“ To su te kolektivističke ideologije. Cenić je verovao da je revolucija neizbežna, da će je izvesti tajna uska revolucionarna partija, ali da će zamajac dati revolucija u jednoj velikoj zemlji, najverovatnije u Rusiji, kako se i desilo. On je bio veoma nacionalan, kritikovao je Srbe u Vojvodini zbog toga što uče nemački jezik, što kuvaju nemačka jela, što se ne odevaju u odela od sukna...

„Odnarodili“ su se...

– Da, „odnarodili“ su se. Zaostalost je identitet. Otuda strah od promena. Cenić kaže: „Ovde će doći neki drugi narod ako sve to prihvatimo od Zapada!“ Vrlo je vezan bio za Rusiju kao maticu, važne su njegove veze sa Nečajevim koji je dolazio u Srbiju, imao je srpski pasoš koji mu je izdat u Bukureštu. Nečajev je bio u vezi sa srpskim socijalistima, oni su učestvovali u pokušaju da se spreči njegovo izručenje iz Švajcarske, jer je u Rusiji bio optužen za ubistvo člana svoje organizacije *Narodni sud*. To je uska organizacija koja osvaja vlast putem terora i zahteva totalno jedinstvo, nemilosrdno uklanjajući one koji ga narušavaju: politička revolucija da bi mogla da se izvrši socijalna revolucija. U političkoj revoluciji narod je subjekt, a u socijalnoj revoluciji objekt preobražaja onih koji su spoznali njegove interese. Tada se, rekao je Alber Kami, revolucija rastala sa ljubavlju prema slabima, onima koji pate, u čije ime se vrši. Ali takva organizacija je, kaže opet Kami, i bila moguća u zemlji bez političkog života, bez ličnih sloboda. Dve hiljade revolucionara kojima je revolucija postala profesija, potresalo je rusku imperiju čitav vek, i moglo je da je zaskoči u povoljnom trenutku kakav je bio Prvi svetski rat. Taj trenutak je anticipiran, to imate kod Tkačova i Nečajeva, a zatim i kod Cenića... Onda, Pera Todorović. On je ideolog radikalizma, borbe sa monarhijom, sa birokratijom, sa liberalima i naprednjacima, sa školom i crkvom. Tvorac opasnog jezika koji oslobađa instinkte i ne priznaje ni

veštačke ni prirodne autoritete. On piše i program i statut Radikalne stranke. Timočka buna, međutim, dovodi do preobražaja u njemu, on je vidi kao avanturu i zaključuje da radikali ne mogu sami, da postaju, kako on kaže, „jedna religija“, da se moraju sporazumovati sa drugim strankama, i tu dolazi do razlaza. On je moderan duh, pre svega u literaturi, izdavač brojnih listova i časopisa, poligraf – romani, istorijski romani, memoari, putopisi, dnevnici... On pokreće prvi dnevni list u Srbiji *Male novine*. Mnogo putuje, prevodi Ruse, Nemce, Francuze... Uvodi neke moderne institucije i u štamparstvu i u novinarstvu. Savetuje Obrenoviće, jer misli da oni, ipak, državu vode ka napretku. Todorović učestvuje u Srpsko-turskom ratu 1876. godine. Njegov *Dnevnik jednog dobrovoljca* je prva antiratna knjiga kod nas. I nije slučajno da su je primetili i Miroslav Krleža i Miloš Crnjanski, to je moderna proza koja je prvo samostalno izdanje doživela posle sto godina. Imate jednog takvog čoveka koga su radikali odbacili – i žigosali. A njegovo delo bi moglo da stane u trideset knjiga, ja sam sama priredila devet njegovih knjiga...

Zašto je njegovo delo bilo skoro zaboravljeno?

– Ima više razloga. Prvo, to je karakter stranke u kojoj pojedinac prema celini, kako je govorio njen teorijski inspirator Petar Lavrov, stoji u istom odnosu u kome su organ i organizam. Da bi funkcionisala kao celina, stranka je uvek u pravu, pojedinac nikada. Zatim, Todorović smatra da radikalizam postaje jedna opasna ideologija i, u isto vreme, teška demagogija, zatim, da Obrenovići nisu izdajnici, već da je otprilike to ono što Srbija tada ima i može. Naravno, tu su i neki lični animoziteti, mislim da su oni postojali kod Slobodana Jovanovića koji je stavio krst na Todorovića kada je napisao jednu užasnu raspravu neposredno posle njegove smrti. Jovanović je bio čovek od autoriteta u nauci, i svi su kasnije to sledili. Negde krajem pedesetih godina to pitanje počinje da se otvara. Čine to Velizar Ninčić, zatim Miodrag Protić, Predrag Protić, Vesna Matović, Žarko Rošulj, Svetlana Velmar-Janković... Ja sam to posle nastavila, radila sam s istinskim zanimanjem, sa osećanjem da je u pitanju jedna paradigmatična sudbina. Todorovića smatram

lično tragičnim čovekom. On je gonjen, maltretiran, ali je veoma darovit čovek, jedan od najdarovitijih ljudi u to vreme u Srbiji. Stvaralac, kritičar srpskog društva i kritičar radikalizma, njegov dobar istoričar i još bolji prorok. Njegovo delo je vrlo važan izvor za istoriju Srbije u drugoj polovini XIX veka, naročito njegove *Uspomene na kralja Milana, Krvava godina, Ogledalo*. To je drugačije viđenje Srbije u previranju, od orijentalne poluzavisne kneževine, do moderne nezavisne države. On je bio optužen za „protivprirodni blud“, podvrgavan je čak i ponižavajućim pregledima, njegovo ime pisano je malim slovom...

Šta su hteli time da postignu?

– Hteli su da kompromituju njegove ideje o potrebi kompromisa radikala i sa naprednjacima i sa kraljem. Ali, pre svega da sačuvaju jedinstvo stranke. Zato im je bilo potrebno da kompromituju njega lično. Recimo, Jaša Tomić koji je pre izvesnog vremena bio aktuelan zbog spomenika u Novom Sadu, pisao je gnusne tekstove o Peri Todoroviću. Kad je Tomić kasnije ubio političkog prvaka Mišu Dimitrijevića i otišao u zatvor, Todorović, koji nije bio osvetoljubiv čovek, je napisao: „Ima Boga!“ Toliko mu je teško pala optužba za „protivprirodni blud“, on o tome piše u ličnom *Dnevniku*: „Tad sam jauknuo najteže!“ U stvari, pogodilo ga je iznevereno prijateljstvo, partijsko bratstvo. Jer, ako je bio homoseksualac, njegovi su drugovi to znali, i nije im smetalo dok je bio sa njima. Kada su se politički razišli, i okrenuli se protiv njega, to su nemilosrdno upotreбили... Mi govorimo o staljinizmu, ali ta autoritarnost, ta osveta, taj obračun sa protivnikom, sve to ovde ima jako dugu istoriju, zato su me ti ljudi i zanimali. Karlo Sforca u svojoj knjizi o Nikoli Pašiću, kome je bio naklonjen, piše da je u francuskoj Radikalnoj stranci vladala kruta disciplina, ali da ona nije bila ništa u poređenju sa disciplinom koju je otkrio u Radikalnoj stranci. E, mene su zanimali ti unutrašnji činoci – zatvorenost društva, autoritarnost, siromaštvo, male potrebe, neprijateljstvo prema različitom, ona institucionalizacija goreg dela ljudske prirode – koji su u teorijama i doktrinama, koje su i mogle biti formulisane u velikim narodima, samo tražili oslonac, garanciju za vlastitu dugovečnost... Dakle, to je grupa koju sam rekonstruisala,

jednog po jednog, ali sam ih rekonstruisala u okviru ideologije koja je bila dominantna u Srbiji. To je bar meni uvek bilo duboko intrigantno i istraživala sam ih sa onom vrstom strasti koju Mark Blok naziva strašću razumevanja. Išla sam za njihovim sudbinama, posmatrala sam ih u istorijskom kontekstu, pratila sam proces. Tako su ugledali svetlo dana izabrani spisi, uspomene, putopisi, dnevници, pisma Pere Todorovića; izabrani spisi Dimitrija Cenića; pisma, govori i članci Nikole Pašića; dragocene uspomene jednog „redova“ Radikalne stranke Avrama Petrovića. A zatim, ključnih ličnosti ruskog narodnjaštva, Hercena, Lavrova, Bakunjina, Kropotkina... Najzad, *Planirana revolucija*, studija i izvori o ruskom blankizmu i jakobinizmu kao prethodnici boljševizma. Iz naknadne perspektive to liči na neki unapred postavljeni plan. A, ustvari, samo je jedno proisticalo iz drugog. Bez tog rada, čini mi se, ne bih mogla da razumem višedimenzionalnost istorije Srbije u drugoj polovini XIX veka i na početku XX veka... Sećam se, radila sam treću knjigu *Srpskih socijalista u 19. veku* i kaže mi jedan naš kolega, kako ga pita drugi kolega, šta ja sada radim. Ovaj je odgovorio da misli kako završavam *socijaliste*, a on će na to: „Pa, socijalizam uopšte više nije aktuelan!“ Kakva je to nauka? Socijalizam je tek došao na red za istorijsku nauku, ako je uopšte došao, kako za nju nije aktuelan?! Kad sam došla u Institut, oni su se na smrt posvađali oko toga što dvojica rade istu temu. Pa? U čemu je problem? Dovoljan je jedan, kažu. A svaka istorijska pojava ima više perspektiva. Osim toga, realna prošlost je uvek pluralna, inače, autokratije, diktature i totalitarizmi bi bili večni. Uvek me je impresionirala pažnja velikih historiografija prema istorijama malih naroda i nikad je nisam objašnjavala samo njihovim materijalnim i intelektualnim potencijalima. Ruski istoričari, na primer, veoma dobro poznaju istoriju balkanskih naroda, među kojima i istoriju srpskog naroda. Sada je u toku rad na višetomnom izdanju pod naslovom *Rusi o Srbiji i Srbima*. Amerikanci su prvi objavili monografiju o rodonačelniku liberalizma u Srbiji Vladimiru Jovanoviću, ili o jednoj maloj partiji kakva je bila Srpska socijaldemokratska partija. Nas nikada nije zanimalo kako nas drugi vide. Feliks Kanic i Pavel Rovinski prevedeni su i objavljeni posle sto godina. Dva čoveka iz

različitih civilizacija, putuju Srbijom u XIX veku, posmatraju je i o njoj pišu u isto vreme. Poznavanje stanovišta svakog od njih, a pogotovo njihovo upoređenje, je dragoceno.

Bavili ste se i alternativom radikalizmu?

– Da. Druga grupa koju sam istraživala su naprednjaci, drugo kolo liberala u Srbiji. Istoričari konstatuju da je postojala alternativa, ali po logici da ono što se nije ostvarilo nije ni vredno istraživanja, alternativa nije ni proučavana. Ja mislim drugačije. Važno je istraživati i ono što je, kako je lucidno primеćeno, u porazu trajalo, ali se nije predavalo. Naprednjaci su smatrali da je sticanje državne nezavisnosti veliki istorijski čin. On je i izazvao kristalizaciju pravaca u Srbiji i doveo do podele, pre svega u malobrojnoj inteligenciji oko toga da li prednost dati unutrašnjem razvoju i modernizaciji realne države, ili taj razvoj žrtvovati teritorijalnom širenju i stvaranju države koja bi obuhvatila sve Srbe. Nije slučajno da je prva decenija posle sticanja državne nezavisnosti (1878-1888) vreme najintenzivnijih unutrašnjih reformi koje je trebalo da kruniše novi Ustav sa predstavničkom demokratijom. Tu tendenciju, razvoj države po uzoru na zapadne države, distanca prema Austriji, ali i prema Rusiji, u meri u kojoj je to bilo moguće za jednu malu i mladu državu, zaustavila je Timočka buna 1883. godine, a povod je bio stvaranje stajaće vojske. Dva koncepta države, dva koncepta njenog razvoja, unutrašnje i spoljne politike, pokazuju se kao inkompatibilna već u XIX veku. Ne možete da modernizujete državu, a u isto vreme da se spremate za ratove i da idete iz jednog rata u drugi. Srbija je u četrdeset i nešto godina vodila šest ratova, u dva veka svoje istorije u moderno doba imala je permanentno revoluciju, kako događaje koji su se nizali imenuju njihovi akteri – 1804, 1903, 1945, 1968, 1987, 2000... Tu sam najviše radila Milana Piroćanca, znatno manje Stojana Novakovića, iako mislim da je on bio od ključnog značaja, delimično Milutina Garašanina, sina Ilije Garašanina. Nosio je ove tendencije već pre Berlinskog kongresa govore da Srbija mora da se evropeizuje, da težište stavi na unutrašnji razvoj kao uslov kulturne integracije srpskog naroda. To je period najintenzivnijih sinhronih reformi privrede, obrazovanja, sudstva, zdrav-

stva, izgradnja prve železničke pruge, stvaranje prve narodne banke, kovanog novca... Gde je problem alternative? Svakako u zaostalosti i zatvorenosti društva, ali naročito u ograničenosti ljudskih i materijalnih resursa. Do njih može da se dolazi ili opterećenjem seljaka ili inostranim zajmovima. A zajmovi se opstruiraju kao opasnost od stranog uticaja, seljak se mobiliše da pruži otpor tome, jer je njegova država seljačka. Tu su koreni antimoderne političke kulture...

A odakle se finansiraju ratovi?

– Pa, znate šta, ratovi se finansiraju na štetu svega ostalog, ali glavni resurs su ljudi, ljudske žrtve, u tom smislu, Srbija je uvek spremna za rat... U parlamentarnoj debati posle Balkanskih ratova Pašić je žrtve uzimao kao glavni adut za granice. Ali, navešću Vam jedan svežiji primer. Upravo je objavljena knjiga *Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan. Stenografske beleške sa proširenih sednica Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici* održanih početkom 1993. godine. Na jednoj od tih sednica predsednik tadašnje Savezne republike Jugoslavije kao jedan od razloga za obustavu rata u Bosni i Hercegovini navodi: „Imali smo 23 posto regrutaciju: od kada postoji ova zemlja, od Karadorđevog vremena, nije bila u tom položaju.“ Na to, jedan od vodećih ljudi Republike Srpske, univerzitetski profesor, kaže da za deset dana, „sa drugačijim političkim govorom“ može da naraste na 93 odsto. „Čitava medijska stvar, koja je vođena u Srbiji, predstavljanjem mirnodopskog života, što je i danas, je bila kontraproduktivna za naše vojne napore.“ Treba se, dakle, prilagoditi, danas se ne ratuje „zastavama, trubama“, već pomoću propagande koja ima efikasniji uticaj... Dakle, to je zatvoreno patrijarhalno društvo koje ima jedan program koji ga na neki način petrifikuje i drugi program, koji iz toga pokušava da ga izvede. Zato mislim da je decenija od 1878. do 1888. bila ključna, da su se tada profilisale dve struje, ono što su kod Rusa *zapadnjaci* i *slovenofili*, to su ovde bili *radikali* i *naprednjaci*... To je bio razlog zbog koga sam se ja bavila ovim ljudima. Pokušavala sam, ne kažem da sam tu nešto naročito uradila, da istražim slojeve srpske elite. Intelligencija koja se školuje po svetu, dođe u Srbiju, postaje deo dr-

žavnog aparata i gubi profesionalnu samostalnost. Ali, postoji i jedan sloj ljudi koji su osnivači institucija, prevodioci zakona, knjiga, osnivači listova i časopisa, donosioci pojmova i vrednosti. To jeste nešto što se izdvaja iz te masovne, činovničke inteligencije i što možemo da smatramo intelektualnom elitom. Istoričar Vladimir Jovanović ih smatra *pesimistima*, a ustvari oni su *neželjena* elita. Izraz nije moj, ali ga apsolutno prihvatam. To su ljudi koji kritički misle. Tu sam radila Nikolu Krstića, Jovana Žujovića, Slobodana Jovanovića. Kroz studiju *Viša ženska škola* otkrivala sam početke stvaranja intelektualne elite među ženama. Zatim, više posredno, bavila sam se nekim ženama: Ksenija Atanasijević, Anica Savić-Rebac, Paulina Lebl, Milica Stojadinović. Ali, sve su to tek prilozi za jednu istoriju intelektualne elite u Srbiji. Radila sam, recimo, Nikolu Krstića kao predstavnika ugarskih Srba koji su ovde nailazili na velika ograničenja, to je bio civilizacijski sukob. Oni su dolazili kao veliki patrioti, sa misijom, ali su vrlo često diskriminirani i uvek su bili na udaru, bili su „švabe“, „nemačkari“... Sada je objavljen već drugi zbornik o Dimitriju Davidoviću, osnivaču *Novina Serbskih* i piscu Sretenjskog ustava. Ista sudbina, odbačen, zaboravljen, umire u bedi... To je, na kraju krajeva, otežavalo nacionalnu integraciju Srba i otvaralo pitanje osnova integracije. Naravno da su ovi ljudi zbog nerazvijenosti društva vrlo često i sami preuzimali funkcije i često su vrlo loše prolazili u politici, poput Jovana Žujovića, žalili su što su pristali na to, jer su ih partije lako upotrebljavale i odbacivale. Kad već govorim o alternativama, one su i inače postojale, ne samo na levlci, nego i građanske alternative. Imali ste pravnika Živojina Perića koji je dvadesetih godina XX veka govorio da je federacija jedino racionalno rešenje za Jugoslaviju, da je to put Evrope, ujedinjene evropske države. Onaj ko se suviše oslanja na silu, govorio je Perić, dokazuje da je inferioran. Odličnu studiju o Živojinu Periću uradila je Olga Popović-Obradović. Na krizu Jugoslavije Perić već 1923. godine, odgovara idejom federacije. Optuživali su ga da gleda do plota. „A ko vama kaže“, odgovarao je Perić, „da politika do plota nije bolja i da politika preko plota u državi, kao i u privatnom životu, može da vas dovede dotle da izgubite i ono do plota!“ To su intelektualci koji su razumevali da

je Jugoslavija moguća samo kao složena država, to su ljudi koji su imali snagu anticipacije... Perić nije nikakav levičar, on je čak savetnik za vreme Nedićeve uprave. Posle rata je otišao u Švajcarsku, tamo je i umro... Bilo je ljudi koji su racionalno mislili, Milan Grol, na primer. Kad je dvadesetih godina prošlog veka u *Srpskom književnom glasniku* vođena rasprava o srpsko-hrvatskim odnosima, on je rekao da je potreban kompromis jer će tvrdi centralizam samo pojačavati centrifugalne zahteve. Imate Stojana Protića, bio je Srbin, za jedinstvenu Jugoslaviju, a u polemici sa Pašićem je govorio: „Ne možete ih sve, od Triglava do Đevđelije, obući u pelengire. Tu postoje neke istorijske razlike, mi to moramo u organizaciji države da uvažimo.“ Pa, profesora Mihaila Konstantinovića, arhitektu Sporazuma sa Hrvatima 1939. godine... Znači, prisutan je stalno taj problem razumevanja države, želja da se to kondenzuje, da se napravi, što je govorio Svetozar Marković, jedinstvo kancelarije u Beogradu, da se ne dopusti nikakva decentralizacija. A desila su se velika pomeranja stanovništva. Srbi su se sa juga pomerali i došli su u Vojvodinu, postali su podunavski narod. Ne može se kombinovati etnički i istorijski princip, onda se više ne zna gde je država, ne može da se izvrši ni kulturna integracija naroda. I to je ovde glavni problem dva veka, to je nešto što nas zarobljava, to su važne stvari koje traže, pre svega istraživanja, isčitavanja i interpretacije na tome zasnovane. Ne možete to da ne čitate, da ne tumačite, da ne upoređujete i što je najvažnije, da o tome akademski ne raspravljate. A pogotovo je pogubno kad počnete da menjate i same činjenice.

Kako ocenjujete političku ulogu Slobodana Jovanovića?

– Oko Slobodana Jovanovića postoje nove mistifikacije. Jedna od tih je da je Slobodan Jovanović vrlo kasno počeo da se bavi politikom. To ne stoji, to nije tačno! On je vrlo rano želeo da radi u Ministarstvu inostranih dela, on je čovek koji je bio vrlo važan savetnik kraljev, on je koautor ili autor svih ustava, on je bio nezaobilazan kao profesor i znalac ustavnog prava, šef presbiroa za vreme Prvog svetskog rata, zatim, predsednik

Kraljevske akademije nauka, rektor univerziteta, predsednik Srpskog kulturnog kluba. Sve su to funkcije koje podrazumevaju društveni i politički angažman. Kako je on to daleko od politike?! Slobodan Jovanović nije u politiku ušao tek u svojoj sedamdesetoj godini da bi bio na čelu izbegličke vlade. Kako su pokazala najnovija istraživanja, generacija intelektualaca kojoj je pripadao Slobodan Jovanović je vrlo rano zatražila smenu generacija u politici i kandidovala sebe za preuzimanje kormila. Možemo da proučavamo zašto je to tako, ali činjenica je da je srpski intelektualac svoje puno ostvarenje nalazio tek u politici. Zato i nije uspevao da ostvari onaj ideal kome je, na primer, težio Josif Pančić. Srpska kraljevska akademija, govorio je on kao njen predsednik, treba da ostane izvan politike da bi sačuvala ulogu nauke kao nepristrasnog arbitra. Ali, vratimo se Slobodanu Jovanoviću. Prećutkuje se njegov rad u emigraciji. Jedan kolega iz Sarajeva, Fadil Ademović je napisao knjigu o četničkoj emigraciji. To je 700 strana, ja sam to recenzirala, on navodi da je Radio-London objavljivao pod slovom „Z“ imena i ti su ljudi ovde posle bili egzekutirani, zaklani. Englezi su to načuli i prestala su da se čitaju ta imena. Onda je Slobodan Jovanović napisao u *Tajmsu* da to ne znači „zaklati“, to znači „zastrašiti“. Znae šta, on je ipak znao šta se sa tim ljudima ovde događa! Druga mistifikacija da je Slobodan Jovanović posle Drugog svetskog rata bio izbrisan iz nauke takođe ne stoji. Ako ni zbog čega drugog, on nije mogao biti zaobiden zbog svoje studije o Svetozaru Markoviću koja je pominjana u ogromnoj produkciji o Markoviću. Bio je skup 1998. u SANU i objavljena je knjiga od preko 700 strana o Slobodanu Jovanoviću, 50 ljudi je učestvovalo u tome, raznih struka, izašla su i sabrana dela – istina, bez uvodnih studija i bez naučnog aparata – nije tačno da je Slobodan Jovanović bio izbrisan iz istorije... Ja se nisam prijavila za taj skup, pozvao me je akademik Miodrag Jovičić. Jovičić je razdvajao naučno i političko u sebi, i videli ste, ja sam sada u knjizi Olge Popović-Obradović objavila njegovu recenziju za prvo izdanje njene doktorske teze. Tu vidite naučnika i čoveka koji ima privatna politička uverenja, ali koji to razdvaja, on priznaje Olginu interpretaciju perioda 1903-1914. i kaže: „Naša je zabluda da je to bilo zlatno doba demokratije! Može nam biti

neprijatna ova istina, ali, to je nauka, mi to moramo prihvatiti.“ To je za poštovanje, je li tako? Nisam ga lično poznavala, on me je u vreme priprema skupa u SANU pozvao na kuću i rekao: „Gospodo Perović, prisutna je samo jedna strana! *Svetozarevci* – ovi što drže skupove o Svetozaru Markoviću, štampaju sabrana dela – se nisu prijavili!“ Ja kažem: „Profesore, ja se nisam pripremala zbog poslova koje imam“, ali on je bio uporan: „Ja bih Vas najlepše molio da to uradite.“ I ja onda, stvarno, napišem referat *Levica u delu Slobodana Jovanovića*, objavljen je u njihovom zborniku. To je vrlo zanimljiva tema, u kojoj opet vidite Jovanovića i kao naučnika i kao čoveka. Slobodan Jovanović ne voli Svetozara Markovića, kao što uopšte nije voleo darovite ljude (Pera Todorović, Milan Piroćanac), ali priznaje da je njegova kritika ideje velike Srbije dovela do krize srpskog nacionalizma. Ja sam na skupu govorila da je i ta levica deo istorije srpskog društva. Ono u tom trenutku ima potrebu za tom orijentacijom, nije to neko implementirao, nije Svetozar Marković pao s neba i ne traje u srpskoj istoriji po inerciji. Jednostavno sam to postavila kao naučni problem... Sve je na skupu bilo u redu, iz raznih uglova se to sagledalo, jedino mi je smetalo što se na kraju tražila Jovanovićevo politička rehabilitacija, pa to je naučni skup, osvetljava sa Jovanovićevo naučno delo... I onda je srpski naučnik i političar rehabilitovan u Trećem opštinskom sudu u Beogradu! Kao i druge rehabilitacije. Ako se 1945. godine pretpostavljala krivica, danas se podrazumeva nevinost. Šta iz toga društvo može da nauči?! Jovičić mi se na skupu zahvalio, a onda je *Borbi* dao intervju u kome je rekao da mi je veoma zahvalan što sam došla i što sam održala tako objektivni referat. Na tom skupu je govorio profesor Čedomir Popov i ustao je protiv teze da je Jovanović bio potpuno potisnut, rekao je: „Pa, čekajte, mi smo u nezavršenoj *Istoriji srpskog naroda* osamdeset puta njega citirali.“ I sećam se izraza, to mi je ostalo, kaže: „Mi smo ga obrstili!“ Znači, nije on bio zanemaren. I zašto je potrebno da se to sada tvrdi? I njega treba gledati u realnom svetlu. Sada je, recimo, objavljen *Dnevnik* Nikole Krstića u osam tomova i kolega Miloš Jagodić je napravio poređenje – šta je Slobodan Jovanović za *Vladu Milana Obrenovića* koristio iz Krstića. Ispostavilo se da je on bez ikakvih napo-

mena preuzimao čitave delove. Dakle, ne treba nikoga ni da anatemišemo, niti da glorifikujemo, gledajmo ljude realno. I nije to prvi put, to je mala kultura gde odskoče izvesni ljudi, obave ogromne poslove, obave poslove za čitave institucije, ali oni na neki način postanu i monopolisti, besprizivni arbitri, koje je posle jako teško pomeriti i ići napred, postanu neprikosnoveni. To treba imati u vidu. Postoje samo dva dela od kraja Drugog svetskog rata koja mogu da se tretiraju kao neko svesno potiskivanje Slobodana Jovanovića, inače, on je bio citiran u literaturi i nije potrebno praviti novu istoriju mimo činjenica. Da ne govorimo o tome da je i on lomio koplja preko glava drugih ljudi, tako je prošao Pera Todorović, trebalo je da prođu decenije da se srpska književna, politička i društvena istorija vrata Todorovićevom delu, da počnu da ga čitaju i interpretiraju. Hoću da kažem da su okolnosti mnogo komplikovanije nego što se u tim instant-istorijama i interpretacijama hoće da predstavi. Ja sam pisala o Slobodanu Jovanoviću u knjizi *Između anarhije i autokratije*. I on sam je podelio sudbinu dominantne političke kulture – ovde je izdaja ključna stvar. Shvatanje jedinstva naroda kao organskog jedinstva ne dopušta da se oslobodimo izdaje. Jovanović je pisao i o negativnim karakteristikama srpskog kulturnog obrasca sa željom da se to objavi tek posle njegove smrti, to je i učinjeno. „Pojedinaac, bez sumnje treba da bude učlanjen u pojedinim kolektivima i da služi njegovim ciljevima, ali u toj službi ne sme se sav iscrpsti ako neće da u sebi uguši ognjište slobodne savesti“, pisao je Jovanović. Zašto je potrebno danas lagati? Zašto je potrebna čitava ta mitologija o Slobodanu Jovanoviću?

Sad hoće i da ga vade iz groba...

– Pa, to je jedna nekrofilija, to je postidujuće za nauku, ali, donete su posle Drugog svetskog rata i kosti Dušana Popovića, srpskog socijaliste, odličnog novinara, pismenog čoveka. Zašto mi pribiramo i svoje mrtve? Radikalski prvak Miša Trifunović je smatrao da živi nisu dovoljni da pokriju zamišljeni državni teritorij, potrebno je pridružiti im i mrtve. A za neke se, opet, ne zna ni gde im je tačno grob. Ksenija Atanasijević, bila je prva srpska filozofkinja, ne zna se više ni gde joj je grob, ona

nema potomke, prodato je grobno mesto. Ljiljana Vuletić koja je napisala njenu biografiju, navodi da je samo u grobljanskoj knjizi našla podatak da je na Novom groblju postojala njena grobnica... Sada je neko, reagujući na tu činjenicu, tražio da uprava groblja pronađe zemne ostatke Ksenije Atanasijević. Po bogu! Ostavimo svoje mrtve na miru, ne zamerajmo im što nisu birali gde će umreti. Šta je smetalo da Dušan Popović počiva u Londonu? On je tamo umro za vreme Prvog svetskog rata, pored Marksa je bio sahranjen. Iskopan je i donet ovde... Manifestacije, govori, štampa, a onda grob zapušten. Pa, to nije istinska pošta. Ti ljudi leže u svojim knjigama, u svojim delima, a ne u zemlji. To je upotreba mrtvih. To je ono što se prota Milan Đurić, jedan od osnivača Radikalne stranke i njen poslanik, stalno pozivao na „pradedovske kosti“, pa su ga posle i zvali tako – „pradedovske kosti“. I protine su kosti prenete iz Italije gde je umro za vreme Prvog svetskog rata, i sahranjene na užičkom groblju Dovarje. I Tita su hteli da izbace odavde, a Dražu Mihailovića da nađu ovde. Olga Manojlović Pintar bi rekla da je to takođe jedna kultura, kultura bez stvarnog pijeteta i istinskog osećanja tragike. Neočetnici to očigledno ne znaju. Pa, zar Draža Mihailović nije i tragičan? Na kraju su mu svi okrenuli leđa: prvo njegova rođena deca, zatim, kralj i vlada u izbeglištvu, a onda i njegovi komandanti. A kad je uhvaćen, na prvom saslušanju je ćutao. Samo je na kraju rekao: „Recite mi da li još postoji neki narod u kome komandanta izdaje njegov zamenik.“ Za istoričara, međutim, tragika nekog života ne predstavlja osnovu za njegovo vrednovanje, njegova delatnost i njene posledice određuju njegovo mesto... Ne radi se o tome da se pomire mrtvi već da se oni ostave na miru. Pomirenje nije moguće na platformi jedne od strana u sukobu već na novoj platformi koja zemlji i njenim ljudima otvara perspektivu: Evropa, ali ne zato što je ona cilj zadat ljudskom rodu, već zato što i ovoj problem rešava... I zar to stalno zveckanje kostima nije i varvarstvo? Ne teši me što to rade i drugi, Sarkozi, na primer, sa Alberom Kamijem.

2. PRIPREMANI RAT

„Ništa se nije dogodilo što već nije bilo napisano i rečeno“

Koliko je nacionalna ideologija koja je pokrenula zbivanja krajem osamdesetih godina bila nova u odnosu na onu iz XIX veka o kojoj ste govorili?

– U novijoj srpskoj istoriji, kada je reč o nacionalnoj ideologiji, uz Pašića bih stavila još samo Dobricu Ćosića, s tom razlikom što je Pašić čovek koji praktikuje politiku i prisiljen je na meru, dok je za Ćosića politika i imaginacija, svojevrsna *istorosofija*, koja dolazi iz „dubina istorije“. Ja smatram da su Nikola Pašić i Dobrica Ćosić ljudi koji su razvili tu ideologiju, političku kulturu, to je nešto utrobno... Ćosić je to podigao na literarni nivo, pomešao je imaginaciju i fakticitet, pa je onda to vratio narodu kao njegovu ideologiju. Pašić je na drugi način uradio to isto, inicijalna teza je, mislim, ista, a to je obogotvorenje naroda, naroda kao žrtve. I kao pravednika.

Hoćete da kažete da između Pašića i Ćosića nema nikoga?

– Sa stanovišta srpskog nacionalizma, nacionalne ideje – ko je drugi to toliko razvijao, doveo do širokog pokreta? Ili, ako hoćete, u kome je taj, uzмимо latentni pokret, na kraju XX veka dobio kondenzovan izraz i konsenzualni karakter?!

A Srpski kulturni klub?

– Pa, dobro, ali to je izvedeno iz srpsko-hrvatskog sukoba. Stav *Srpskog kulturnog kluba* je – ako hoće Hrvati da imaju

svoju jedinicu, onda će i Srbi imati etničku državu. Mihailo Konstantinović piše da mu je Slobodan Jovanović, kad ga je ovaj konsultovao o Sporazumu 1939. godine, rekao: „Bolje da si se sporazumeo sa Nemcima, nego sa Hrvatima.“ Uz to, Konstantinović beleži: „Ipak je ovaj Slobodan jedan običan šoven.“ Moramo, dakle, proučavati i jednog i drugog... Naravno, to započinje elita, kao što započinje i *Memorandum*, ali ako govorimo o pojedincima, o tome ko je utrošio ogromnu energiju da se ideja srpskog naroda kao žrtve, kao naroda koji ima pravo na osvetu, koji ima pravo da zaokruži svoju državu, kada je zaokruži da oni sa kojima se našao u zajednici ne moraju „baš da budu sluge, ali mora da se zna gazda“ ili da im treba „dati slobodu da odu“ – ja ne znam drugu paralelu! Uostalom, Ćosić ima svest o svojoj ulozi: „O srpskom pitanju sam, verovatno, prvi i najviše razmišljao u svojoj generaciji (...) Svakako sam napisao najviše stranica o istorijskom tragizmu srpskog naroda.“ O jugoslovenstvu i antijugoslovenstvu takođe. Ćosić je, kako kaže Ljubomir Tadić, *Pisac*. On ne kreira neposredno događaje, već predstave o narodu projektujući vlastite emocije na narod. „Ja sam, najčešće, popravljao Srbe“, kaže Ćosić, „i projektovao ih po svojim modelima; imao sam iluziju da ih mogu literarnom fikcijom menjati. A nisam najčešće isticao ona najčešća i loša svojstva Srba. Zato što sam ih sažaljevaao. Bilo me je stid da loše govorim o čoveku i narodu koji pati, o ljudima koji me hrane, čuvaju, uvažavaju“... Ja sam se sad vratila na Ćosićeve knjige. On već posle romana *Daleko je sunce* ima ideju o sagi – *Koreni*, *Deobe*, *Vreme smrti*, *Vreme zla*, *Vreme vlasti*... *Vreme smrti* je granica kad se on uočljivo menja... Izvođenje njegovih *Otkrića* u Jugoslovenskom dramskom pozorištu predstavljalo je događaj, ne samo zato što mu je prisustvovao i predsednik SFRJ. O četništvu je, mislim tačno, Ćosić govorio kao o mentalitetu, u novim knjigama on odbacuje „koljačko četništvo“, ali to je ta ideologija države... Mene Ćosić zanima kao pojava. Predrag Palavestra u *Istoriji književne kritike* kaže da je Ćosić jedan od najznačajnijih pisaca novije srpske književnosti, ali i jedan od „ključnih tvoraca mišljenja kraja XX veka“. Njegov opus, po Palavestri, uokviruje „moralnu i društvenu istoriju epohe“. Ćosić je, kaže Palavestra, „kolektivni proizvod“ jer su se

o njegovom književnom liku starali Borislav Mihajlović Mihiz, Zoran Gavrilović, Petar Džadžić... Ali, on je „kolektivni proizvod“ ne samo u književnom smislu. U njegovo delo su svoje rezultate ulivali istoričari, ekonomisti, filozofi, političari... To je čovek koji jako dugo piše: sedam decenija. Njegov prvi članak, koliko znam, objavljen je u nekom srednjoškolskom zrenjaninskom listu 1940. godine. Od tada on neprestano piše. Dugovečan, ušao je u 89. godinu života, Dobrica Ćosić je čovek ogromne energije, bogatog životnog iskustva, obimnog i raznovrsnog opusa. Čovek jedinstvenog uticaja i širokih veza. Posetio je Goli otok, ali se posle toga nije povukao. Bio je „mlaki dilasovac“, prošao kroz komisije, ali bez posledica. Stao je uz Aleksandra Rankovića, takođe bez posledica. Partijski vrh u Srbiji uvek se starao da se Ćosić ne nađe na gubitničkoj strani. Iz Ćosićevih *Piščevih zapisa* vidi se da se o tome najviše starao Petar Stambolić. U razgovorima koje su vodili početkom 1968. godine, Stambolić je, kako Ćosić piše, izražavao „i drugarsku i prijateljsku volju da me sačuva i spase“. Stambolić spada u retke ljude iz partijskog vrha o kojima Ćosić piše uglavnom pažljivo, čak oprezno. Vodila sam mnoge razgovore sa Petrom Stambolićem. Imam pretpostavke o razlozima njegovog strpljivog odnosa prema Ćosiću, ali ne usuđujem se da na osnovu njih izvodim zaključke, morala bih na to da se koncentrišem i da to posebno istražujem... U revolucionarnoj generaciji bilo je ljudi koji su pravili bilans. Koča Popović je govorio: „Mi nismo mogli više“, a Milentije Popović: „Mi smo nešto probali“... Petar Stambolić je dubinski poznao Srbiju. Kada sam jednom to rekla pred njegovom unukom, sociološkinjom Marom Živkov, ona je dodala: „On je i voleo Srbiju.“ Petar Stambolić je verovao u književni dar Dobrice Ćosića, ali ga je video kao čoveka velikih političkih strasti, koje mogu da unište u njemu pisca, ali i da razore onu granicu do koje je Srbija teškom mukom stigla. Dušan Čkrebić je dosta tačno opisao Petra Stambolića u svojim memoarima... I odnosi Dobrice Ćosića i Josipa Broza Tita takođe zahtevaju i koncentraciju i istraživanje. Vanredno je zanimljiva ta evolucija, jedan dobar presek kroz čitavu drugu polovinu XX veka u Srbiji i Jugoslaviji. Godine 1961. Ćosić je pratio predsednika na njegovom dvomesečnom putu brodom „Galeb“ po afričkim zem-

ljama. Tada je, kaže, doživeo prvo razočarenje u Tita, i to zbog njegovog hedonizma. Ali, ako se sledi evolucija Ćosićevog odnosa prema Titu, stvar nije tako jednostavna. Osim toga, danas već postoje i drugi izvori sa kojima se može uporediti ono što Ćosić piše. Blažo Mandić, koji je bio sekretar za štampu predsednika Republike, objavio je ogromnu knjigu na više stotina strana *Tito u dijalogu sa svijetom*, u kojoj detaljno opisuje kao svedok, susret Tita i Ćosića i kaže: „Nema ni govora o razočarenju.“ Oni su pričali o kalemarsstvu, vinogradarstvu... Onda je došla 1966. godina, Ćosić ustaje u odbranu Rankovića kao Srbina. U redu, možete da se pobunite protiv mehanizma, da kažete da je trebalo otvoriti raspravu, ali Ranković je ipak čovek koji je od rata bio šef državne bezbednosti, organizacioni sekretar partije, ne može se reći da on ni o čemu nema pojma, da on nema odgovornost. Onda imate 1968. godine Ćosićevo istupanje na sednici CK SK Srbije koje je zapravo zahtev za revizijom vladajuće nacionalne politike. Ta revizija vodi u sukob unutar Jugoslavije. Sada se tvrdi da je on tada bio isključen iz partije, vidim da to preuzima i nemački istoričar Holm Zundhausen. Ali nije beznačajna nijansa da li je on tada isključen ili je iz nje sam istupio tri godine kasnije. On nije nikada isključen iz partije! On se sam povukao i to govori o ambivalentnosti u samoj partiji. Ona njegov istup nije primila kao razlog za razlaz. Znači, postoji upitanost i u njoj, postoje neki obziri. Onda zamera liberalima što su „meko“ odstupili. Prvo, njihov cilj je bio da sačuvaju druge ljude da bi Srbija mogla da ide napred i da bi mogao nekakav sporazum da se napravi. A drugo, on ne zna ili neće da zna istinu – nije Tito inicirao sukob u Srbiji, on je bio pozvan kao arbitar. Sukob je nastao u Srbiji, u izboru njene orijentacije, na delu je bila i tada njena konstantna istorijska kontroverza – moderna ili narodna država. Naravno, zaokret početkom sedamdesetih godina nije bio moguć bez Tita, ali temeljnu čistku u Srbiji sprovelo je srpsko rukovodstvo. Hoću da kažem, ja govorim iz struke i mislim da i Vi iz istog rakursa pitate, bez obzira kakvi ishodi te analize bili, mi moramo za nju da se zalažemo i ne možemo da prihvatimo da se istorija zasvodi na jednoj laži... Onda, kao što sam već rekla, Ćosićev odnos sa Titom. On govori o susretima sa Titom čije sadržaje ne saopštava,

smatrajući da je za to još rano... Onda, to „podnošenje“ Tita, da tako kažem, a u isto vreme stalno investiranje u svoga „oca nacije“, u svog vođu. Kad temeljno pročitate Ćosićeva celokupna dela u 25 knjiga možete tačno da vidite kad nastaje njegov razlaz sa *titoizmom*, to su šezdesete godine, on tada piše *Vreme smrti*, tada se stvara taj kult žrtve, ali tada počinju i promene u federaciji, veća prava republika, počinje demokratizacija u Jugoslaviji. On ne sumnja u osnove državnosocijalističkog poretka i zato uvek govori o *titoizmu*, nikad o *komunizmu*. Ćosićev odnos prema komunizmu uopšte nije jednostavan, on odbacuje njegovu realizaciju, ali ne i njegove osnove. Njegov poziv, osamdesetih godina, na „paljenje svih knjiga, svih tekstova i novina napisanih od komunista i pod njihovom vlašću“, na vraćanje na početak pismenosti „od Miroslavljevog jevanđelja“, nije raskid sa komunizmom već izraz nemoći da se iz njega izade. U tom smislu je zanimljiva analiza književnog istoričara Milana Radulovića o dominantnom uticaju komunističke ideologije na političku i socijalnu svest Dobrice Ćosića. Po njemu, Ćosić je svoju intimnu veru tražio u komunističkoj ideologiji, ne samo kao političkom programu, nego kao civilizacijskom projektu, i prirodno je što se sa početkom Drugog svetskog rata, identifikovao sa komunističkim idejama i pokretom. Za Ćosića, vremenom, postaje neprihvatljiva titoistička forma komunizma, tj. Jugoslavija u kojoj se, kako on misli, Srbija izgubila. Ali, neprihvatljiva je i ta industrijalizovana, automobilizirana Srbija – „automobil je kobna naprava u ovoj seljačkoj zemlji i sve što se za automobil vezuje kobno je za čitav ljudski rod: brzina, putovanja, turizam“ – koja je uništila san o selu, potpuno različit od zbiljskog sela koje je opisao u razgovoru sa Slavoljubom Đukićem. Mislim da kod njega to vrlo rano počinje. On već posle romana *Daleko je sunce* počinje da piše *Korene* i kaže da će razgrnuti vrlo tanak sloj zemlje na grobovima svojih dedova, naših dedova, još se trava, kaže, tu drži, da vidi gde su naši koreni. Milan Radulović smatra da se Ćosić *Korenima* „legitimisao kao začuđujuće moderan tradicionalista“. Ta prevelika opsednutost smrću je povezana sa nepriznavanjem individue – „Srbin nije čovek ako nije Srbin“. Istina, i Dostojevski je rekao: „Rus nije čovek ako nije Rus.“ Zato i može da se nemilice troši ljudski materijal u ratovi-

ma, a ovamo da se stalno dokazuje poreklo, dubina korena na kojima se zasnivaju prava u odnosu na druge. Kostii kao koreni – to govori prota, pa govori pesnik, pa govori pisac, pa su ih na kraju i iskopali. Najzad, i kroz Srbiju proneli. To je jedna kultura, u suštini. Kultura smrti! Tako da mi se čini da je to vrlo važno proučavati: ključ za razumevanje je u modernoj filozofiji i njenom objašnjenju čitanja budućnosti kao obnovljene prošlosti koje je moralo da uspostavi savez živih sa mrtvima. Nekakav stomačni govor o Ćosiću, političko ili pravno čitanje Ćosića, simplifikuje stvari. On ne prestaje da piše, on sam kaže da su njegove knjige prvorazredni istorijski izvori, on opisuje krugove ljudi, vaninstitucionalnu opoziciju čiji je on centar, kao i svoje veze sa Srbima van Srbije za koje on postaje središna ličnost. To nije obična uloga, a prevazilazi i ulogu pisca. Dobrica Ćosić sebe vidi kao paradigmu sudbine srpskog naroda. On se pita: „Nisam li ja u svom naraštaju neka paradigma svesrpske sudbine?“ I siguran je u odgovoru: „U drugoj polovini XX veka moj će trag da se prepozna!“ On kaže dalje: „Razvoj me je prevazišao ali nemam ni volje ni snage da ga sledim“, znači, on to brani. On nije obična pojava, njega upoređuju sa Solženjicinom. Ja bih ga pre upoređivala sa slovenofilom Konstantinom Aksakovim. To je jedan sistem – narod, država, pravoslavlje, antizapadnjaštvo, jer je Petar I svojim reformama, po Aksakovu, narušio organsko jedinstvo trojstva – Bog, narod i Rusija. Za Dobricu Ćosića je raspad Jugoslavije i raspad Sovjetskog Saveza istorijski istovetan proces. Odnosno, kao što raspad Sovjetskog Saveza vodi raspadu Velike Rusije, tako i raspad Jugoslavije vodi „iznurivanju i razaranju Srbije i srpskog naroda“. Ćosić dalje kaže: „Rusofilstvo je organski deo srpske nacionalne ideologije.“ To je tačno! Institucija „oca nacije“ je takođe činilac te ideologije. Ona se, po Milanu Raduloviću, ne tiče samog Ćosića već onih „koji su pod komunizmom bili potonuli u potpuni nacionalni zaborav, toliko duboko da više nisu znali ko im je stvarni duhovni otac, a kamoli ko su oni, pa su tako unuča nacije proglasili njenim ocem“. Ali, Dobrica Ćosić tu ulogu nikada i ni na koji način nije komentarisao: on kao da ju je podrazumevao. Otkuda tolika samosvest? Davana su različita tumačenja i čak postavljane dijagnoze. Ali, sve je mnogo komplikovanije.

Jedno stanje duha našlo je u njemu, to jest u njegovom delu, svoj puni izraz, dobilo je svoga *istoriozofa*, ideologa, političkog vođu i čelnika države – „u Ćosićevoj umetničkoj interpretaciji istorijske sudbine srpskog naroda konstituiše se jedna razudena istoriosofska vizija“ – kaže Radulović. Jer, Ćosić se prema svetu koji je on imaginirao ne odnosi kao prema fikciji već kao prema novoj realnosti na koju želi aktivno da utiče. Iz toga i proizlazi ono što on naziva tragizmom, a što u stvarnosti jeste tragedija. U poslednjoj knjizi *Piščevih zapisa* Ćosić vodi razgovore sa Borislavom Mihajlovićem Mihizom koji je na samrti, i koji mu kaže, to doslovno citiram jer smatram bitnim: „Obojica završavamo svoje živote tamo gde se nismo u mladosti uputili. Obojica smo nešto drugo postali. Mi smo rušili svet u kome je narodu i nama bilo najbolje. Rušili smo Titovu vlast u kojoj smo imali respekt, blagostanje, slavu, čak i slavu opozicionarstva. A ono što je nastupilo, u svemu je gore od onoga što smo mislili da je najgore!“ Kao što i Mihailo Marković u svojim memoarima navodi da mu je, povodom atmosfere koja je vladala na Korčulanskoj letnjoj školi, Džeri Holton rekao: „Vi ni u jednoj zemlji ne biste mogli ovako oštro govoriti. Jeste li sigurni da vas neće uhapsiti?“ Dakle, Mihiz očigledno smatra da jedna nesavršena stvarnost ne mora obavezno biti zamenjena boljom.

Šta Ćosić na to kaže?

– On na to kaže da ga nervira „taj Mihizćevski antinacionalizam“. To je njihov poslednji susret i rastaje se vrlo nezadovoljan. Znači da je i u toj grupi bilo racionalnih ljudi koji su videli da su se nadneli nad ambis. Ćosić to ne vidi ni danas. On, doduše, vidi propadanje...

A kada je primetio?

– Pa, govori on o tome, nije on jednostavan, ja ga nikad ne bih zanemarila kao istraživač, ali dobro, naročito u toku intervencije NATO pakta, i sada, on govori: „Propada sve, ništa ne funkcioniše“, ali onda kaže: „Možda je jedini spas za Srbiju da potpuno propadne, a onda da se reinkarnira“. Ali ja ne verujem u to, znate! Iz čega će se reinkarnirati, za to su potrebne

materijalne, ali i intelektualne i moralne pretpostavke. Njih, nažalost, nema. Hoću da kažem, on je jedna važna pojava, ja to nikad nisam potcenjivala. To je spontano kondenzovanje instinkata koji bi trebalo da opsedaju sve koji ovde žive, da ih zatvore, da ne mogu da se maknu... To je, kako kaže Ivan Čolović, jedna civilna religija. Uostalom, kakvo je društvo u kome je moguć takav uticaj jednog *Pisca* ili pisca? Encesberger kaže da su pluralistička društva od svojih pesnika i mislilaca prestala očekivati spasonosne poruke, autor koji bi se publici obratio patosom Majakovskog ispao bi smešan. „Pretpostavka da bi se Francuzi, Nemci ili Šveđani, mobilizirali uz pomoć poezije, apsurdna je.“ E, to je manifestacija te suštinske razlike između patrijarhalnog i modernog društva. I Ćosić je mnogo jasniji kada govori koga bi se srpski narod morao osloboditi da svoje nacionalno pitanje reši kao državno pitanje, ali ne i šta bi trebalo da bude sadržaj reformi o kojima on takođe govori kao o alternativni titoizmu. Mislim da su knjige *Piščevi zapisi* za koje sam Ćosić kaže da su njegove najbolje knjige, važno svedočanstvo o onome što on naziva *titoizmom*. Za mene je to istorijski izvor. I svako ko odmahuje rukom i kaže da mu je dosta te literature, da on to neće više da čita, duboko greši, naročito ako misli da se bavi prošlošću. Ako nećeš da čitaš, ne možeš ni da znaš, a onda ne treba ni da sudiš. Ja sigurno neću pisati monografiju o Dobrici Ćosiću, ali mislim da on spada u ljude koji zaslužuju da budu ozbiljno proučavani. Uvođenje Dobrice Ćosića u naučni diskurs biće dobro i za njega i za Srbiju.

Kada ste se poslednji put sreli?

– On je dolazio u biblioteku, sretali smo se, ne na duge razgovore, ali smo razgovarali. Uvek sam bila zadivljena njegovom obaveštenošću. To je išlo do detalja. Kada je izišlo *Vreme smrti* uzela sam knjigu iz biblioteke Centralnog komiteta, koja je bila odlično snabdevena, da je što pre pročitam. Negde me je sreo i rekao mi: „Pozajmila si knjigu, nisi kupila.“ Drugi put, u Univerzitetskoj biblioteci, sada već posle 1972. godine, pri susretu, umesto pozdrava, rekao mi je: „Pata-karte.“ Nisam uopšte razumela. Tek posle, iz razgovora, shvatila sam da je to opis odnosa snaga na nekom jučerašnjem sastanku najvišeg partij-

skog rukovodstva. Imao je svuda ljude koje nije on toliko činio svojim, koliko su oni želeli da budu njegovi ljudi.

Zašto?

– To proizlazi iz dvostrukosti njegove uloge, on je čovek partije, ali i govori stvari koje su još uvek tabu... Poslednji put sam ga videla na Pravnom fakultetu, na promociji knjige Jaše Almulija 2005. godine. U prolazu sam mu pružila ruku, učinilo mi se da je bio iznenađen.

Često kažete da je rat bio pripremljen...

– Da. Ja spadam u ljude koji misle da je rat u Jugoslaviji dugo pripreman, naravno, na različite načine. Ako čitate literaturu, ako čitate historiografiju, vidite da je to nešto dublje, to nije neposredna priprema rata, to je jedno stanje duha, jedan pogled na Jugoslaviju, na srpsko pitanje, to je nešto što izlazi iz nacionalne ideologije. To je intenzivirano osamdesetih godina, do tada je bilo zaleđeno, ali osamdesetih je postalo manifestno, posebno u štampi... Ja sam vrlo često razgovarala sa Antonijem Isakovićem.

Otkud ti česti razgovori?

– Isaković je šezdesetih godina bio član CK SK Srbije, ja sam bila član Sekretarijata, Dobrivoje Radosavljević je bio predsednik. U to vreme se pojavio *Predlog za razmišljanje* kao odgovor na *Deklaraciju o hrvatskom književnom jeziku*. Oba dokumenta su, i u Hrvatskoj i u Srbiji, naišla na oštru reakciju partijske javnosti i partijskih organa. Zaustavljena je rasprava o tim dokumentima i njihovi potpisnici su se povukli ili su bili smenjeni. Krleža je, na primer, tada podneo ostavku na članstvo u CK SK Hrvatske. Isaković je tada bio vrlo aktivan, bio je za to da se Hrvatima oštro odgovori. I on je podneo ostavku na članstvo u CK. Radosavljević je insistirao da on govori na sednici, da se na neki način „raskritikuje“. Na sastanku se govorilo o tome i ja sam rekla: „Pa, čekajte, čovek je podneo ostavku, šta sad ima tu da se čereči pred Centralnim komitetom, to nije po-

trebno. Treba glasati o ostavci. Šta sad čovek tu da se samokritikuje, to je stvarno staljinizam!“ Isaković to nije saznao od mene, on je to čuo od ljudi koji su bili prisutni na sastanku, rekli su mu da sam ga „zaštitila“. Verovatno mu je bilo jako ponižavajuće da govori i on mi je rekao: „Ja znam šta si ti uradila, hvala ti!“ Odgovorila sam: „Šta ima da mi zahvaljuješ, to je normalno...“ To je bio neki razlog za naše česte razgovore...

Svih narednih godina?

– Svih godina!

I devedesetih?

– Pa, do početka rata. On bi me pozvao da svratim, da popijemo kafu, seli bismo, razgovarali. On je bio potpredsednik SANU, to je bilo vrlo frekventno mesto, ljudi su tu dolazili iz unutrašnjosti, iz ostalih krajeva Jugoslavije, videlo se da se tu nešto događa, da je to neki centar. Znala sam da je podržao Slobodana Miloševića, da je mislio da je to rešenje, on je sve to i napisao. U knjizi *Kovanje antijugoslovenske zavere* koju je priredila Sonja Biserko a izdao Helsinški odbor, on je opširno citiran... On mi je tada pričao da je mislio da je cela naša istorija neko pramenje, ali da on sad ipak shvata da to nije tačno, da je srpski narod stamen, da ima svoju istoriju, da treba da se postavi prema Jugoslaviji, govorio je da je on ranije postao antititoista, da se nije slagao sa smenom Aleksandra Rankovića, što nije bila tajna... Razgovarali smo o tim stvarima i ja sam uvek govorila kako da se izade iz toga, a da se ne vrati natrag, mene je to najviše zanimalo. Tu smo se razlikovali, ali smo razgovarali i slušali smo se. I negde, to je možda 1990. godina, on me je pozvao i počeo je da mi opisuje političku situaciju u Jugoslaviji. Govorio je da Hrvati neće Jugoslaviju, da Slovenci neće Jugoslaviju, da je to trenutak da Srbija jednom reši svoje pitanje. Ja sam ga slušala i rekla sam: „Čekaj, vi hoćete rat?“ On je klimnuo glavom, i tako, napravio je lice, onako, malo šeretski, i rekao: „Ali, znaš, to neće biti rat u Srbiji, i poginuće samo 80.000 ljudi!“ Ja sam pitala: „Ali, čijih glava? Kojih 80.000 ljudi?“ U toku tog razgovora neko je ušao, pozdravila sam se i otišla. Tada

sam to ispričala samo Nikeziću i možda sam u svojoj kući to rekla. Mislim da je to bilo vreme kad su se oni pitali gde ćemo se mi „famozni liberali“ postaviti, možda su mislili – Tito nas je oterao pa ćemo biti za revanš, pa, neka košta koliko košta! Nikezić mi je rekao: „U pravu si, s njima nema šta da se razgovara.“ Isaković i ja smo se i posle toga nekoliko puta sreli, poslednji put na skupu o Slobodanu Jovanoviću u Akademiji nauka, prišao mi je i rekao: „Zdravo dušo, tako sam ponosan, vrlo si lepo govorila.“ To su bile te naše komunikacije. To je jedan od momenata koje Vam u prethodnom razgovoru nisam rekla, a mislim, ako smo već razgovarale, važno je da Vam kažem. Nije tačno da je rat došao iznebuha, postoje odgovornosti za to, ne može se sada u novoj interpretaciji to gubiti iz vida jer će se to osvetiti, kad-tad će ljudi doći na pravu interpretaciju...

Kako je pogodio cifru?!

– Da, to je on meni rekao – neće biti u Srbiji, poginuće 80.000 ljudi. Ja kažem: „Ali čijih glava? Vi hoćete rat?!“ Rekla sam: „Glupo je da ja i ti više razgovaramo, ja mislim da je rat najgori izbor.“ Eto, to je bio naš razgovor. I još jedan razgovor sam htela da Vam ispričam. Ja sam se sa Slavoljubom Đukićem često viđala dok je radio knjigu o liberalima, već je bila podmakla „antibirokratska revolucija“, on je došao jednom kod mene, prepodne, vikend je bio, već se drže mitinzi, autobusi špartaju Srbijom, na svim izlozima fotografije vođe... I ja ga pitam: „Je l' ti vidaš Dobricu?“ Znam da su oni prijatelji, pisao je knjigu o njemu... Kaže: „Viđam.“ Ja dalje pitam: „Šta on kaže na ovo?“ A on kaže: „Iskoristićemo ga pa ćemo mu staviti nož pod grlo!“ Ja kažem: „Hoćeš da pozdraviš Dobricu i da mu kažeš da može da se desi i obrnuto.“ Eto, to je taj razgovor, sve to gledate, a sad kažu – rat je došao iznebuha! Pa nije!

Ali, oni to tada nisu ni krili...

– Oni su bili i lakomisleni, potpuno su gubili iz vida drugu stranu. Ako sad čitate razgovore sa intelektualcima u listu *Politika*, vi ćete videti da oni opisuju koje okolnosti idu u prilog ratu i zaokruženju srpske države. Kad se čovek vrati na sve ono

što je izgovoreno, što je rečeno, vidi da je rat bio pripreman, najavljen, ništa se nije dogodilo što već nije bilo napisano i rečeno, kao što i danas ništa od onoga što se dogodilo ne ostaje nezabeleženo. Ima autora koji sa visine tomova svojih knjiga – knjige drugih autora vide samo kao „pranje biografija“, koje ovi pišu „misleći da su ljudi budale“. Ali, ne treba biti tako samouveren: sve zajedno – to je građa za istoriju. Andrić je bio u pravu: „Nema nekorisnih knjiga: čim se pisac nakanio na toliki trud – uvek se tu nešto nađe.“ Dobrim događajem u novije vreme smatram mnoštvo knjiga koje se objavljuju. Mislim da su pojedinačne istine važne, iluzija je da je moguće slagati druge jer sve podleže preispitivanju. Naravno, svaka pojedinačna istina dobija pravo svetlo tek u celini. Kroz individualne živote vidite i sredinu, i njenu kulturu, vidite kontekst u kome se sami ljudi proglašavaju autoritetima, a onda celo društvo drže pod kontrolom. Dešava se da neki od ovih ljudi brane sebe i svoju poziciju po cenu da sve pretvore u ništavilo.

Na koga konkretno mislite?

– Mislim na *inteligente* o kojima je govorio još Slobodan Jovanović sa obrazovanjem, ali bez kulture, oni su mozak i srce čaršije. Pa, i na *intelokrate* koji suštinske promene svode na političku tehniku, na *partokrate* o kojima je govorila *neželjena* elita, koji lični interes stavljaju iznad svega. Slobodan Jovanović je 1938. godine pisao o jednom ministru koji je gorko žalio što je vlada u koju je ušao brzo pala, a on nije stigao da se okoristi... Osim autorskih knjiga danas se već objavljuju i istorijski izvori, potvrđujući svoju nezamenljivost u našem poslu. Lakomislenost je posledica političkog diletantizma ljudi koji su odlučivali o sudbini jedne zemlje i o životima pripadnika i svoga i drugih naroda. Oni imaju naučne titule i visoka zvanja u državi, ali njihovo razumevanje vremena i sveta u kome žive, njihova uverenost da svakog mogu izigrati, su poražavajuća. Oni su, jednostavno, *preučili*. Razmišljaju u istorijskim analogijama. Arsenije Čarnojević, Nikola Pašić, vojvoda Radomir Putnik, su sa njima za istim stolom. Jezik je infantiln: „lukavo i mudro“, „igramo igru“, „krećemo se ivicom brijača“, „ono što je *de fakto*

nećemo tako i imenovati“... To je i igranje istorije, i igra za istoriju.

Ali, ta iracionalna slika nacije, a sa druge strane život običnog čoveka u Srbiji... Zar Vam se ne čini da je to neka igrarija? Da oni, u stvari, uopšte ne veruju u sopstvene priče...

– Dobro je to što ste sad rekli. Ja to vidim i kao neko pozorište. Verujte mi! Ja sam izgovorila tu reč – to je strašno lakomisleno, to je u suštini neodgovorno. Oni su bili sigurni da će pobediti. Jer, velike sile neće intervenisati, Rusija je u krizi, oni imaju vojsku, imaju pokret, organizovane Srbe u Hrvatskoj, imaju pesmu „nije mala tri put’ ratovala, i opet će, ako bude sreće“, imaju vođu koji uspešno baca jedne pa druge iz Jugoslavije. Oni su apsolutno sigurni u pobedu! Neće reforme jer misle da ih one udaljavaju od rata, kao što ruski revolucionari u XIX veku neće reforme, jer ih one udaljavaju od planirane revolucije... Logika: „Sad ili nikad“! Borka Pavićević mi je oko Nove godine rekla da je Jasmina Tešanović napisala dramu *Srpski Faust*, u Centru za kulturnu dekontaminaciju organizovano je čitanje drame, i posle, u raspravi, samo je nekolicina prisutnih nalazila da to uopšte ima ikakve veze sa nama. Borka je pisala predgovor i kaže: „Vi vidite da iz pozorišta sve počinje.“ Ja joj kažem da ovih dana samo sedim i čitam i stalno osećam pozorište u svemu tome. Pa, i Šekspir kaže – ceo svet je pozornica... Borka je to bukvalno osetila, ali to je i metaforično tako. Oni to rade vrlo lakomisleno, oni se zabavljaju, oni misle – ko su ovi Slovenci – pa i rekli su – to su konjušari... „Opereta ali krvava“, kako kaže Marija Todorova u *Imaginarnom Balkanu*.

Ali, oni misle i – ko su ti Srbi...

– Kao i ruski narodnjaci sedamdesetih godina XIX veka. Oni su krenuli u ruski narod koji nisu poznavali da ga pouče socijalizmu, a on ih je prijavljivao policiji. Potom je došlo njihovo prezrenje tog istog naroda i da bi prešli na teror stvorili su tajnu revolucionarnu organizaciju koja je trebalo da bude *alfa* i *omega* revolucije. Tako i naši „narodnjaci“. Pogledajte šta se da-

nas piše o izbeglim Srbima? Oni ostavljaju utisak da obožavaju narod i da je sve što oni rade u njegovom interesu. Milan Ž. Živanović, koji je najveći deo svog naučnog rada posvetio proučavanju istorije Srbije prvih decenija XX veka, u svojoj zaostavštini piše da je partijski duh „odlika naše rase“ i da „lični interesi dominiraju u političkom životu“, uvek uz pozivanje na narod, „a običan seljak iz Crne Trave jako bi se začudio saznajući da se oštra borba vodi radi njega. On će i umreti ne ocenivši tako duboko shvaćene narodne interese“. A kad se zaglavi ta himera narodoljubaca, oni preziru narod. Evo, ovde kod Čosića, na marginama, koliko sam stranica podvukla! Šta on piše o srpskom narodu! To je između obožavanja i preteće ljutnje. To je za njega objekt, to nije društvo, on ne dopušta da pojedinac ima svoj stav, da kaže – ja ne dam da moje dete gine, oni osuđuju to što je nečiji sin pobjegao i onoga ko je omogućio svom sinu da ne ide na klanicu... To je jedno licemerje, ne daju ovom narodu da dodirne tu ljudsku ravan događaja. Pa s kojim pravom? Šta oni daju za taj rat? Stalno „pate“, ne mogu da spavaju, pitaju se za koga su pisali svoje knjige?! Zato Vam kažem, to je apsolutno ideologija, neka vrsta zaslepljenosti, ali to proizvodi teške posledice. Imaju fiks-ideju da konačno reše srpsko pitanje kao demokratsko pitanje. Pa svako nacionalno pitanje je demokratsko pitanje tamo gde narod postavlja pitanje svoje slobode. Što bi to kod drugih naroda bilo manje demokratsko pitanje?! Ako postavljate kao cilj da obeležite granice u jednoj etnički tako izmešanoj zemlji, to ne možete da uradite bez rata i nasilja. I zato nije tačno da je rat došao nenadano, rat se imao u vidu, to je jedno stanje, jedino što je to bila užasna lakomislenost i što se verovalo da će se to pomoću vojske lako rešiti, da će se rat brzo završiti, računalo se, naravno, na žrtve, ali ne na tolike žrtve. Sad je u toku borba za interpretaciju i raspada Jugoslavije i ratova. Nema sumnje da su tu, neću da kažem interesi različiti, tu su, prosto, perspektive različite i ja to uvažavam, ali mislim da rat ima svoju istoriju i hronologiju i mi to u nauci moramo da pratimo.

Jako retko pominjete Slobodana Miloševića. Da li to znači da, po Vašem mišljenju, njegova ličnost

nije sama po sebi presudna jer je koncept postojao i pre njega, postoji i danas, ili je nešto drugo u pitanju?

– Ja ga stvarno nisam pominjala ni dok je bio na vlasti, ne iz straha, nego što sam mislila da on ne objašnjava šta se događa, a ni sada ga ne pominjem jer se postavlja pitanje, šta to znači – Slobodan Milošević?! *On i ona, ludilo udvoje* – to za mene nije objašnjenje. Šta je režim Slobodana Miloševića, šta njega karakteriše?! Mislim da je to olako personalizovanje jednog vrlo ozbiljnog pitanja, koje glasi – kakva je to politika i kako je do nje došlo? Slobodan Milošević je nađen za tu politiku. Ja se njime nisam bavila jer za mene je on bio samo manifestacija jedne stvarnosti, samo u tom smislu me je zanimao, i ja ni tada kada je bio u punoj snazi, a ni sada, nisam spremna da sve što se u poslednjih 20 ili 30 godina dogodilo objasnim njime. Prvo, mislim da je sva ta atmosfera koja je dovela do raspada države, posle i do rata, vrlo dugo i spontano i organizovano stvarana. Ona proizlazi iz neprihvatanja Jugoslavije kao složene države, iz razumevanja Jugoslavije kao srpske države! Ako gledate književnost, knjige o jeziku, istorijske knjige, pozorišni život, nije teško zaključiti da se ta ideja stalno obnavljala, stalno bila prisutna. Sukobi i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji su realni, nacionalni sukobi ne dolaze ni iz čega, oni dolaze, s jedne strane, iz shvatanja da su Srbi oslobodili Jugoslaviju, ili je dobili kao svoj ratni plen, u svakom slučaju da su njenim stvaranjem zatvorili svoje nacionalno pitanje, što nije neobjašnjivo. S druge strane, iz stava svih drugih koji ne vide Srbe kao oslobodioce i traže pravo na identitet, na egzistenciju, što je takođe legitimno. U takvoj situaciji mora ili da se traži racionalno rešenje ili da se ide u sukob. Imate poslednju deceniju Titovog života, kad je on više objekt, što naravno njega ne oslobađa odgovornosti, kada iza njegove velike senke, iza Lenjinovog koporana, kako se govorilo u Rusiji, već traje borba za nasleđe i podelu plena, imate intelektualnu elitu koja formuliše tezu da je Srbija gubitnik u Jugoslaviji i traži reviziju do tada vladajuće nacionalne politike. Onda imate vrlo razvijenu propagandu koja je centrirala srpski narod kao kolektivnu žrtvu i kao stalnog

gubitnika, kao žrtvu istorije – dobitnika u ratu, a gubitnika u miru. Posle te propagande imate već organizaciju, imate „događanje naroda“ u kome ste konfrontirani sa svim narodima u Jugoslaviji, to ide redom, Albanci, Slovenci, Hrvati, Muslimani... I onda dolazi obrt u SK Srbije, u vladajućoj eliti, u partijskoj birokratiji, to je bila Osmo sednica. Ni ona nije došla iznebuha. Posle tog preloma u partiji imali ste neverovatnu propagandu, medije, imali ste *Odjeke i reagovanja*, to je četiri godine izlazilo, malo ko se tamo nije pojavio, to je bila eksplozija, i onda je Milošević na Kosovu postao vođa, još je samo to nedostajalo. To je bilo široko jedinstvo... U vreme „antibirokratske revolucije“, kad se spremao „miting istine“ o Kosovu u Ljubljani ja sam se zatekla na jednom međunarodnom skupu, referet sa skupa – *Istorijat realnog socijalizma* – je objavljen u knjizi *Ljudi, događaji i knjige*. Tada sam prvi put videla Milana Kučana, on je kao predsednik došao na skup, pozdravili smo se i on me je pitao da li bismo mogli da popijemo kafu, ja sam, naravno, pristala, i on me je pitao šta ja mislim o tom mitingu...

Decembar 1989?

– Dabome. On je rekao da su oni vrlo zabrinuti, da se boje da tu može doći do opasnih incidenata, da je situacija u zemlji napeta. „Znate šta“, rekla sam mu, „takve odluke se jednom donose! I jednom može da se pogreši. Da sam u Sloveniji, ja to ne bih dopustila! Postoje jugoslovenska tela, svaki dan se raspravlja, sedite po celu noć na sednicama CK – kakva istina treba da vam se donese? Vi dajete u Fond za nerazvijene, nemate nikakvu kontrolu nad tim (dobro sam znala da preduzeća uzimaju kredit da bi u taj fond uplatila), šta sad vama ima neko da donese nekakvu istinu. Opet, da u Srbiji nosim neku odgovornost, nikada ne bih pokupila ljude u autobuse, stavila na vozove, dala im oružje i rekla da *nose istinu* u Ljubljani. To nikad ne bih uradila!“ Otišla sam sa kolegama na večeru, znate kako oni imaju te drvene kuće, i prišla je jedna žena, čuje da govorimo na srpskom, kažu joj da sam ja njihova gošća iz Beograda i ona mi, onako, sva zabrinuta kaže: „Gospa, bo vojna!“ To je bilo u atmosferi, ljudi su se uvukli, sledili, očekuju najgore, boje se da može da dođe do krvoprolića, da može da počne

rat. Kad sam se vratila u Beograd, videla sam se sa Nikezićem i Tepavcem, oni su me pitali kakva je tamo atmosfera. „Ja pretpostavljam“, rekla sam, „da je tako izgledao Prag uoči intervencije Varšavskog pakta!“ Nikezić mi je posle rekao: „Razmišljao sam, to nije nikakva demokratija. U pravu si, nije jednostavno to reći, ali u pravu si!“ Kasnije sam putovala u Rusiju, to je bila 1992. godina, bila sam tamo na univerzitetu, i kad sam se vraćala, to je bilo uoči izbora, pred Novu godinu, vagon je bio pun naših radnika koji su se vraćali iz Rusije, pun nepoznatih muškaraca, otvorena su bila vrata od kabina, znate kako se putuje ruskim vozovima... Ja sam se neprijatno osećala, sve vreme sam sedela i čitala. Onda mi je prišao jedan čovek i rekao: „Gospodo, vidim, sigurno si učena, stalno sediš, čitaš...“ i tako, počeli smo razgovor, ja sam ga pitala gde rade, on je pričao da ide na izbore, da se razočarao u Miloševića ali da će ipak glasati za njega zato što je Srbin. Rekao je: „Ja imam dva sina, jedan je bio u Vukovaru i doneo je samo televizor, a drugi nije hteo u to da se meša i prilično je bolestan“. Tako mi je rekao kao da je psihički oboleo... Bio je Srbin sa Kosova i onda smo se upustili u razgovor, ništa ga nisam pitala niti sam mogla imati predstavu da je on jedan od ljudi koji su se spremali da idu na miting u Ljubljanu, i onda mi je pričao o tim svojim razočarenjima, pričao je o tom mitingu, kaže: „Ja sam dobio jednu bundu, onu koja se daje stražarima i nešto malo duvana.“ Pitam ga: „Vama su to delili?“ a on kaže: „Da, ali, tu je bilo i oružja.“ Rekla sam da je pametno što nije otišao, a on kaže: „Pravo da vam kažem, ja sam tada bio jako zagrejan i spreman da idem, a sad vidim da to nije bilo pametno.“ Ja kažem: „Ja sam i tada mislila da to nije pametno.“ Tako smo, eto, razgovarali... U toku „antibirokratske revolucije“ Slovenci su stavljali primedbe, a onda je Mihajlo Švabić, koji je lično bio dobar čovek – opisao ga je Dušan Čkrebić u svojim memoarima *Pogled iskosa* – govorio na mitingu na Ušću i rekao: „Ako im se ne sviđa neka idu u Filadelfiju!“ Čekajte, kakvo je to shvatanje naroda?! Nas interesuje teritorija, a ne ljudi. Janez Stanovnik, tadašnji predsednik Slovenije, mu je odgovorio: „Otkad postojimo mi smo ovde, niko nas nikuda neće terati!“ Znači, zamislili su negde svoju granicu i uopšte ih ne zanima preko čega će preći. To čak nije ni anahrono,

to je iracionalno, to je bolesno... A onda nastaje velika rasprava koja traje do danas – da li je Milošević komunista ili nacionalista?! Hajde, onda, da i tu sledimo nekakvu hronologiju. Pre svega, naročito posle Tjenanmena, jasno je bilo da taj sistem planetarno ulazi u krizu. I tu se suviše, po mom mišljenju, težište stavlja na etničke probleme, na politički sistem. Sve to stoji, ali se državno-socijalistički sistem svuda ekonomski iscrpio. On više nije imao potencijal za novu etapu modernizacije i mogao je da ide samo u stagnaciju. A to znači da je analiza svega toga u Srbiji bila izvan racionalnog. Iz Slovenije se tada nude tri reforme, ekonomska reforma, reforma političkog sistema i reforma partije, to su rane osamdesete godine. Vode se beskrajne rasprave u partijskom vrhu, ali to je bila „mrtva trka“. Ovde se vrlo optimistično procenjuje da hladni rat prestaje, da se strane sile neće mešati u unutrašnji sukob i da je trenutak, ili da se zadominira Jugoslavijom, ili da se stvori etnička država u granicama koje bi obuhvatile čitav srpski narod.

Ja mislim da je parola „odbrana Jugoslavije“ bila samo pokriće za stvaranje što veće etničke srpske države.

– Pa, govorilo se o demokratskoj federaciji, podrazumevajući većinsko odlučivanje. Borite se za Jugoslaviju, imate konsenzualni ustav, a u isto vreme prvi samovoljno narušavate taj ustav, proglašavajući iz njega važećim samo ono što je prihvatljivo za vas. Šta je trebalo da urade drugi? To ne može da se poredi sa Čehoslovačkom i Sovjetskim Savezom, raspad je ovde neodvojiv od rata. Zna se šta, Jugoslavija je u suštini bila neki strašni ogled posle hladnog rata. Karel Kosik je govorio o raspadu Čehoslovačke kao o porazu mogućnosti zajedništva u razlikama. To nije isto, pisao je, što i jedinstvo Nemaca ili Poljaka, to je jedinstvo različitih. Da ono opstane, potrebno je da zemlju svaki narod oseća kao svoj dom. Čehoslovačka je bila jedna ideja koja je zahtevala imaginaciju, mudrost i vidovitost. Šta tek reći za Jugoslaviju?! Nema spora da su, recimo, Česi smatrali da raspad Čehoslovačke nije racionalan, ali su rekli – ne može se poreći pravo slovačkom narodu da slobodno odluči o svojoj sudbini. Česi i Slovaci imaju danas odlične odnose. Rusi-

ja je bila u strahu jer u njoj nije propao samo jedan režim, već jedan poredak, jedna ideologija i jedan vojni savez. Nije tačno da je to prošlo mirno, ali je moglo proći i mnogo dramatičnije. Kod nas se uopšte ne govori o tome kakvi su sve ratovi vođeni u azijskom delu bivšeg SSSR, kakve su vlade tamo došle, kakva su bila pomeranja stanovništva, ali i da, uprkos tome, nema ni naznake težnje da se Sovjetski Savez rekonstituiše. A ovde? Hoćete državu i da biste do nje došli morate da pređete preko tuđih leševa i – ono što je rekao Tadeuš Mazovjecki – etnička čišćenja nisu bila posledica rata, ona su bila cilj rata! Sada je izašla obimna knjiga poljske demografinje Eve Tabo *Rat u brojkama (Demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999)*, koja pokazuje da je preseljavanje bio najčešći oblik viktimizacije svih etničkih grupa. U predgovoru se navodi da je glavnu demografsku posledicu jugoslovenskih ratova predstavljala prisilna migracija, a ne ubijanje, ranjavanje, lišavanje slobode ili silovanje. Na primer, na kraju rata u Bosni, oko 50% tamošnjeg stanovništva, odnosno, 2,2 miliona ljudi, bilo je raseljeno. U ovaj broj uključene su sve etničke grupe – Bošnjaci, Hrvati, Srbi i ostali. Uvod u knjigu o ovom strašnom inženjeringu autorka i saradnici zaključuju rečima: „Naši statistički podaci predstavljaju dokument o njihovim patnjama.“ Ne možete nekog smatrati zaverenikom protiv vaše stvari ili izdajnikom te stvari, zato što je egzaktan u izvođenju podataka i što sledi događaje... Nije bilo moguće za srpske nacionaliste da ne osvoje poziciju u vladajućoj strukturi jer ona dominira i vojskom. Kao što bi za Miloševića, a naročito posle pada Berlinskog zida, bila izgubljena bitka da se nije oslonio na nacionalizam. Dakle, on je jedna nova tvorevina, on je jedan spoj državnog socijalizma i nacionalizma koji uopšte nije bez utemeljenja u srpskoj istoriji. Tako ja mislim, možda nisam u pravu, ali sve što znam vodi me tom zaključku. Nije on ni samo komunista, ni samo nacionalista, on je simbioza. I mislim da se ta stvar, na našu štetu, potpuno gubi iz vida ili se ne želi uzeti u obzir, što znači da nismo izišli iz toga iako je u svetu, pa i ovde, napisano već toliko knjiga. Ovde se smatra da je sve to satanizacija Srba. Ja uopšte ne znam kako je u akademski jezik ušao taj termin. Pa, čekajte, ako to uvedete kao terminologiju u

naučni jezik, onda su svi putopisci kroz Srbiju u XIX veku bili „satanizatori“ jer su pisali nepovoljno, što ne znači nedobronamerno, o našim rđavim putevima, nerazvijenom školstvu, rđavom zdravlju naroda, o zaostaloj proizvodnji... Putopisci su govorili da primećuju zarobljenost naroda maglovitim idejama. Platon Kulakovski koji je bio veliki prijatelj Srba, profesor na Velikoj školi u Beogradu, pisao je: „Dušanovo carstvo ne da Srbima da spavaju, a tako im je potreban prosvetiteljski rad, potrebni su im racionalni ljudi.“ Milošević je proizvod toga duha, nije on čupoglavac koji je iskočio iz kutije, on je izraz jednog socijalnog i političkog ambijenta. Na svakoj šoferšajbni su bile njegove fotografije, i u svakoj radnji, njegovo ime se i danas izgovara u deminutivu, znamo šta se sve govorilo, stvoren je u jednom trenutku konsenzus oko pravljenja srpske države. U Ćosićevim *Piščevim zapisima* vidite kako se stvara široka koalicija oko Miloševića do rata u Bosni, do Dejtona u suštini, a onda dolazi do razlaza. Postoje faktički dva centra, jedan je okolišnog i pragmatičnog Miloševića, koji hoće da pusti Srbe u Bosni niz vodu, a drugi je intelektualni krug kome crkva postaje okvir za okupljanje, za debatovanje, za mirenje Srba u Bosni, koji su se međusobno posvađali i Miloševića koji se sa njima posvađao. Otuda se i upravlja, jer ako ti intelektualci pišu saopštenje Sinoda, ako vode zapisnike sa sastanka kod patrijarha o tome šta bi trebalo raditi, onda to nisu samo neobavezne debate. Ratovi devedesetih godina su retko dokumentovani ratovi. Snimljeno je mnogo materijala, objavljeni su dokumenti, napisano je puno različitih knjiga. To niko ozbiljan i savestan ne može više da ignoriše. Ćosić sada, u svojim knjigama rezignirano kaže: „Propao je naš poduhvat da rešimo nacionalno srpsko pitanje kao državno pitanje.“ A to znači – svi Srbi u jednoj državi! Dakle, pojava Slobodana Miloševića ima svoju istoriju i ta istorija meni liči na ono što se događalo krajem tridesetih godina kada je stvarana Banovina Hrvatska, i kada je delovao *Srpski kulturni klub*. To je ideja nacionalne države koja je starija i od Slobodana Miloševića i od komunista, starija je i od Nikole Pašića, to je nacionalna ideologija koju Milošević nije izmislilo, on je nađen da je izvršava. To je nemirenje sa Jugoslavijom, naročito od šezdesetih godina, kao složenom, federativ-

nom, konfederativnom državom. To ovde apsolutno nije prihvaćeno! Nije nikakvo diskreditovanje institucije nego opis situacije, konstatacija činjenice, ako se kaže da je i Akademija, kao i *Srpski kulturni klub*, napravila dokument u kome je prvi put posle pedeset godina rečeno da je sve u Jugoslaviji farsa, da nikad u zemlji nije bilo ravnopravnosti, da je „bratstvo i jedinstvo“ floskula, da su Srbi najgore prošli, da je njihov položaj u Hrvatskoj gori nego za vreme NDH, da je težak položaj Srba u Bosni, o Kosovu da ne govorimo... Razvoj situacije je prilično logičan. Postojalo je ideološko uverenje vojske da se Jugoslavija po svaku cenu održi, general Nikola Ljubičić je rekao: „Jugoslaviju će braniti JNA i Srbija.“ Od koga? Takva Jugoslavija, videli smo, teško da je mogla da se održi. A onda dva generala Nikola Ljubičić i Petar Gračanin – predsednici Republike Srbije! Milošević je smatrao da ima jake oslonce – vojsku, policiju, imao je međunarodnu situaciju koja je odgovarala njegovoj nameri, svako se premišljao da li intervenisati ili ne... Osim toga, Milošević je došao u potrazi za novim Titom. Zar nije bilo tako? Ne Tito kao persona, nego kao institucija lične vlasti, kao vođa. Šta posle Tita, ali u smislu, šta posle ubistva poslednjeg Obrenovića, šta posle Balkanskih ratova...

Postoji suštinska razlika, Tito je bio jugoslovenski, Milošević srpski lider.

– Pa, u redu, prvo se mislilo da će biti i jugoslovenski, naći će partnere u drugim republikama, kod jugoslovenskih integralista. U početku, to je bila Jugoslavija, bila je neka vrsta omotača, i od dobronamernih ljudi se čulo – bar neka spase Jugoslaviju. Bilo je ovde ljudi koji sebe smatraju demokratama, a koji su mislili da treba izvršiti vojni udar samo da se država sačuva. A upravo je strah od takvog rešenja vodio njenom raspadu.

Nije imao ključni element koji je imao Tito – nisu ga priznavale druge nacije.

– Znate šta, Milošević se u suštini narugao Jugoslaviji, on je degradirao njene ustanove, ponizio njene predstavnike i

cinično koristeći mehanizam Ustava iz 1974. koji je tako žestoko napadan u Srbiji, uspeo da promeni status pokrajina, ali to nije značilo isto za sve druge u Jugoslaviji... Nisam mnogo pisala i govorila o Miloševiću jer on nije ni Svetozar Marković, nije ni Nikola Pašić, nije on ni Dobrica Ćosić. A mislim da mi, ako uopšte pretendujemo na neko ozdravljenje, na sazrevanje, na neko preuzimanje odgovornosti, onda i taj period moramo precizno da rekonstruišemo. Ne možemo danas da razgovaramo po utisku o tim stvarima. Ne možemo da pamtimo od juče, svako ko ovde piše o Jugoslaviji i o raspadu počinje od secesija. Pa znate šta – pre secesija postoji više razdoblja, više mogućnosti, postoje različite varijante na koje se reagovalo odbojno, bez minimalne političke fleksibilnosti. Tvrdo i sigurno. Ako sada čitate transkripte razgovora Slobodana Miloševića sa njegovim najbližim saradnicima i članovima najuže porodice, videćete da je on, ustvari običan nihilist. Inteligentan ali bez odgovornosti, što na funkciji koju je vršio, za mene znači i imoralan...

3. SRBIJA DANAS

„Izgubljenost u vremenu i istoriji“

Kako tumačite ponovno, potpuno nekritičko oslanjanje na Rusiju?

– Pa, njenim nepoznavanjem. Još je Pašić jednog historičara, Radoslava Jovanovića, poslao u Rusiju, prvo je bio u Austrougarskoj pa je onda otišao u Rusiju, proveo je tamo trinaest godina, bio je prijatelj Kropotkina, tako sam ja do njega došla, radeći Kropotkina. On je bio vrlo kritičan prema carskoj Rusiji, govorio je – azijsko čudovište. Bio je Pašićev čovek, ali je smatrao da je revolucija, iako nesreća, neizbežna... Sad se kaže – staljinizam, Oktobarska revolucija, građanski rat – a potpuno se gubi iz vida istorija carske Rusije, što Kolakovski odlično kaže: „Ne možete o tome govoriti, a da ispustite iz vida predkomunističko razdoblje.“ Pa nije to bio samo niz radosti, to je zemlja bez političkog života, zemlja koja zaostaje u modernizaciji, autokratska zemlja, imperija, zemlja u kojoj se kroz ceo XIX vek oblikuje isti tip revolucije i partije, i na kraju, zemlja koja se sada, posle tog sloma, takođe vraća na neke karakteristike koje su izazvale revoluciju i tip partije kao reakciju na to nasilje. Veze između Rusije i Srbije su istorijske. Sukob sa Informbiroom je nasilno prekinuo tu vezu. To je prihvaćeno zbog države, patriotizma, partije, ali ne i mentalno. To je, kako je Tito stario, dobijalo obostrano na intenzitetu. Imate u memoarima Veljka Mićunovića jedan detalj, to je njegov drugi mandat u Rusiji. Mićunović je razumevao Rusiju, mislio je da je obnova tih veza bila fatalna za Jugoslaviju, ali nije se ni moglo sa jednom tako velikom zemljom ostati na definitivnoj distanci. Mićunović nije imao iluzije da su tamo promene radikalne, nije mislio da je

kurs posle XX Kongresa zaustavljen, znao je da je ostala imperijalna politika. Velike države ne menjaju strateške ciljeve u zavisnosti od političkih režima. Mićunović, dakle, piše o Ljubičićevoj poseti, to su možda pozne sedamdesete godine. Ljubičić je bio sigurno najduže ministar narodne odbrane, kao Srbin, sad kažu da su Srbi bili potlačeni, a to što je jedan bio u policiji 35 godina, a drugi u vojsci 13 godina, to su komunisti – ni ljudi, ni Srbi! I Ljubičića je primao predsednik sovjetske vlade Aleksej Kosigin, Mićunović ga kao ambasador prati, oni dolaze do vrata kabineta Kosigina, i Ljubičić kaže Mićunoviću: „Ja imam razgovor u četiri oka sa Kosiginom.“ I ostavi svog ambasadora pred vratima kabineta! To su neke ilustracije tih odnosa... E, sad, dobri odnosi sa Rusijom su u redu, ali kakva je to danas strategija? Pa, Rusija stalno pregovara sa Evropom, Rusija popravlja odnose sa Amerikom, Rusija nije u sukobu sa NATO paktom iako ne dopušta njegovo širenje zbog svojih strateških interesa. U isto vreme, ruska tranzicija je veoma teška, tamo propadaju čitavi sistemi, obrazovni, zdravstveni, vojska, nacionalni parkovi... Rusija otkriva kapitalizam bez tradicije vladavine prava. I tamo su oslobođeni instinkti, jedna klika koja se dokopala resursa radi bez ograničenja. Etnički problem je i unutar Rusije napet, pre svega problem Čečena, ali i drugih. Čitala sam povodom gasne krize, predsednik vlade Putin kaže: „Ono što mi ne odgovara ja ću da bacim u šporet!“ Pa, mislim, ne greješ se ti još uvek na drva, a drugo, zamislite kad predsednik vlade jedne tako velike države kaže da dogovor ništa ne važi?! A kod nas, slušala sam neku emisiju na radiju, intervjuisali su studente, bilo ih je 6-7, svako je rekao da podržava Rusiju. Samo je jedna devojka rekla – neka se nekako dogovore da se ogrejemo. Svi ostali su rekli da podržavaju Rusiju! Bežite od Zapada, plašite se promene, mislite da će vas on rastvoriti kao narod, jer ste svoji samo tu u svojoj jedinici, i važan oslonac je daleka Rusija. Pa, čekajte, mi razbijamo federaciju jugoslovensku, ona propada, a pravimo federaciju sa Belorusijom i Rusijom?! Te su stvari već ušle u zonu potpuno iracionalnog. Čisti računi su takođe deo stabilnih emocija. Zar se ne kaže u narodu, „čist račun duga ljubav“. Treba imati tačne odgovore na to šta se očekuje

od Rusije – da ona zbog nas povede treći svetski rat, kao što je mislio Milošević? To se neće desiti!

Kako biste opisali danas vladajuću ideologiju u zemlji?

– Evo, Zundhausenova knjiga o kojoj toliko govorimo i koja je napravila veliku buku. Dok utvrdismo da stranac može da napiše našu istoriju i da ne mora da je razume tako kako je mi razumemo, umorismo se za stvarnu raspravu o knjizi. A njen je ozbiljan nedostatak što se nije bavila alternativom i što je sledila logiku da ono što se nije ostvarilo ni ne zaslužuje da bude obrađivano. Ali, dobro... Zundhausen kaže da bi istorija Srbije da je pobedila alternativa izgledala sasvim drugačije. Srbi nisu ni tragičan narod, ni nebeski narod, imali su potencijal da se razviju kao jedna srednje razvijena evropska država – uostalom, to su i bili pre nego što je devedesetih godina počeo rat. A ovde, mnogo toga što dolazi kroz historiografiju, kroz literaturu, kroz publicistiku, je neprihvatanje poraza, opasno poricanje odgovornosti jer stalno na tihoj vatri održava ideju revanša. Mislite da ste nepravedno poraženi, da ste bili dobitnik pa ste izgubili, da morate da se pripremate da to jednog dana povratite... To je opasno! I gde je pravi mentalni sudar unutar Srbije, šta žele da zatome i crkva i ljudi koji su zagovarali politički i vojno poraženu orijentaciju? Oni žele da zatvore razgovor o tim pitanjima. U ime jedinstva guše slobodu, u jednoj naciji nema mesta za više mišljenja. Otuda ideja sabornosti. Nacionalizam je totalitarna ideologija! Meni se čini da je period od uklanjanja Miloševića na ovamo, ili od pada Berlinskog zida, pada komunizma, veoma traumatičan i konfuzan. Raspad Jugoslavije je doveo do velike frustracije. Nove vlasti su svoj legitimitet zasnivale na potpunoj negaciji prošlosti kao da je ona *tabula rasa* na kojoj svako može da ispiše ono što je za njega poželjno. Oseća se intelektualna jalovost, ispražnjenost, istanjenost. To je možda posledica činjenice da je rat oterao jednu generaciju koja je već moderno mislila. Ali ipak, proteklo je već mnogo vremena, trideset godina od smrti Josipa Broza Tita, deset godina od smene Slobodana Miloševića, šest godina od ubistva Zorana Đinđića. Naravno da postoje i neke promene, ali ukupno kretanje zajed-

nice, države, je prilično obeshrabrujuće. I na intelektualnom planu sigurno je da su neke teme bile tabu, ali je na tumačenje drugih tema danas uspostavljen monopol...

Šta očekujete dugoročno da će se ovde desiti?

– Čovek radi kao da od onoga što on radi sve zavisi, je l' tako?! Pokušavam da budem realna: resursi su jako istanjeni, još uvek se gube kriteriji, relativizuju se moralna načela, zanemaruju se kontakti sa svetom. Postaćemo inkompatibilni ako ne poštujemo ni ekonomske zakone, ni pravo, ni moralne principe. Ako se sve to ignoriše, nastaje zatvaranje, a tako zatvoreni, možemo se samo međusobno terorirati. Bićemo jedan zapećak koji se kuva u vlastitom sosu. Ostaje i problem uređenja Srbije. Imamo Ustav koji je donet na prevaru, imamo situaciju koja će zbog tog tako tvrdog stava o centralizaciji da fragmentizuje Srbiju. Vojvodina ima svoj identitet, ona neće da ide iz Srbije, neće da pravi državu, ali traži i svoja autonomna prava. Imamo Sandžak koji je malo bure baruta, imamo ostatak Srbije, izvan Beograda, koji stalno postavlja pitanje samouprave i svoga učešća u nacionalnom kolaču. Imamo jednu zapuštenu zemlju, a proglasili smo je demokratskom. Evropa to podržava jer joj je potrebno za nešto da se uhvati, ali ovde su na svakom koraku pojave koje svedoče o disfunkcionalnosti države. Tu je, naravno, i pitanje mladih darovitih ljudi koji imaju veliki problem da se ovde održe. Siromašniji smo, mladi ljudi ne vide perspektivu, odlaze... Iz čega će ova zemlja da se obnovi, da se rekonstruiše? Mislím da i ljudi koji imaju fiksaciju nacionalne države u kojoj će živeti svi Srbi kao u zbegu, govore o toj frustraciji, o propadanju, kao i ljudi koji misle da je jedini put da ova zemlja i narod opstanu, da sa drugim balkanskim narodima prihvate zajedničku perspektivu. To je moderna država. Ili imate anarhiju, pa onda vapite za nekim ko će da dođe, i to će čak i mase da podrže, i na bazi odnosa snaga da rešava krupne stvari. U isto vreme, postoji jedno anarhoidno shvatanje slobode koje ugrožava demokratiju, u krajnjoj liniji i slobodu. Iz najboljih namera ono otežava razvitak moderne države jer izražava nepoverenje u vlast kao takvu: u institucije, pravila, procedure, autoritet znanja. Društvo bez vlasti nije,

međutim, moguće. Podela vlasti i legitimitet su karakteristike modernog i demokratskog društva. Slobodan pojedinac je u temelju takvog društva, ali je i takvo društvo garant slobode pojedinca. Inače imate stanje *između anarhije i autokratije*. To nije samo naš problem, to je i ruski problem gde je sistem konstantno autoritaran i završava se u *jednonačaliju*. Oni sada ne kažu da treba vratiti monarhiju, ali će zato imati monarhističkog predsednika, snažnu ulogu crkve, jaku vojsku... Zašto je potrebna takva struktura? U Srbiji se misli da je osnovno da se izvrši „misija“, da se stvori nacionalna država. I šta će onda biti u toj državi? O tome se uopšte ne govori! Ja mislim da autoritarnost, to nije čak ni amodernost nego antimodernost, jako vraća nazad u mnogim stvarima. Uzmite recimo položaj žene. Imate obrazovane ljude koji nisu svesni da je žena ovde dobila pravo glasa posle Drugog svetskog rata. Ovde je bio na snazi građanski zakonik od 1844. do 1946. godine po kome je žena u naslednom pravu diskriminisana: naslednici umrlog u okviru prvog naslednog reda su samo muški potomci, a u poslovnom pravu, žena, činom zaključenja braka, gubi opštu poslovnu sposobnost i izjednačava se sa maloletnikom. To je pokušano da se nametne prvoj Jugoslaviji, da srpsko zakonodavstvo postane univerzalno zakonodavstvo. To nije moglo da bude prihvaćeno. Tek 1946. godine je promenjen taj građanski zakonik, užasna je bila sporost u tome. Uzmite na primer, danas tu konstantnu kampanju protiv žena iz nevladinog sektora. Helsinški odbor je objavio 138 knjiga bez kojih se ne može napisati istorija kraja XX veka. Njegovi godišnji izveštaji su prilozi društvenoj istoriji Srbije. Ceo jedan svet – nacionalne manjine, marginalne društvene grupe – su predmet neprestanog opserviranja i obaveštavanja javnosti o njegovom postojanju i njegovom položaju. A predsednica Helsinškog odbora je više „antisrpski“ simbol nego osoba sa ličnim imenom i prezimenom. Za vreme jednog predavanja Sonje Biserko, sedela sam pored Živana Berisavljevića koji je kao ambasador u Londonu, bio njen šef. Slušajući je, rekao mi je: „Operisana je od svakog karijerizma, potpuno posvećena poslu.“ Otpor osobama od integriteta je zapravo odbrambeni refleks patrijarhalnog društva o kome je Predrag Protić pisao kao o okrutnom društvu. Nedić je antifašistkinje nazivao „surunti-

jama“, u pokretu Draže Mihajlovića nije bilo žena zbog čega su ga, između ostalog, zapadni istoričari smatrali antimodernim pokretom. Žene poput Ksenije Atanasijević, Anice Savić Rebac, proglašavane su fizičkim rugobama, a bile su lepe žene. Čaršija ih je oblačila, šminkala, zavirivala u njihove privatne živote, poricala im akribičnost, proglašavala ih kompilatorkama. U presnom životu sve je to još mnogo brutalnije, o tome je potresnu knjigu *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini XX veka* napisao istoričar Momčilo Isić. U toku rata devedesetih godina u Institutu za noviju istoriju Srbije uradili smo zbornik i održali naučni skup *Položaj žene kao ogledao modrnizacije*. Bilo je odličnih studija, ali ja sam zapamtila rad Božice Mladenović o ženi četničkog komandanta Koste Pećanca. Rad je stigao sa zakašnjenjem i nije objavljen u pomenutom zborniku već u časopisu Instituta *Tokovi istorije*. Ako je Ljiljana Vuletić u svojoj monografiji o Kseniji Atanasijevć pokazala kakva je snaga bila potrebna učenoj ženi u zatvorenom društvu, Božica Mladenović je pokazala koliko je snage bilo potrebno ženi iz naroda da sačuva dostojanstvo ljudskog bića. Svi ti radovi zajedno pokazuju koliko je važna i ona istorija iza vojnih, ideoloških i političkih frontova, onaj sadržaj zatvoren u okvire porodice, crkve, državne i društvene zajednice. Vaša generacija, koja je imala dobre učitelje, stvari je pomerila napred. Ali, diletantizam to zatrpava, nadam se da neće i uništiti, mada ponekad izgleda kao da se borba vodi na život i smrt. Danas ima više obrazovanih žena, više žena učestvuje u javnom životu, to nije sporno, ali uzmite oblast radnog zakonodavstva, zdravstvenu kulturu, nasilje u porodici. Mi smo u konstantom raskoraku između reči i dela. A šta taj raskorak znači? To znači, prvo, da nemamo zakone, i drugo, i kad ih imamo, da ih ne primenjujemo. Mi jesmo slučaj koji zaslužuje pre svega ozbiljnu samoanalizu, a ne „jeremijade“ o tome da smo žrtve, da smo kroz celu istoriju „silovani“, da smo uvek bili gubitnici, a angažovali smo se samo za pravedne stvari. Znae, mi možemo da kažemo – Hag ne postoji! Ipak, tu međunarodnu instituciju osnovale su Ujedinjene nacije i u njoj je ispričana jedna istorija! Mi to možemo da ignorišemo, ali ne možemo očekivati da i svi drugi to čine. A kada to ne čine, da ih smatramo svojim neprijateljima. Pa, čekajte, nešto se desilo,

nešto su ljudi shvatili, nešto su sankcionisali... Ja nikad ne bih predlagala povratak na jednopartijski sistem, ali ne mogu da prevedim da većina partija pripada istom istorijskom bloku. Gde su nove ideje? Nema ih! Još uvek se ishod rata smatra istorijskom improvizacijom. Očekuje se podela Kosova, priključenje Republike Srpske Srbiji, poništenje referenduma u Crnoj Gori... To je organski nacionalizam koji stalno održava stanje rata. Problem i jeste u tome što se opozicija nije profilisala, što nema programske razlike. U mentalnom smislu još uvek je latentan rat sa susedima i sa svetom. Svaka kritika se prima sa rezervom i sa utehom da još uvek može biti gore. Ali postoji još jedan važan razlog odsustva kritike, bez dokaza se optužuju ljudi i kritičar postaje „svedok optužnice“ koja nije dokazana, a dok se ne dokaže neko može da izgubi glavu. Tako je bilo sa Zoranom Đinđićem. Urušavanje društva se nastavlja, a merilo svake politike je napredak unutar zemlje i kredibilitet u svetu. U čemu se ovde napreduje? Zapravo se i dalje nazaduje. Ovde je sveprisutna laž, laž o Jugoslaviji, o položaju Srbije, o ratu, o njegovim posledicama...

...o Kosovu...

– Ne možete sad da kažete da to ne postoji. To postoji! Kažu, bio je regionalni sastanak, nikakvo Kosovo tu nije bilo! Pa, kako zamišljaju to da reše, to su realni ljudi... Ta opsednutost teritorijom! Ako imate iskustvo svih ratova koje je Srbija vodila u XIX i XX veku, ako imate iskustvo prve Jugoslavije, Drugog svetskog rata... jedini model koji je bio racionalan bila je federacija. Dobro, nje sad nema, a na kakvom smo mi dobitku? Izlazeći iz jugoslovenskog razdoblja u kome je napravljena država, industrijalizovala se, opismenila, povezala se sa svetom, mi smo sve to poništili. Gde god dođete u Srbiju, osećate fizički zastoje i veliku apatiju. Zašto je trebalo poništiti tekovine materijalnog razvoja? U ime kojih ciljeva je to učinjeno? Slobode i demokratije čiju potrebu još uvek tako snažno osećamo?! Nedavno je jedan kolega govorio da su sve tekovine materijalnog razvoja posle Drugog svetskog rata bile iluzija, a da je jedina stvarnost bila autokratska vlast. Po toj logici, i sadašnji ponižavajući položaj ljudi može se smatrati iluzijom, a neposto-

janje institucija, prirodno stanje, kompenzacijom za ukinutu autokratsku vlast. Ljudi su egoistični, u siromašnom društvu grabe za sebe, za svoga života, tu ne postoji pojam opšteg dobra. Čosić kaže: „Budućnost me ne zanima, ja u njoj neću živeti.“ Šovimentna balkanska inteligencija – kako je govorio Piroćanac. Nigde na Balkanu narodi u XIX veku nisu, bez ostatka, stali u svoje nacionalne države. Francuski ministar inostranih poslova Brijan je na kraju Prvog svetskog rata govorio Jovanu Žujoviću kad ga je ovaj ubeđivao da svi Srbi treba da uđu u sastav jedne države: „Gospodine, pa gde ste Vi videli glavu na kojoj pod kapom stoji svaki pramen kose.“ Svi balkanski narodi nekim klinom duboko ulaze u „telo“ drugih država. Da izmene tu stvarnost, čitav vek su bili u stanju rata, aktivnog ili pripremanog rata... Očigledno mora da se prihvati model koji je prihvatila Evropa, da se ide na ista prava i na istu perspektivu u svim narodima, a ne da se stalno ratovima pokušava da dobije deo koji je ostao – Srbi i Hrvati, Srbi, Grci, Bugari i Makedonci, Srbi i Albanci... Ideja etničke države je duboko anahrona. Danas postoji kretanje u svim balkanskim narodima da se, ako je moguće, iz toga izade. Ako i mi to hoćemo, ne možemo Hrvate svesti na ustaše, Albance na baliste... To je sa stanovišta dugoročnog interesa Srbije katastrofa. U redu, Jasenovac, ali to ne može biti metafora istorije Srba i Hrvata! Nije tačno da to nije hipoteka, nije tačno da Hrvati nemaju stalnu borbu sa tim unutar svoga društva. Izrečene su tvrdnje sa dalekosežnim posledicama, bez ikakvih dokaza, bez ikakve argumentacije. Na primer, da je Miroslav Krleža, uz Josipa Broza Tita, najodgovorniji za raspad Jugoslavije. Da je Leksikografski zavod u Zagrebu bio gori od Đilasovog Agitpropa, da je uništio srpsku kulturu... Kako onda graditi srpsko-hrvatske odnose. I šta tu da radi znalac? Dobri diplomatski odnosi, ekonomska saradnja, kulturne veze, ali ne i hrvatska država. A to je nova realnost. Zatim odnos prema Albancima, to je narod u biološkoj i istorijskoj ekspanziji, narod koji brzo uči, brzo se prilagođava, ali to je i naš prvi sused. Pred oba naroda su vekovi, na Kosovu postoji i srpski narod, spomenici kulture, a od Albanaca pravimo neprijatelje... Osuđujemo fenomene u prošlosti, a imamo ih i danas, i to pojačane. Mi sada govorimo o Vladanu Đorđeviću, o Stojanu

Protiću koji su u Albancima videli repate ljude. Dobro, čak je i jedan Slovenac, Božidar Jezernik u knjizi *Divlja Evropa*, (objavila je biblioteka *XX vek*), pokazao da je to stereotip koji se može naći i kod drugih naroda. U redu, mi se kritički osvrćemo na Protića, na Đorđevića, ali i danas imamo tekstove koji Albance vide kao poluljude. Postoje teze koje se pozivaju na nauku, prema kojima su Srbi „stvorili“ Makedonce, koji se „sada ponašaju kao ubica vlastite majke“. Srbija je rodila makedonsku naciju?! Znaće šta, to će teško Makedonac da prihvati. To je slovensko stanovništvo koje nije htelo da bude ni bugarsko ni srpsko, koje je razvilo svoju nacionalnu svest, isto imate sa Muslimanima... Zamislite da sada, recimo, Makedonce, ili Muslimane, ili čak Hrvate srbizirate, koje nasilje je tu potrebno! I za koju svrhu? Mi pokazujemo da se kao narod ne krećemo, sebi smo zadali jedan cilj i dok on ne bude ostvaren stojimo, a vreme prolazi. To je izgubljenost i u vremenu i u prostoru. Drugi ipak pokušavaju da uhvate korak sa vremenom, to ide vrlo teško, bolno, uz čitav niz patoloških pojava, ali ipak pokušavaju da razumeju vreme i da evropeizaciju ne shvate kao okupaciju nego kao vlastiti progres. Ja ne kažem da samo mi nazadujemo, verovatno se cela Istočna Evropa vratila delimično na pretkomunističko razdoblje, na nacionalizam, na desnicu. Ide teško i u Rumuniji i Bugarskoj, pa i u Poljskoj i Slovačkoj, čak u Češkoj, ali oni su napravili izbor. Mi se još uvek nismo za to odlučili! Naprotiv, Evropska unija je postala mantra, ispražnjena ljuštura, po onoj staroj: prihvatimo rezultate nauke i tehnike, ali odbacimo vladavinu zakona, lična prava i ostalo iz zapadnoevropske civilizacije. Drugim rečima, kako je govorio Nikola Pašić, prihvatimo forme da bismo dobili simpatije Evrope, a ustvari da bismo dovršili svoju misiju, ujedinili srpski narod u jednu državu. Ja mislim da se tu ništa nije promenilo, da je to ostalo konstanta. Ostao je arhaičan način mišljenja, shvatanje i nacije i države, koji je bio glavni izvor potresa na Balkanu u dva veka. Na delu je remitologizacija za koju je orijentacija prema Evropi prepreka, maska, ali i pretenzija na ozdravljenje Evrope koja je „izgubila Boga“. To znači bogočovečanska (svetosavska), a ne humanistička Evropa. To jest, ne evropeizacija Balkana, već balkanizacija Evrope.

Kako takva ideologija uopšte može da prihvati život u Evropskoj uniji?

– Ja mislim da je to ključno pitanje. Ovde se i život sa drugima u Jugoslaviji smatrao neprihvatljivim bez sile, bez dominacije. To ne može da bude moderna država, to mora da bude država koja će da eksplodira jednog dana. Isti je problem sada sa Evropom. Kod nas kažu da je važno dobiti kandidaturu, vidite, Sloveniji uopšte nije bilo važno da dobije kandidaturu, a postala je evropska država pre nego što je ušla u Uniju. Svojinski odnosi, zakonodavstvo, ljudska prava, odnos crkve i države, vojska – to se sve može rešavati na evropski način i bez članstva u Evropskoj uniji. Možda nisam u pravu, ali sve moje znanje i iskustvo me upućuju na zaključak, da sve dotle dok imate fiksciju nacionalne države koju ste počeli da pravite 1804. godine i dva veka je pravite, vaš stvarni odnos prema Evropi, a i prema sebi, ostaje problematičan. Ne možemo da budemo otvoreno, demokratsko društvo, a da stalno svesno ili nesvesno falsifikujemo svoju istoriju. E, sad, ako je izbor intelektualne i političke elite ovog naroda da istorijski propadne i da ne promeni mišljenje, jer ovde je reč o tome da se mišljenje menja, onda tu nema pomoći ni sa koje strane. Ni ja se ne usuđujem da budem tako veliki pesimista. U poslednjem intervjuu neposredno pre smrti, Desimir Tošić je na pitanje kako zamišlja budućnost Srbije, rekao: „Plašim se da odgovorim.“

Može li ekonomska kriza u kojoj se nalazimo da stvori uslove da se društvo trgne?

– Ja nemam utisak, nisam ekonomista, ali čitam ljude koji se bave time, mislim da se ovde kao anestetik upotrebljavaju tvrdnje da smo malo uključeni u svetsko tržište, u međunarodnu podelu rada, da će to nas manje pogoditi nego razvijenije. To je veliko pitanje jer biće manji priliv kapitala, manji izvoz i radne snage i robe... Ono što bitno razlikuje nas i ostale je to što svet jasno definiše svoje probleme i mobiliše svoja društva da traže rešenje. Toga ovde nema. Postoji, na primer, Gvantanamo, ali dođe novi predsednik SAD i kaže da je to moralna katastrofa i da se taj zatvor mora ukinuti. Kad su Rusi u

XIX veku odlazili na Zapad govorili su: „Nije u Evropi savršen svet, ali borbe su glasne.“ To je demokratija, politički sukobi da bi se došlo do racionalnog rešenja. Ovde imamo političke sukobe koji nas dalje destruiraju, razaraju, jer su svi svedeni na potpuno uništenje političkog protivnika. Još uvek ne može da se predvidi dokle kriza seže, tek se otkriva njena dubina. Ako iko tu neko racionalno rešenje nađe, to će biti Amerika i Evropa. Oni sa Azijom, sa Kinom, bar na ekonomskom planu udružuju napore, što ne znači da će prestati sudar oko ljudskih prava, etničkih problema...

Gde je mesto domaće historiografije u remitologizaciji o kojoj ste govorili?

– Prošlost je ovde stalno upotrebljavana. Ali, smemo li da tvrdimo da smo svoju istoriju zaista i proučili? Istorija je kod nas bila i ostala nacionalna nauka. Kao takva, neizbežno je servisirala nacionalnu ideologiju, pre svega, a zatim vladajuće režime i tekuće politike. Zar se ne kaže: *Istoriju piše pobednik, ili teško poraženima*. A istorija je nedeljiva. U *Piščevim zapisima* Dobrica Ćosić beleži svoj razgovor sa Miroslavom Krležom: „Smatra da je najaktuelniji problem naše superkulture jedna pametna istorija koja bi, pre svega, trebalo nama da objasni nas same.“ Posle pola veka ta je potreba još aktuelnija a mi od nje još udaljeniji. S druge strane, ja se slažem sa Ivom Goldštajnom, zagrebačkim profesorom koga Vi takođe poznajete, koji je povodom smrti Ivana Đurića napisao da historiografiju ne čine samo izvori i knjige, nego je čine i istoričari. I istoričari je čine. Kao što sam govorila o Andreju Mitroviću, kao što mislim o Simi Ćirkoviću, tako ne zaboravljam Branka Petranovića. Ja se ne bavim srednjim vekom, ali ne propuštam nijednu knjigu Sime Ćirkovića. Nisu knjigu *Srbi među evropskim narodima* Englezi slučajno naručili baš od njega. Njegova knjiga *O historiografiji i metodologiji* ima udžbenički naslov, ali to je jedna duboka knjiga, to je zapravo istorija srpske historiografije, pa zatim, *Dijalog s povodom* koji je sa njim, povodom hrvatskog izdanja knjige *Srbi među evropskim narodima*, vodio profesor Drago Roksandić, koji se, na žalost, pokazao kao promemoria profesora Ćirkovića. Na pitanje zašto danas hrvatski i srpski

tajkuni, kriminalci i policajci bolje komuniciraju nego istoričari, Ćirković je odgovorio da ovi drugi ostavljaju dublji trag. A najstariji živi istoričar u Evropi danas, Erik Hobsbaum, kaže da je nekad mislio da svetu može naneti štetu samo nuklearni fizičar. Danas zna da to može i istoričar, koji iz sirovog istorijskog materijala može proizvesti bombe, baš kao što su ih pripadnici IRE proizvodili iz hemijskog đubriva. U toku rata devedesetih godina u novinama je osvanula vest da je neki profesor u Kragujevcu, u zanosu, udario bombom o katedru, ubio sebe i ranio nekoliko učenika. Uveče smo, posle nekog predavanja, pili čaj u „Kolarcu“. Neko je rekao: „Ljudi, javili su da je onaj profesor bio istoričar.“ Andrej Mitrović, do koga sam sedela, rezignirano je rekao: „Ja sam to odmah znao.“ Naša historiografija je, kao što sam već rekla, ostala nacionalna nauka. Spor koji je u njoj počeo 1879. godine između kritičara (Ilariona Ruvarca) i romantičara (Pantelije Srećkovića) još nije završen. Nema o toj raspravi celovite studije. Nešto su, ipak, pomerili mlađi istoričari, Suzana Rajić i Srđan Milošević, na primer. U toku dva veka moderne istorije Srbije menjali su se predznaci polova, ali je njena okosnica ostala ista: neprevaziđeni sukob kritičara i romantičara, koji je bitno uticao na procese integracije i modernizacije srpskog naroda. Važno je raditi i istoriju historiografije, koju mi nemamo. Zato je knjiga Miroslava Jovanovića i Radivoja Radića *Kriza istorije*, važan pokušaj koji zahteva ozbiljnu raspravu. Ali, ono što je urađeno, mislim tu pre svega na radove profesora Sime Ćirkovića, pokazuje prividnu ravnotežu i nametnutu „harmonizaciju“ u historiografiji kao nacionalnoj nauci. Uprkos formalne pobede naučne historiografije u čijem su temelju istorijski izvori, odnosno, kritičko mišljenje, njen rodonačelnik, Ilarion Ruvarac, za života je tretiran kao izdajnik, ali je i kasnije bio marginalizovan. Romantičarska historiografija zasnovana na narodnom predanju tretirala je kritičku historiografiju kao udar na narodne svetinje i slabljenje nacije. Jovan Rajić, krajem 18. veka i Ilarion Ruvarac, u drugoj polovini 19. veka bili su svesni teškoća za razvoj istorijske nauke. Prvi je govorio: „Vesma bo trudno Slavjan od zamatorelih mnenij otvratiti“, a drugi: „Opasno je boriti se protiv ukorenjenih predrasuda i narodnog predanja.“ Paralelno sa naučnom historiografijom opstajala je i

romantičarska historiografija. Ona je svoju snagu crpla iz nacionalne ideologije i, uz pomoć državne politike, postajala dominantna. U takvim situacijama, i veoma učeni istoričari su isticali da romantičarska istorija „nije izgubila realno istorijsko jezgro, pa se mora smatrati specifičnom istorijom srpskog naroda“. Istoričari, zaista, ne bi trebalo da pišu samo za istoričare. Ali, ako pristanu na relativizaciju razlika između narodnog predanja i naučnog saznanja moraju i sami postati popularni. U protivnom, rizikuju da budu optuženi za izdaju. Istorija historiografije i jeste važna upravo zbog toga što se u njoj ne ogleda samo njena vlastita evolucija, već odnos društvene zajednice, posebno kulturne sredine, prema toj evoluciji. To što društvena zajednica može da u jednom trenutku podrži obnovu romantičarske historiografije i faktički izrazi nepoverenje u rezultate istorijske nauke pokazuje da je, kako bi rekao profesor Sima Ćirković, „pod tankom korom nametnute 'harmonizacije'“ ostala nerazjašnjena ne samo glavna kontroverza historiografije, već, pre svega, same društvene zajednice i njenih ciljeva. Obično se govori o negativnom uticaju historiografije na raspad jugoslovenske države i ratove devedesetih godina prošlog veka. Profesor Ćirković, međutim, ukazuje i na uticaj kulturne sredine na historiografiju. Po njemu, posle 1986. „postajalo je vidljivo nepoverenje prema onome što je stvoreno u učenju historiografiji“. Od historiografije kao nacionalne discipline i država i kulturna sredina očekivali su da stane u odbranu nacionalne politike na delu. Otuda okretanje oralnoj istoriji zasnovanoj na epskoj poeziji. „Naravno“, kaže Milorad Ekmečić, „to je daleko od muke istorije, ali jeste jedna predstava o njoj koja je u izgradnji jedne nacionalne svesti igrala bolju ulogu nego debele učene knjige, čiji tiraž ne prelazi hiljadu primeraka.“ Ali, valja podsetiti na reči Ivana Đurića da treba razlikovati istorijsku svest, u kojoj su nataloženi mitovi, i istorijsko mišljenje, koje je rezultat znanja o prošlosti. To nije pitanje slobodnog izbora već uzus istoričarskog zanata i njemu imanentne odgovornosti.

4. ALTERNATIVA

„Ono što nije zapisano nije ni postojalo“

Priredili ste zbornike koje je izdao Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji o savremenima i knjige rano preminulih kolega i prijatelja, Novaka Pribičevića, Slobodana Inića, Ivana Stambolića, Marka Nikezića, Olge Popović Obradović, Ivana Đurića... Koji je Vaš motiv? Želja da prezentirate javnosti ono što oni sami nisu stigli da urade, potreba da ih otrgnete od zaborava, od pogrešne interpretacije, prijateljstvo ili nešto treće?

– Da, ako izuzmemo položaj žene i deteta, posebna tematska celina kojom sam se bavila zaista jesu savremenici. To su ljudi o kojima sam htela da ostane trag jer sam sigurna da ono što nije zapisano nije ni postojalo. Mene je uvek zanimala alternativa, posebno alternativa u komunističkom pokretu, mislim da je ona postojala, zato sam to i radila, Nikezića, delom Dilasa, ne mnogo, i ljude iz devedesetih godina koji su imali drugačije poglede na rat, na Jugoslaviju, koji su, na kraju, bili žrtve nasilja. I radila sam naše kolege za čije sam delo mislila da će ostati rasuto, zatureno, a vrlo je važno sa stanovišta pluralnosti nauke, kao što su dela Olge Popović-Obradović i Ivana Đurića. Vi ste me pitali da li je u pitanju prijateljstvo. Ne, nije prijateljstvo odredilo da se njima bavim jer to su vrlo različiti ljudi i moje iskustvo sa svakim od njih je specifično. Neke od njih nisam lično poznavala, recimo, Đinđića. Kod Olge (Popović-Obradović) videćete ceo jedan blok o političkoj kulturi o kojoj govorimo, ona je to najtemeljnije istraživala, to nije ništa po

utisku, ona je bila vrlo akribična. Smatram da je to vrlo važna knjiga, i bez nje bi to ostalo rasuto i zatureno. Nisam se mirila sa činjenicom za koju sam imala bezbroj dokaza, da ono što je odstupalo od stereotipa, od vladajućeg mišljenja, ostane zatureno, i to nemirenje je dolazilo iz iskustva koje sam stekla baveći se ljudima iz XIX veka. Drugo, sa Nikezićem, moram reći da je to nekako dolazilo više iz Helsinškog odbora, tražili su da to uradim. Teško mi je bilo da to uradim, najduže sam sa njim saradivala od svih ljudi koje sam radila, trebalo je napraviti distancu i apstrahovati sebe, a sa Olgom sam se najviše družila i prijateljerala, što je na izvestan način bio isti problem. Sa svim ovim ljudima sam bila u dobrim odnosima, prijateljskim, ali nije prijateljstvo odlučilo, odlučili su ti pojedinci, koji su ostavili trag za koji sam strahovala da će se zaturiti. Naravno da je to bilo naporno i sa ograničenjima, jer to su poslovi za čitave male institute. Ali, tako je-kako je, sednete i uradite ono što vi možete, to sigurno može mnogo bolje, ali, oni koji to nastave imaju priliku da to i pokažu. To su bili moji motivi. Isto je i za Ivana Đurića. On je bio vrhunski profesor, odličan vizantolog, đak Georgija Ostrogorskog, njegova doktorska teza *Sumrak Vizantije* prevedena je na francuski i italijanski jezik. Njega možete posmatrati kao primer uspelog intelektualca koji se ipak politički angažovao. Ja sam čitala njegove tekstove u listu *Demokratija danas*, zatim tekstove koje je objavljivao u Francuskoj i u gotovo svim drugim evropskim državama. U politici je osećao opasnost od populizma, u nauci od brisanja razlika između istorijske svesti zasnovane na narodnom predanju i istorijskog saznanja kao rezultata nauke. On je hteo nešto drugo, to je drugačija koncepcija i u odnosu na vlast i u odnosu na opoziciju. Sam je to nazivao alternativom. On se kandidovao na predsedničkim izborima, imao je nameru da pomogne. Koncepcija Ivana Đurića je bila priznati Jugoslaviju kao realnost, priznati republike kao nezavisne države, Srbija treba da se koncentriše na sebe, treba da se sporazume sa Hrvatima i oko položaja Srba, treba da se sporazume sa Albancima... Zato nije prihvaćen ne samo od vlasti, nego nije prihvaćen ni od opozicije. On je čovek koji je prosto izmešten odavde i stavljen na marginu, do nepostojanja! Takav pojedinac me je zanimalo. Ja, naravno, ne ulazim u nje-

govu vizantologiju, ali sam uzela njegove istorijske eseje – to je apsolutno vrhunsko! Onda njegove radove o zbilji koju analizira, njegove intervju... On spada, valjda, sa Miladinom Životićem u jedine profesore Filozofskog fakulteta kome fakultet kad je umro nije održao komemoraciju... Onda, Novak Pribićević i Slobodan Inić, koji su imali punu svest o tome da se u zemlji događa zločin. I pisali su o tome. Ostala su dva rukopisa o nacionalizmu od Slobodana Inića, on je bio time opsednut i dobro je to ne samo osećao, nego i duboko analizirao... Pa, Bogdan Bogdanović, jedan od najplodnijih srpskih intelektualaca. Njegovo pismo Centralnom komitetu SK Srbije i knjiga pod naslovom, neprevodivim, *Mrtvouzice*, koja staljinizam detektuje kao suštinu Osme sednice, pa prisiljenost da ovaj stari Beograđanin napusti Beograd. Onda, to sa Ivanom Stambolićem, to je tragična situacija, istinska drama. Uradila sam dve knjige, jednu čine dokumenti i to je vrlo zanimljiva knjiga za istoričara, ko je sve reagovao, kako je reagovao na njegov nestanak... Odbor za oslobađanje Ivana Stambolića je insistirao da se obratimo Vojslavu Koštunici, on je tada bio predsednik skraćene jugoslovenske države. Dugo nije odgovarao na to pismo. Na kraju je stigao odgovor u kome on kaže – iako je Stambolić bio komunist, treba ga tražiti... I kad smo radili knjigu, kaže mi jedan član Odbora: „Nećeš valjda ono pismo da uključiš?“ Odgovorila sam da sam ja profesionalac i da ne razumem zašto to ne bih uključila. To je dokument, svi dokumenti su tu, tako da smo i to uključili. Kad su pronađeni ostaci Ivana Stambolića i kad je bio oproštaj od njega, Koštunica je bio u Kragujevcu – ja to stvarno ne mogu da zaboravim – i neko ga je pitao šta misli o tome, a on je rekao: „Mi smo pripadali različitim svetovima!“ Pa, sad, ja nisam htela nadgrobni govor da koristim, ali sam rekla – kom svetu je pripadao Ivan? Pripadao je svetu slobode, mira, pravde... Šta je to Ivan uradio? On je možda bio jedan od desetine hiljada ljudi koji je mogao da dođe na položaj izbornim sistemom i bez toga što je bio nečiji rođak, ali u redu, zato je mogao da prestane da se bavi politikom, ali ne i da bude tako zverski ubijen... Uvek me potrese kad govorim o Ivanu... Htela sam da Vam ispričam jedan detalj, ja sam to i napisala u predgovoru za knjigu Ivana Stambolića, priredila sam knjigu od njegovih in-

tervjua, prosto da se vidi šta je taj čovek i mislio i govorio. Stambolić je bio protiv rata, on je smatrao da je to vreme zla – to je i naslov knjige – i imao je nameru da se politički angažuje. Ne iz potrebe da se revanšira Miloševiću, ali je hteo politički da se angažuje. Odlazio je u Sarajevo, išao je po Jugoslaviji, stranci su sa njim razgovarali. Podržavao je opoziciju, podržavao je *Republiku*, sa Nebojšom (Popov) je kontaktirao... Jednog vikenda je pozvao Slobodana Inića i mene, negde smo seli da popijemo kafu. Tada nam je rekao da mu razni ljudi sugerišu da se angažuje, i pošto veruje da smo mi objektivni ljudi i prijatelji, hteo je da nas pita šta o tome mislimo. Stambolić još nije ni završio rečenicu, ja još nisam ništa stigla da kažem, a Inić je iz mesta rekao: „Oni nisu u stanju da naprave državu, a tebe će ubiti!“ To je fantastično! I to se desilo! Inić je umro pre onoga što će se dogoditi Stamboliću. On je za vreme bombardovanja otišao u Sarajevo, jer je bio izložen raznim pritiscima. Brzo se razboleo, vratio se u Beograd u leto 1999. i ubrzo je umro... Koliko je ljudi otišlo u to vreme... Ali, on je to rekao! On je napravio i knjigu intervjuja sa Ivanom... Stambolić mi se povremeno javljao, već je bio umro moj suprug, Ivan je bio jako pažljiv, i pozvao me je jedne avgustovske večeri, bila je vrućina, pita: „Šta radiš?“ Ja kažem: „Evo, čitam“. „Hajde“ – kaže – „da te odvedem na neko piće“... Možda suviše ekspliciram?

Ne, ne, samo vi eksplicirajte!

– Rekla sam: „Kasno je, 10 sati je!“, a on: „Vrućina je, duga je noć!“ I mi odemo, ja ne znam te kafane, čini mi se da je to bio restoran „Aca devetka“, bilo je krcato. To je bilo uoči njegovog nestanka, on je sutradan nestao! Dakle, dan pre toga je bilo. Seli smo tu, uvek je bio problem da platimo svoju kafu, tu bude i gazda, znaju nas, pre svega njega, on je bio predsednik... Te večeri sam osetila veliku rezervu osoblja koje nas je služilo. Neku sam nelagodu osetila. Mislila sam, bože, da li ovi ljudi misle da neko registruje naš razgovor, takav sam osećaj imala. Tada su već isticane predsedničke kandidature, i Ivan mi kaže da mu mnogi ljudi iz Srbije dolaze i govore da treba da se kandiduje, i njega interesuje šta ja o tome mislim. Ja kažem: „Znaš šta, Ivane. Srbija je potpuno izmrcvarena i u totalnoj je konfuzi-

ji. Tu je neki razlaz sa komunizmom, ne verujem da takav čovek, bez obzira na tvoje lične kvalitete, ima neku šansu. Mi treba da pomognemo da se ne samo promeni taj režim nego i politika. Mislim da ti ne treba da se kandiduješ za predsednika, ali da mi svi možemo da se angažujemo kao građani, ne moraš da imaš funkciju, možeš da pomogneš.“ Tako bar ja zamišljam promenu, demokratsko društvo. On je vrlo pažljivo slušao i kaže mi: „Sutra idem u Guču na sabor trubača, kad se vratim, potražiću te da nastavimo ovaj razgovor.“ I tako smo se i rastali. Ja sam sutradan došla iz biblioteke, zove me Ivana Sutlić telefonom i kaže: „Znate da je nestao Ivan Stambolić?!“ Kako, kažem, nestao? Ja sam ga sinoć videla i rekao je da ide u Guču. „Nestao je, sad sam čula vest!“ Eto, to je ta priča...

Da li ono što se desilo s Perom Todorovićem, način na koji je bio gotovo zaboravljen, ima veze sa Vašim motivima da se bavite svim ovim ljudima?

– Ima veze, zato što je to konstanta, zato što neki ljudi stalno tonu u zaborav, a važno je njihovo delo, to nije racionalno za istoriju naroda koja je nedeljiva. A onda oni koji stvaraju kulturu zaborava govore o opasnosti od totalitarizma. Možete da stigmatizujete Peru Todorovića kao što je to uradio Slobodan Jovanović, ali ako ne promenite taj metod, na red će doći i sam Slobodan Jovanović... Znate šta, što kaže Petranović „istorija su ljudi“, mene te sudbine zanimaju. Nedavno, kad sam u Zagrebu predstavljala izdanja Helsinškog odbora, spontano mi se nametnula jedna statistika. Od osmoro autora čije sam knjige priredila samo je jedan živ, Bogdan Bogdanović, pa ni on ne živi u Beogradu već u Beču. Naravno, ne po svom slobodnom izboru. Dvojica su ubijena, Ivan Stambolić i Zoran Đinđić, bivši predsednik države i premijer vlade. Ostalih petoro, svi relativno mladi, umrli su od karcinoma. U njihovim ličnim sudbinama ogleda se jedno vreme, jedna politička kultura koja, uostalom, i ne bi trebalo da bude predmet samo istorijske nauke već multidisciplinarnih proučavanja. Zato sam i priredila njihove knjige. To su teški poslovi, teže je uraditi tuđu knjigu nego napisati svoju... Dakle, ja prosto beležim ono što privlači moju pažnju. Neko drugi bi možda napravio neku drugu listu i

ljudi i knjiga. To je u redu, kamo sreće da neko hoće da ih napravi, ne samo da nemam ništa protiv toga, nego bi me radovalo...

Privedili ste i zbornik o Zoranu Đinđiću. Sa kojim motivom?

– Za mene ostaje pitanje kontinuiteta ili diskontinuiteta: do čega je 2000. uopšte došlo? Činjenica je da je 2000. godina vrlo brzo zaboravljena, ni akteri se nje ne sećaju, Milošević je uklonjen, ali sve što smo dalje videli je, u suštini, kontinuitet, opet se nismo koncentrisali na svoj razvoj, još uvek je otvoreno pitanje granica države, postoji napetost u odnosima sa susedima. A onda ta pretenzija na liderstvo u regionu koja je uvek bila izraz velikodržavne politike... Ja sam Đinđića dva puta sreća. Prvi put 1984. godine, na naučnom skupu *Liberalizam i socijalizam* koji je tada organizovao Centar za filozofiju i društvenu teoriju. Bili su prisutni ljudi udaljeni sa Univerziteta. I mene su pozvali, imala sam referat, to je bila rasprava, već se osećao kraj poretka. Ljudi gube iz vida šta je tada značio poljski pokret, dolazak Jaruzelskog... Dakle, sve je bilo u znaku osećanja da su krupni događaji na pomolu. Na skupu je ustao jedan mladić iz publike, meni je tako upečatljiva ta slika, imao je mindušu i rubašku, košulju sa kaišem, uske pantalone i čizme – to je verovatno doba njegovog anarhizma. Znam da je polemisa sa Ljubomirom Tadićem, zamerao je svojim profesorima indoktrinaciju u jednoj socijalnoj doktrini, marksizmu, govorio je o liberalizmu, kako je on kazao, „sa racionalnog stanovišta“, za razliku od Tadića koji je govorio „sa utopijskog stanovišta“. Tad sam prvi put videla Zorana Đinđića. I zatim sam ga čitala, meni je on privukao pažnju, moram da priznam, njegovi tekstovi o anarhizmu, polemika sa Nikolom Miloševićem i sa drugima. Uzgred da kažem, on je odlično poznao istoriju ruskog revolucionarnog pokreta. Čitao je ruske anarhiste, objavljivao njihova dela, pisao za njih predgovore i pogovore. Pratila sam kad je došao na čelo Demokratske stranke, a zatim i srpske opozicije, kao i kad je postao premijer. Onda je, drugi dan po ulasku u vladu 2001, primio delegaciju Odbora za oslobađanje Ivana Stambolića. U delegaciji su bili predsednik Odbora Živo-

rad Kovačević, advokat Nikola Barović, supruga Ivana Stambolića, Katarina Stambolić, i ja sam bila kao član Odbora. Prisutni su bili tadašnji ministar pravde Vladan Batić i ministar unutrašnjih poslova Dušan Mihajlović. U hodnicima Vlade osećala se smena vlasti, metež i ispražnjenost, u isto vreme: to možete da osetite pogotovu kada ste u stanju da uporedite trenutno stanje sa prethodnim. Mi smo vrlo kratko govorili jer smo bili svesni trenutka. Sećam se da sam rekla: „Ivan Stambolić je nestao u jednom periodu koji je vrlo kontroverzan, on je nestao u trenutku smene vlasti, to može biti delo prethodne vlasti, ali niste ni vi nedužni ako tu stvar ne isterate na čistinu, ona će vam se vraćati.“ Na skupovima povodom nestanka Ivana Stambolića pominjala sam smrt radikalskog prvaka Adama Bogosavljevića. On je umro u zatvoru od zapaljenja pluća za vreme vlade liberala. Ali, liberali se, do kraja svoje istorije, nisu mogli osloboditi optužbe da je Bogosavljević otrovan. Stambolićev nestanak je, ipak, jedna cinično planirana egzekucija! Baš u trenutku smene vlasti da nestane – mogao ga je likvidirati svako. Sećam se da je Đinđić sve vrlo pažljivo slušao i da je vodio beleške. U jednom trenutku, kad je opisivano kako su kupili Ivana, on je rekao: „To je bila bagra, a nosili su značke državne policije.“ U razgovoru smo ostali možda pola sata. Kad smo polazili, ja sam, pozdravljajući se sa njim rekla: „Hvala Vam što ste nas primili, želim Vam sreću, takvi kao što ste Vi ovde nisu imali sreće!“ On se zaprepastio, tek došao u vladu, i tako, još me drži za ruku i kaže: „Ali mi moramo uspeti ili smo propali!“ Ja kažem: „Zato sam Vam i poželeva sreću.“ Ispričala sam to svojim kolegicama, i kad su Đinđića ubili, Dubravka (Stojanović) me zove i kaže: „Znate čega sam se setila?“ „Znam“, kažem. Dakle, Đinđića nisam poznavala, ali sam smatrala da je on racionalan, da Evropu poznaje iznutra, naravno da nije savršen, znala sam i za njegove izjave da ne možemo živeti u zajedničkoj državi, ali sam razmišljala i o tome da u politici nije dovoljno samo hteti, nego i moći. Odlučili smo da radimo zbornik o njemu jer je on, i posle ubistva bio prisutan samo u žutoj štampi i u kriminalnim rubrikama, a ipak, on je bio filozof, predsednik vlade, čovek koga je prihvatila Evropa kao partnera. Možda je najvažnije što smo u tom zborniku objavili biblio-

grafiju njegovih radova, kao i radova o njemu. Smatram ga osobom iznimne političke inteligencije, dubljim i humanijim nego što je hteo, ili nego što je smeo da pokaže. On je prošao više faza, uključujući i nacionalističku, u kojoj tek treba utvrditi šta je bilo stvarno, a šta obol vremenu. Međutim, ono što je za mene nesporno, i što je ovde retko, kad je preuzeo odgovornost, on je napravio bilans, video je da je Srbija u potpunom ćorsokaku. Mnogo od toga što je on govorio, danas se dešava. On je govorio da će se Srbija dalje fragmentizovati, da će izgubiti ritam, da nema energije, da će i dalje slabiti, da će regresirati ako ne počne brzo da reaguje. Šta bi bilo da on, recimo, nije povukao taj potez sa Miloševićem? Na to pitanje sigurno postoje dva radikalno različita odgovora. Jedan je nedvosmisleno dat njegovim ubistvom. Đinđić je mislio da je to crvena linija prema ratu, da je Srbija morala to da uradi. I to što je govorio – moderna država – pa za Srbiju je od kneza Mihaila ostao isti program kroz dva veka njene istorije. Za kneza Mihaila je bilo glavno: „U Srbiji je zakon najviša volja, svako zvanje prema znanju, politički protivnik nije neprijatelj.“ Da li je to izgubilo aktuelnost? Mi dva veka to ne uspevamo da uradimo! A zašto? Zato što nas ne zadovoljavaju granice, što hoćemo da skupimo ceo narod, u jednom veku to tri puta pokušavamo, i ne uspevamo. Znaite, nije taj narod neka građa za eksperimente, i on je zarobljenik, njemu se ne daje mogućnost da promisli, da kaže – čekaj! Narod je instinktivno reagovao devedesetih godina sklanjajući svoju decu da ne ginu. Te majke koje su izgubile dedove, očeve, odškolovala decu, često otkidajući od svojih usta, pa sad treba da ih pošalju na klanicu... Postoji kontinuitet sa devedesetim godinama, i danas na političkoj sceni vidite ne samo aktere, nego i ideje od pre 5. oktobra. Ne pravimo zabunu: Đinđić je bio izraz jedne druge mogućnosti koja takođe ima svoj koren u istoriji moderne Srbije. Za mene je njegovo ubistvo jedan program – to je lična tragedija, porodična nesreća, ali to je i nacionalna drama.

Zar Vam se ne čini da današnja glorifikacija Đinđića služi da prikrije slabost i kompromiserstvo opozicije tokom ratova devedesetih...

– Ja se s Vama potpuno slažem, ali on je govorio i o tome. Opozicija nema nikakav drugi program, i ona je htela nacionalnu državu. I kad je Milošević poražen u ratovima, ona je odbacila njega, ali ne i njegovu politiku. Mislila je da tu istu politiku može nastaviti drugim sredstvima – diplomatskim. A realnost je bitno izmenjena.

Kada je Đinđić promenio mišljenje, kada je došao na vlast i kada je morao da preuzme odgovornost?

– Ja mislim da se to desilo ranije, kad je video kako prolazi opozicija na izborima, kad je video da se i posle rata to nastavlja, mislim da je on tada počinjao da shvata da je potreban drugi program, druga orijentacija. Mene je fasciniralo ne njegovo poznavanje istorije Srbije, već njeno razumevanje. Ali smatram da je stanje u Srbiji koje su za sobom ostavili ratovi, izbeglice, sve to urušavanje, ta pustoš u ljudima, da je toga postao svestan tek kada je došao na čelo vlade. On na jednom mestu kaže: „Srbija nije minsko polje, to je tepih, gde god zgaziš, trulo je.“ Dakle, on je bio svestan sloma Srbije i znao je da se ona ne može podići na programu koji ju je doveo do sloma. To je za mene odgovornost. Đinđić kaže: „Dogovorimo se s Crnogorcima. Ja mislim da je bolje da ostanemo u federaciji, ali ako oni hoće, ako je to njihov izbor, završimo to pitanje...“ Zar nije to isto govorio i Vaclav Havel povodom Slovaka? Onda, oko zločina. On je ipak mlad čovek koji se školovao u Nemačkoj, on nije odobravao zločine. Rekao je: „Ja neću nikad odobriti ratni zločin, ali neka to rade sudovi, neka to bude stvar prava.“ Ja tako razumem i njegove kompromise. Možda oni nisu bili pametni, možda su oni pogoršali situaciju, ali oni su išli iz te motivacije koja je bila racionalna – ne baciti crkvu potpuno na suprotnu stranu. Šta da radi sam?! On je bio sam, je l' tako? Ne baciti crkvu potpuno na suprotnu stranu, a veronauka, smatrao je da to neće imati odlučujući značaj, to će možda da traje neko vreme... Ali, reinitologizacija Kosova nije njegovo delo, ona je posledica odustajanja od onoga što je on hteo. Mislim da je Đinđić znao kakve su mogućnosti, on nije hteo da se potpuno suprotstavi mnogim ljudima, jer su svi u tome učestvovali. Oni su njega osetili kao opasnost, on je izručio Miloševića, mislili su – gde će

stati? Đinđić je shvatao nužnost da Srbija povuče liniju prema politici rata, on je zamišljao ovakve-onakve oblike sporazuma sa drugima. On je rekao da je javni govor Srba i Hrvata, jednih o drugima, spao ispod svakog nivoa, da Srbija nema energiju, da nema sredstava i ljudi, pa ni ideja, i da bez sveta ne može da se pomeri s mesta. I, došlo je do egzekucije... Nije bilo dovoljno poraziti ga na izborima, što je u Srbiji bilo izvodljivo. Bilo je potrebno likvidirati ga fizički. E, sad, zašto se on glorifikuje? Pravo da Vam kažem, to je dugo bilo nevoljno, bilo je i jako prigodno. Znači, on je šarmantan, on je premijer koji ima energiju, ali se ne vidi šta je on uopšte hteo. Ja mislim da to pripada celoj ovoj politici „dati okvir“, dati neku formu za isti sadržaj. Vi uvek možete da kažete Evropi – mi smo imali demokratskog premijera, premijera koji je hteo modernu državu, on je ubijen, mi sa tim nemamo ništa... Ali se pri tom gubi iz vida da je nje ga ubila država. Zato mora da bude kriminalizovan. Oni su videli da to nije mnogo produktivno. Zato je Zbornik o njemu ignorisan, štaviše, primljen kao neprijateljski čin. A šta je bila naša namera? Da Đinđića izmestimo iz žute štampe i kriminalnih hronika i da ga pomerimo ka nauci, da se vidi šta je to razdoblje u kome on egzistira. Ja ne kažem da je Zbornik odigrao neku ulogu, ali nacisti ništa tako ne mrze kao analizu. Njih preciznost nervira, izbacuje ih iz konteksta. Tiraž Zbornika je vrlo brzo otišao. Izdavač danas ima još samo arhivske primerke. Sve zavisi gde hoće društvo da ide: ako hoće da napreduje, ono je analitično, ako to neće, ono prošlost predaje zaboravu. Neprestano zanimanje za Đinđića, pune sale ozbiljnih i zamišljenih ljudi po Srbiji u kojima je Zbornik predstavljan, bile su mukli otpor politici kontinuiteta. Ali, ko to da politički artikuliše?

Problematično je društvo u kome sve zavisi od jednog čoveka. Đinđićevi saradnici su i danas na vlasti.

– On je i to govorio. Ovde stvari suviše zavise od vlasti, od jednog čoveka. Imali ste Miloševića, pa ponovo hoćete vođu u Srbiji. Znači, ne držite do institucija i ne marite za društvo, za autonomiju pojedinca, profesije, regiona. Vođa i mase: „Pašić

pripada nama, mi pripadamo Pašiću“; „Mi smo Titovi, Tito je naš“; „Slobo, mi te volimo, volim i ja vas“; „Koštunice, spasi nas ludnice“...

Neko će Vam prigovoriti da je sudbina „odbačenih“ (Zoran Đinđić, Ivan Stambolić) razlog Vašeg post festum afirmativnog odnosa prema njima, da je motiv lični?

– Čak i da je tako, a nije, zašto bi bilo izlišno baviti se tim ljudima i njihovim sudbinama?! Oni su bili naši savremenici, a najveći deo onoga što je o njima javno rečeno predstavljalo je obrazloženje njihove egzekucije. I to se ne odnosi samo na njih nego i na sve nasilne smene na vrhu vlasti u Srbiji. Za mene su oni jedna karika u lancu nasilja kao načina rešavanja konfliktnih situacija.

5. IZBRISANA PROŠLOST

„Interpretacije komunizma su ostale na revanšističkoj ravni“

Prošli put ste mi pričali o ljudima sa kojima ste radili dok ste bili politički aktivni. Da li biste još nekoga iz tog vremena pomenuli?

– Da. Možda ste primetili, ja gde god mogu dam podatak o ljudima, i sada kada sam priređivala Olginu (Popović-Obradović) knjigu, dala sam podatak o njenom ujaku, Predragu Ajtiću. To je veoma zanimljiv čovek, iz stare srpske porodice iz Prizrena, svi su se školovali, cela porodica je učestvovala u Narodnooslobodilačkom pokretu. On je na zboru protiv Dimitrija Ljotića 1940. godine bio ranjen u obe noge. Govorio je devet jezika, da li verujete?! Govorio je turski, albanski, ali i sve velike evropske jezike. Bio je neobično plemenit čovek. On je osetio tu borbu u partiji oko Rankovića koja je prethodila njegovoj smeni, Ajtić je tada bio ambasador u Bugarskoj, pobunio se protiv agitovanja. Prošao je policijsku i partijsku istragu, njegova žena Mileva mi je to detaljno ispričala, kada je polazio na saslušanje rekao je svojoj majci: „Vodi računa o deci i o Milevi!“ On nije znao da li će se vratiti. Posle policijske afere, kad je Ranković uklonjen, on je rehabilitovan. Na kongresu 1968. izabran je za člana CK SK Srbije i ja sam ga pitala da li bi pristao da bude član sekretarijata CK. Odgovorio mi je, a bio je najstariji među nama: „Ja mislim da je to perspektiva.“ Kad je bio onaj četvorodnevni razgovor srpskog rukovodstva sa Titom (1972), Ajtić mu je pred četrdesetak prisutnih rekao: „Znate me četrdeset godina – nikad nisam radio sa boljim ljudima.“ Meni su pošle suze...

Da li je i on sa vama smenjen?

– Da, on je podneo ostavku na mesto predsednika Socijalističkog saveza Srbije. Vidali smo se posle, ja sam se zatvorila u kuću, radila sam doktorat, uživala sam u tome... I Milovan Đilas piše da je tri dana posle svoje smene seo da piše. Tako je, kaže, izbegao depresiju... Ajtić je nekoliko puta dolazio kod mene, jako se brinuo što nigde ne izlazim. Jednom je došao sa Orhanom Nevzatijem koji je bio član Sekretarijata CK i rekao: „Tada je (1972) uništeno ono što je bilo najpoštenije u Srbiji, i dok to ne postane jasno, Srbija neće izaći na zelenu granu.“ Zaplakao je. To se ne zaboravlja. On se rano razboleo, kao i Olga, umro je u 56. godini. Bio je jedan od retkih ljudi sa razumevanjem, sa dobrim poznavanjem Albanaca, i oni su imali poverenje u njega. Tu je bio i Dobrivoje Bobi Radosavljević za koga mi je žao što ga i ranije nisam pominjala. Bio je stari komunist iz istočne Srbije, posle rata je radio zajedno sa Markom Nikezićem u Beogradu. U saobraćajnoj nesreći u kojoj je on ostao invalid, poginula je Nikezićeva prva žena, Emilija-Cuca Jakšić, zajedno su bili u kolima... Radosavljević je imao urođeno osećanje demokratizma i razumevanja za druge. Govorio je: „Ako hoćemo da živimo u Jugoslaviji, ne možemo stalno biti 'na gotovs' ni sa Hrvatima, ni sa Albancima. Neki sporazum moramo da nađemo.“ Posle smene Rankovića, sa dužnosti u CK SK Srbije otišao je i Jovan Veselinov, a dužnost predsednika je prihvatio Radosavljević pod uslovom da na njoj ostane samo godinu dana. Rekao je da stvari moraju da se menjaju, to je bio veliki pokušaj da se partija u Srbiji demokratizuje, da počnu rasprave, tada su održani prvi izbori sa više kandidata... A u vrh su izbili penzionisani generali. U razgovoru sa Titom on je vrlo hrabro rekao kako stvari vidi, posle je otišao u penziju. Tu su, svakako, i dva „savezna Srbina“, Milentije Popović i Mijalko Todo- rović. Oni su najduže predstavljali srpsku državu, odnosno partiju, u organima federacije. Obojica sinovi iz bogatijih porodica, svršeni inženjeri još pre Drugog svetskog rata. Pripadali su onom jezgru koje je formulisalo strategiju udaljavanja Jugoslavije od staljinističkog socijalizma. Bez njih dvojice nezamislive su ekonomske i političke promene u Jugoslaviji, reforme u par-

tiji i u federaciji. Tito ih je uvažavao. U Todoroviću je, posle uklanjanja Rankovića, video konkurenta. Zbog toga je Izvršni biro CK SKJ i bio organizovan tako da Todorović ne dobije mesto stalnog sekretara, uvedeno je rotiranje predsedavajućih. Za Todorovića je vezana najdalekosežnija reforma partije, koja je, praktično, značila njeno povlačenje iz sfere proizvodnje. Polovinom osamdesetih godina napisao je knjigu *Političko biće društvene krize* koja je nudila alternativu državnoj privredi i jednopartijskom sistemu, objavljena je u Zagrebu 1986. godine. Danas se govori o antisrpskoj koaliciji – Tito, Kardelj, Bakarić, a zapravo je postojala antistaljinistička koalicija – Kardelj, Bakarić, Todorović, Popović. Ona je u Titu videla prepreku evoluciji, ali je, u uslovima postojanja Sovjetskog Saveza, nastojala da Tita nema protiv... Bilo je veoma mnogo kvalitetnih ljudi u partiji koji su radili sa uverenjem. Uzgred, ne pamtim ni jednog čoveka za koga bih rekla da mi nije izgledao psihički uravnotežen. Kada smo mi smenjeni, pogađala me je sudbina ljudi u unutrašnjosti, oni su strašno prošli! Posle više godina bila sam na nekoj tribini u Prokuplju i tamo sam srela Gordanu Jovanović, bila je jedini član CK koji je glasao protiv naših ostavki. Strašno su je maltretirali, saslušavali, pričala mi je da se tada porodila i da je njena majka u pauzama saslušavanja donosila dete da ga podoji. To mi je ispričala pre nekoliko godina, bila je već u penziji, njen sin je tada bio student, sada je sigurno i završio. Hoću da kažem, bilo je čestitih ljudi koji se nisu dali slomiti, koji se nisu mogli korumpirati... Sedamdesete godine su bile zaokret, bila je to žurba s raznih strana da se prelom napravi dok je Tito živ. I u tome nisu učestvovala samo snage unutar Jugoslavije, učestvovala je i emigracija, i srpska i hrvatska, velike sile, to je bio takav trenutak. O tome već postoje brojne knjige. Sada je u Rusiji objavljena jedna studija koja pokazuje da Sovjetski Savez, posle intervencije Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj 1968. godine, nije mogao dopustiti da u Jugoslaviji uspe reforma. Teorija ograničenog suvereniteta je okončala iluziju o socijalizmu sa ljudskim licem. Jugoslavija je manevrisala zadržavajući organske karakteristike ruskog modela socijalizma: monopol komunističke partije i državnosvojinski odnos. Da bi sa tim karakteristikama raskinula, bilo je po-

trebno da se one istorijski iscrpu na svom izvoru, u Sovjetskom Savezu. Posle Praga, opasnost intervencije u Jugoslaviji, kako pokazuju izvori, nije bila nikakva paranoja vladajućih krugova. U isto vreme, ta opasnost je olakšala jačanje institucije lične vlasti i njeno pretvaranje u doživotnu instituciju, i olakšala zaokret unazad 1971/72. godine, odlučila o razdoblju posle Tita. Pa, to je preludij „antibirokratske revolucije“ u Srbiji, koju smatram negativnom anticipacijom događaja koji su u Istočnoj Evropi usledili posle pada Berlinskog zida. Odbacujući reforme, Srbija je napravila izbor koji je pokazao istorijsku kompatibilnost državnog socijalizma, bespartijske demokratije i nacionalizma. Formulom „socijalizam=srbizam“, reagovao je još Dragiša Stanojević na naprednjačke reforme posle sticanja državne nezavisnosti 1878. godine... Tu je bio rascep – da li ćete da nađete jednu ličnost i ko će to biti, ili ćete stvarati institucije. A niko nije imao Titov ratni legitimitet, njegovu harizmu: on je mogao, preko glava svih funkcionera i iznad institucija, da komunicira sa masama, računajući na njihovu podršku u svakoj situaciji. Kardelj je slutio da će nastati borba „na dvoru“, kako je on govorio. Vrlo dobro se sećam, krajem 1971. Tito je obilazio Beograd, ja nisam učestvovala u pratnji. Posle obilaska, bio je zakazan sastanak u Predsedništvu Skupštine. Ja sam prva stigla. Draža (Marković) koji je iz pratnje stigao pre drugih, rekao mi je još s vrata: „Slušaj, dama u bundi, sa šešikom, našminkana, šalje Titu poljubac! Pravo da ti kažem, mi nekog moramo izmisliti...“ Ja kažem: „Čekaj, pa još ni ovaj nije otišao, a ti već hoćeš da izmišljaš nekog drugog.“ Draža i ja smo uvek razgovarali otvoreno, sa poverenjem. On je iskarikiran, delom i svojom krivicom. Danas niko ne zna da je on početkom šezdesetih godina prošlog veka iz najužeg partijskog rukovodstva Srbije, po kazni, poslat za ambasadora u Bugarskoj zbog svoje podrške modernistima u kulturi. Nedavno mi je jedan istraživač raspada Jugoslavije pročitao jedan Dražin tekst o dogmatizmu. „Da li je moguće da je to pisao Draža“, zapitao me je. Odgovorila sam mu da je Draža Marković imao sjajne saradnike, kakav je, na primer, bio pozorišni kritičar i višegodišnji urednik *Dela*, Muharem Pervić, ali u autentičnost Dražinog teksta ne sumnjam... Uopšte mislim da će se istorija otpora staljinizmu u Ju-

goslaviji morati tek da istražuje. U središtu je bila nezavisnost zemlje, ali vrlo brzo i državna privreda, centralizam države, umetničke i naučne slobode. Da li je često baš ta orijentacija bila na udaru „kritike svega postojećeg“ zato što nije bila dovoljno radikalna, ili što je odstupala od revolucionarnih načela i od komunističke utopije?! Da li zato što je bila revizionistička ili zato što njen revizionizam nije bio radikalniji? Na to pitanje, bar po mom mišljenju, odgovor se ne može tražiti izvan ideologija koje su bile dominantne u modernoj istoriji Srbije, antikapitalističkih i antiliberalnih vrednosti, izvan nacionalizma kao najdublje tradicije... Antikomunizam se danas poistovećuje sa antititoizmom, odnosno sa neprihvatanjem Jugoslavije kao zajednice naroda, a ne geografskog prostora koji je administrativno podeljen na republike. Antititoizam je, posle Titove smrti, postao maska za odbacivanje Jugoslavije kao složene države. Bez argumentacije se navodi da je Kominternu izmislila jugoslovenske nacije, da je AVNOJ oslabio Srbiju, a zatim da je ona, većinom anti-srpske koalicije, Hrvata i Slovenaca, tog „unutrašnjeg Zapada“ u Jugoslaviji, bila neravnopravna i eksploatisana. Tom aistorijskom pristupu se suprotstavlja stvarna istorija, ono što je fizika u politici: kako je Tito pola veka mogao da vlada Jugoslavijom čiju su većinu činili Srbi? Silom? Ali, policija, vojska, pa i spoljni poslovi, najduže su bili u rukama predstavnika Srba! Česte promene u Srbiji nisu prolazile bez njega, ali one su glavni uzrok imale u samoj Srbiji: Istok – Zapad, pravna – narodna država, Jugoslavija – Velika Srbija. Ni Petar Stambolić ni Draža Marković nisu bili nikakvi zaljubljenici u Tita, ali jesu u Jugoslaviju, čijim su bitnim garantom smatrali njega.

Poznavali ste Dilasa?

– Ja sam čitala Dilasa, njegova bibliografija iznosi 5000 bibliografskih jedinica, to je, napokon, objavljeno. Mislim da Dilas kao i mnoge od ličnosti iz prošlosti kojima sam se bavila, u sebi sadrži više ličnosti, više epoha. Mene je najviše zanimao njegov susret sa komunizmom jer mislim da je to bilo autentično, on to nikad nije dovodio u pitanje. Imate, recimo, njegovu knjigu *Besudna zemlja* koju smatram jednom od njegovih najboljih knjiga, kao čitalac, ne kao nekakav stručnjak za književ-

nost. To je teška crnogorska sirotinja koja se jedva prehranjuje, odeva i obuva tek da ne ide gola i bosa, živi u tom kršu, on dolazi na studije, rano se radikalizuje – to je taj intelektualni proletarijat – biva uhapšen, osuđen na pet godina zatvora, i – što je on govorio: „Nisam ja našao komunizam, komunizam je našao mene!“ Za njega je to bila velika ideja, ideja koja je rešavala i njegov lični i univerzalni problem... Razgovarali smo u vreme kada sam radila *Planiranu revoluciju*. Pričala sam mu kako u boljševizmu nema novih ideja. Sve je to formulisano u Rusiji pre boljševika. „To me silno zanima“ – govorio je Đilas. „Čitav XIX vek radio je za revoluciju u Rusiji. Nisam se ja zaljubio u Tita nego u Staljina“, izgovarao je ova dva imena sa dugim uzlaznim akcentom na prvom, odnosno, na drugom slogu. Kao što je vođa ruskih kadeta u emigraciji govorio: „Ko odlaže evoluciju, priprema revoluciju.“ Đilas je imao složeniji pogled na komunizam, i to je odredilo odnos prema njemu posle pada komunizma. On je na to gledao kao na proces, kao na istoriju, i nije mu padalo na um da bude naknadno pametan. Zbog toga sam ga izuzetno cenila. Đilas se pobunio, ja za njega ne bih rekla da je revizionista, on je, jednostavno, bio jeretik, to je ta priroda. Sam je govorio da se na njegovom portretu koji je radio Petar Lubarda tačno vide dve glavne odlike te prirode – *nabrušenost* i *asketizam*. On se pobunio protiv vlasti svoje partije kao večne vlasti. Smatrao da ona mora da počne da se menja, bio je protiv privilegija, protiv stvaranja, kako je pisao, nove klase, nove kaste, smatrao je da je u SSSR državni kapitalizam... Meni lično najbliže je ono što je o Đilasu pisao njegov sestrić Stanko Cerović. Sve je, po Ceroviću, kod Đilasa počinjalo naglo, pa i kritika komunizma. Još ništa nije bilo jasno u njegovoj glavi, još manje u emocijama. Bile su potrebne decenije, kako Đilas kaže, dvoumljenja, i to u zatvoru, da se sve slegne. Ali je, kaže Cerović, već u prvim njegovim člancima, početkom pedesetih godina bilo jasno u kom pravcu ide: „Otvara prostor slobode koji će neminovno dovesti u pitanje tek utvrđenu vlast partije.“ Ni u jednom trenutku u pobuni protiv sovjetske ideološke hegemonije Đilas ništa u vezi sa svojim izborom ne dovodi u pitanje, kao ni u vezi sa učešćem u ratu. On je toliko puta rekao: „Ja nemam

za šta da se kajem, to su određene okolnosti!“ Ja mislim da postoji jedan trenutak kada je Đilas bio zgodan za upotrebu...

Od strane disidenata?

– Da, ali disidenti – to je termin novijeg porekla. U to vreme čak ni Đilas nije tako nazivan, disident kao izraz je došao spolja... Ja to ljudski razumem, sretala sam se s njim, razgovarala sam sa njim o tome. On je proveo mnogo godina u zatvoru, on je čovek koji se nije dao, sve vreme je radio, on zna šta znači izolacija, imao je vrlo uzak krug ljudi sa kojima je u to vreme komunicirao, komunicirao je sa ljudima koji su se javljali kao kritičari sistema, koji su insistirali na promeni, iako tu promenu najčešće nisu jasno artikulisali. Kad se vraćam na tekstove pripadnika te „vaninstitucionalne opozicije“ kako oni sami sebe nazivaju, za mene je zanimljivo da se vidi to suprotstavljavanje vlastima, Titu koji dugo traje, naročito instituciji doživotnog predsednika republike, ali se ne vidi njihov program. Opozicija nije imala drugi program. Opozicija nije imala nikakav program! To se sada vidi. Predmet kritike su tržišna privreda, liberalizam, zapadni uticaji, potrošačko društvo, decentralizacija države. To nije pluralizam, naš politički pluralizam je formalan, on nije programski, svi manje-više hoće isto. Isti je i odnos prema Miloševiću, borba oko vlasti i oko toga da li će rat da zaustavi, da li će da ga vodi do kraja, zašto ga zaustavlja... Alternative je bilo kod pojedinaca, grupa, u pojedinim listovima, ali ona se teško probijala. Postojala je opozicija unutar partije po onoj Gramšijevoj logici da u samo jednoj partiji postoji više unutrašnjih partija (informbirovci, đilasovci, rankovićevci, maspokovci, liberali)... Nacionalizam je došao kao nešto davno pripremljeno, nešto što se samo po sebi nudi... Mislim da su i oni i Đilas vrlo brzo shvatili da nisu na istim pozicijama. Pa disidenti su bili i Vojislav Šešelj i Vojislav Koštunica! Iz razgovora sa njim imala sam utisak da Đilas to shvata. I Dobrica Ćosić mi je jednom, sreli smo se na ulici, rekao: „Idem na razgovor kod Dilasa, ne slažemo se.“ Ja nisam pitala u čemu su ta neslaganja. Đilas je znao prirodu nacionalizma i nikad nije bio nacionalista. Smatrao je da je katastrofa sporna pitanja u Jugoslaviji rešavati ratom, da je civilizacijski sunovrat razoriti drža-

vu. Mislim da je on bio duboko rezigniran, poput svakog od ljudi koji su u pokretu učestvovali sa nekakvim dubljim motivima, a ne samo da dobiju vlast, ostvare neki interes, nešto otmu... Đilas je bio vrlo skrupulozan u kritici ljudi, on se nikad nije svetio. On nikad nije napisao da je Tito hohštapler, „tipčina“, kako kaže Milorad Ekmečić da se u beogradskim krugovima govorilo o Titu. Među njima, rebelima, kojima je 1945. godine more bilo do kolena, Tito je bio najstariji, iskusniji i ljudski zreliji. U memoarima *Vlast i pobuna*, Đilas priča o jednom sastanku kod Tita na kome je Ranković referisao o suđenju Draži Mihailoviću i dogovaranju Malovića s Dražom o priznanju koje bi mu spasilo glavu. Đilas piše da je Tito primetio: „Pa to nije isključeno – to je političko suđenje“, dok su prisutni, među kojima je sigurno bila „vodeća četvorka“, skočili na Tita tvrdeći da to ne bi razumeli borci, da bi to izazvalo i revolt rodbina žrtava. „Tito se ćutke priklonio argumentima ostalih, utoliko voljnije što ni sam nije intimno bio protiv.“ Đilas je kritikovao Tita zbog lične vlasti, pisao mu je pismo da „dugo traje“, da je krajnje vreme da počne da priprema smenu kako bi obezbedio svoje životno delo... Onda Goli otok. Najveću štetu antikomunizma ja ne vidim u diskreditaciji komunista već u uprošćavanju stvari. To se ne odnosi samo na rat između četnika i partizana, već i na sukob sa Staljinom. Za mene je tu opet bitno nasilje kao konstanta. Retki su autori koji kao Milovan Đilas ukazuju na višestruke uzroke kako sovjetskog Gulaga tako i jugoslovenskog Golog otoka. U ovom drugom slučaju Đilas ih ne vidi samo u ideološkoj isključivosti u vlastitim lenjinističkim i staljinističkim strukturama, oni proizlaze „delom i iz naših balkanskih struktura“. A onda, ne radi se samo o „neljudskoj“ i „antiljudskoj“ prirodi komunista, već o *ljudskoj prirodi*. Najveći broj informbirovaca bili su, po Đilas, idealisti-internacionalisti. Ali bilo je i karijerista, sujetnih ljudi, lova u mutnom. „Bilo je među informbirovcima i podlaca i beskičmenjaka, koji su se naprosto prevarili u računu – takvi su u logoru postajali doušnici i mučitelji svojih sapatnika.“ Zatim, Đilas je smatrao vrlo opasnim obračun u Hrvatskoj, kao i u Srbiji, on to piše u svojim knjigama, mislio je da je problem da se ta alternativa održi. Đilas nije bio zagovornik rata, nije bio protagonista nacionalizma. On je, u

vreme euforije, govorio o postkomunističkom haosu jer stvari nisu jednostavne, izgrađene su čitave strukture, u pitanju su tradicije, nacionalne ideologije, znao je da to neće ići lako. Problem recepcije Đilasa je u tome što je dominantni antikomunizam Đilasa primio kao komunističku sotonu koja ne zaslužuje nikakvu interpretaciju i objašnjenje. On je bio toga svestan... Razgovarali smo s poverenjem, blizu smo stanovali. Vidali smo se i porodično. Ponekad bi me on pozvao i posle razgovora u kući predložio da me isprati. Znala sam da hoće da mi kaže nešto što ne želi da se registruje. Đilas nije bio oprezan samo po navici. Bio je već vrlo slab. Posle stotinak metara pošto bi rekao šta je imao, on se vraćao, a ja bih prešla na drugu stranu ulice i diskretno ga pratila dok ne uđe u kapiju kuće u kojoj je stanovao. Dva takva praćenja sam naročito upamtila. Na dan bombardovanja Dubrovnika rekao mi je: „Ja se posle ovog bombardovanja stidim što sam Srbin!“ „I ja“ – odgovorila sam. Drugi put, već na kraju života rekao mi je: „Nakon svega, komunisti su bili najbolji deo naroda. Idealisti.“ „Istrošili su se, i šta sad“, odgovorila sam. Ne sećam se šta smo jedno drugom posle toga još rekli. Đilas je bio misaon čovek, on je možda išao prebrzo, i ne uvek precizno, ali, na kraju se pokazalo da ovde ni revolucije ni reforme ne uspevaju! A negde mora da se počne... Đilas je ličnost koja zaslužuje ozbiljno proučavanje, u svetu ima više doktorskih teza o njemu, i na kraju, prošlo je vreme kad je on svedočio o nesavršenosti komunizma, kad je bio pobunjenik... On pripada istoriji, i u svetu se tako tretira. Ovde se, na žalost, još uvek čeka na to vreme. Govorila sam o pojedinim Đilasovim knjigama, ali se nikad nisam usudila da uđem u neko raspravljanje o njemu, u neku veliku elaboraciju, jer za to je potrebno ogromno znanje i ogroman rad. Treba više od jednog radnog veka da bi se savladalo sve što je Đilas napisao, rekao... Da bi se proučilo kakav je uticaj to imalo.

Kom krugu je pripadao pred kraj života?

– Ljudi koji se nađu u tako teškim izolacijama su zahvalni za dugoročne kontakte, ali su i probirljivi. On se konstantno viđao sa pesnikom Matijom Bečkovićem, to je jedna duhovna igra, prijateljstvo, ne mogu da kažem šta je bila osnova

za njihovo druženje, koliko znam sada se piše knjiga o tome, to intrigira mnoge autore, to su dva pisca koja su različito mislila i ja se ne usuđujem da tvrdim ko je kome više bio potreban. On nije viđao naročito širok krug ljudi, ponekad je viđao Tepavca, viđao je crnogorske generale, najčešće Sava Drljevića, oni su kod njega dolazili, i ja sam odlazila u porodicu, to se smatralo dobrom prilikom za razmenu mišljenja, za razgovor, takvo je vreme bilo... Mislim da je u poslednje vreme bilo i mladih ljudi koji su se za njega zanimali, Vasilije Kalezić koji je o njemu pisao. Bio je u dobrim odnosima i sa nekim ljudima iz emigracije, sigurno je bio u dobrim odnosima sa Desimirom Tošićem, sa Vanetom Ivanovićem, koliko ja znam bio je do kraja u dobrim odnosima sa Mihailom Mihajlovim. To je ono što ja znam, ja nisam neko suviše blizak da bih mogla da imam uvid u te kontakte. Ravnodušan prema položajima i privilegijama, Đilas je bio zainteresovan samo za odličja koja je dobio u Narodnooslobodilačkom ratu. Najbliži Đilasov saradnik u Agitpropu, hrvatski intelektualac Vjekoslav Prpić u svojim razgovorima sa Josipom Šentijom, kaže kako je Đilas, uoči Trećeg plenuma CK SKJ 1954, iznenada ušao u njegovu kancelariju. „Slomljen i umoran“, rekao je Prpiću da se nada da Tito sa njim neće ići do kraja. Iskusan, Prpić mu je rekao da je sve već otišlo predaleko, na šta mu je Đilas kazao: „Možda ti imaš pravo, ali se nadam da mi generalski čin neće oduzeti.“ Prpić se seća: „Bilo je to gotovo dirljivo. S njegove strane infantilno. Čovjek se zaprepasti. Kako su ljudi obični i u najneobičnijim situacijama i na najvišim položajima.“ A meni se čini da je Đilas baš u položaju običnog čoveka reagovao iskonski crnogorski, ratnički. General Drljević, narodni heroj, organizovao je crnogorske generale da traže da se Đilasu vrati ordenje koje mu je bilo oduzeto. Zahtev su uputili tadašnjem predsedniku Dobrici Ćosiću. U *Piščevim zapisima*, Ćosić 27. novembra 1992. godine beleži, da će zatražiti da se Đilasu ukine presuda iz 1957. „Stalo mi je da mu to omogućim.“ Međutim, od toga nije bilo ništa, možda i zato što je Ćosić ubrzo smenjen, ali sačuvana je vrlo interesantna dokumentacija... U svakom slučaju, čini mi se da je on do kraja života ostao prilično veliki usamljenik. On je i danas, kao što je i prethodno bio, predmet različitih napada, ali mislim da on tim napadima

izmiče. On je pojava koja zahteva proučavanje. Interpretacije komunizma su kod nas ostale na krajnje površnoj političkoj ravni, na revanšističkoj ravni, to nije dobilo neku dublju intelektualnu kritiku i istorijsku analizu, to nema nivo kritike jednog Kolakovskog koji će reći da su za dešifrovanje tog sistema i mehanizma bili bitni ljudi iznutra, kao što je bio Ignacio Silone, Artur Kestler, Suvarin, Bertam Volf... Kao što je, uostalom, bio i Milovan Đilas. To su bili ljudi koji su pripadali sistemu, imali su snažnu motivaciju da mu pripadaju, treba objasniti put koji je njih dotle doveo, i razumeti otkuda dolazi ta njihova unutrašnja pobuna, ali oni su u svojim knjigama mnogo učinili da se to dešifruje, da se to otvori, da to počne na neki način da se menja... Svaka se pojava mora posmatrati u kontinuitetu i iz više perspektiva. Bez toga smo osuđeni na neprepoznavanje pojava, odnosno, na njihovo ponavljanje. Komunizam ima svoju istoriju. On nije isto ni u generacijskom, ni u geografskom smislu. Nisu isto komunisti koji su u pokret ušli dvadesetih i tridesetih godina prošloga veka, sa komunistima na vlasti. Nije isto komunizam na Istoku i u Zapadnoj Evropi. Nije isto komunista intelektualac i komunista iz naroda. Komunizam je bio i izabran i nametnut. Italijanski komunistički vođa Đorđo Amendola – bilo bi neskromno da kažem da sam ga poznavala ali sam ga videla kao član delegacija u poseti KP Italije – napisao je izvanrednu knjigu pod naslovom *Izabrani život*. A istoričar Erik Hobsbaum, koji je do kraja ostao član KP Velike Britanije, što nije bilo ni rizik ni privilegija, kaže: „Bez nas ne možete napisati istoriju XX veka.“ Mi tu vrstu pristupa, na žalost, nemamo. Ne samo kada je reč o komunizmu. Nekulturno je to što se dogodilo sa Marksom, mi smo se njega hitno odrekli, bacili tomove njegovih knjiga u reciklažu, i sada otkrivamo da se svet vraća Marksu i da „bauk marksizma kruži Evropom“. To je vrlo provincijalno! Evropa nikada nije ni odbacila Marksa kao naučnika, ona ga je uvek proučavala. To je ovde problem, sve se posmatra na relaciji za i protiv, a da biste bili marksolog, ne morate biti marksist... Ovde se previše živi od političkih napada na celokupno razdoblje posle Drugog svetskog rata. To je koncepcija po kojoj je Jugoslavija izgubljeno vreme. A to vreme ne može ni hronološki da se preskoči, može da se kaže da ste na-

pravili pogrešan istorijski izbor, ali to vreme postoji, ako ni za koga drugog, za našu struku sigurno. Ovde se nikada ne raspravlja o suštini, zato i može da se, recimo, čitava druga polovina XX veka danas smatra nelegitimnom. I da se ljudi koji su u to vreme pisali, slikali, lečili druge, gradili mostove i puteve, smatraju „režimskim ljudima“, „komunjarama“. I da se sve što je u to vreme stvoreno u ekonomiji, kulturi, nauci, umetnosti, smatra „otetim od režima“. To je izbegavanje razgovora o suštinskim pitanjima: gde smo bili pre toga, šta smo nasledili, šta smo stvarno mogli, kako smo razumeli vreme i svet. U krajnjoj liniji, kako je život prevazilazio doktrinu i koliko je bilo važno ne postavljati mu suviše prepreka. Mislim da će naše mlađe kolege neizbežno doći na ta pitanja. Problem je još uvek sloboda da se odabere tema, dobije kompetentna komisija, a zatim i odgovarajuće radno mesto.

Šta izdvajate kao tekovinu, a šta kao ograničenje tog perioda?

– Na planu opšte istorije, za mene je to kraj imperija kao čudovišnih tvorevina ljudske istorije. Na planu istorije južnoslovenskih naroda, to je najduže razdoblje mira, najvećeg razvoja i modernizacije, iskorak iz provincije 1941. i 1948. godine i kao rezultat toga, veliki međunarodni ugled zemlje. U jednoj rečenici, to je skoro maksimum u datim istorijskim okvirima u čijem je određivanju Jugoslavija bila jedan od činilaca, ali ne i bitan činilac. Ograničenja, kako kažete, vidim u dvema institucijama: verbalnom deliktu i doživotnom predsedniku republike. One su bile znak da je jedno razdoblje završeno i da je potreba za novom paradigmom postala akutna.

Knjiga koju Vam je posvetio Helsinški odbor zove se „Snaga lične odgovornosti“. Kako Vi osećate svoju odgovornost?

– Ja sam pročitala sve tekstove koje su i drugi ljudi napisali u zborniku, to je i red, ali, nekako, na naš tekst teško mi je da se vratim, a stalno znam šta je još u meni ostalo, što treba Vi da znate, htela sam da to ostane kod Vas. Tokom našeg pr-

vog razgovora Vi me niste pitali da li sam nekada imala tremu. A trema je uvek neka odgovornost. Bila sam vrlo mlada u to vreme, žena, nije nas bilo mnogo, i to je logično pitanje. E, sad, postoje različite vrste trema, recimo nikad nisam na ispitu imala tremu, ali sam imala tremu pre ispita, kako ću to savladati, šta ću na ispitu pokazati... Imala sam drugu vrstu treme na naučnim skupovima, ali ne tako snažno, uvek sam mislila, pa dobro, mogla sam to reći bolje, uraditi akribičnije... To je odgovornost, ali ja sam uvek smatrala da se ta odgovornost tiče mene, ne tiče se drugih ljudi. Zato mislim da je najteža odgovornost u javnom delovanju jer se ta odgovornost na izvestan način tiče drugih ljudi. Mislim da svaki odgovoran čovek oseća tremu. Pre dve godine sam učestvovala u predstavljanju knjige *1941. Godina koja se vraća* Slavka Goldštajna u Zagrebu. Smatram je vrlo važnom knjigom, pored ostalog, ona pokazuje da problem ustaštva nije bio zanemaren u hrvatskoj historiografiji, Goldštajn se poziva na ogromnu literaturu, i on sam je obavio impresivna istraživanja i doneo jednu vrlo važnu knjigu za koju žalim što ovde nije imala gotovo nikakvog odjeka. U predstavljanju je učestvovala i sjajna istoričarka Mirjana Gros. Pre početka ja sam prišla da je pozdravim, a ona mi je, potpuno oduzeta, rekla: „Imam užasnu tremu!“ „Pa, šta ja da kažem, profesorka Gros“, rekla sam. Tako da tih trema koje se tiču osetljivih, javnih stvari, koje se tiču drugih ljudi, ja sam, naravno, imala i zapamtila sam tri takve situacije, sigurno ih nikad neću zaboraviti. Prvo je bio *Kongres kulturne akcije* ujesen 1971. oko koga je bilo podela i u samoj partiji, da li da se drži, da li da se ne drži... To je bilo najšire okupljanje inteligencije u Srbiji posle Drugog svetskog rata, jedino je Srpska književna zadruga izostala, iako je imala dosta ljudi u odboru za pripremu Kongresa. Ja sam imala uvodni referat i imala sam užasnu tremu. Prvo zbog tenzija u samoj partiji, drugo zbog auditorija, tu su sedeli umetnici, naučnici, u prvom redu su sedeli Ivo Andrić, Aleksandar Vučo, Pavle Savić, Rodoljub Čolaković, neki od mojih profesora... U prvoj rečenici referata ja sam se na neki način izvinjavala što na takvom skupu partijska ličnost drži referat. I kad se to završilo, u pauzi, jedan stari partijski funkcioner mi je rekao: „Šta ti imaš da se izvinjavaš, ti govoriš u ime autoriteta

partije.“ Odgovorila sam da to činim iz generacijskih obzira – možete misliti kako bi bilo da sam mu rekla svoje prave razloge za obzir?! Andrić mi je posle rekao: „Ja sam Vam se divio“, a ja sam po tonu, po izrazu lica, po tome kako mi je pružio ruku, to razumela kao: „Ja sam Vas žalio!“ Da nisam pogrešila dobila sam potvrdu kasnije, kad mi je Miodrag Protić, slikar i pisac koji je bio upravnik Muzeja moderne umetnosti, ispričao nešto što je uneo i u svoju knjigu *Nojeva barka*. Andrić nije prisustvovao otvaranju Muzeja, ali je posle izvesnog vremena, nenajavljen, došao da ga razgleda. Neko je rekao Protiću da je Andrić u Muzeju, i kako mi je on kazao, on se odnekud sjurio i sa uzbuđenjem čekao šta će Andrić da kaže. A Andrić mu je rekao: „Žalim Vas, Protiću, žalim, ovo nismo mi!“ Ali u vezi sa tim, zanimljiv je jedan podatak novijeg porekla. Kad je obeležavana četrdeseta godišnjica Muzeja, slušala sam aktuelnog predsednika države, a i samog bivšeg upravnika Muzeja koji su govorili da je, eto, takva jedna moderna ustanova napravljena *uprkos* totalitarizmu i *uprkos* tom režimu! A država je, zapravo, to finansirala, sve je učinila, bez nje te ustanove ne bi ni bilo. Ali, udaljila sam se... Dakle, Kongres kulturne akcije je trenutak velike treme koju pamtim. Drugi trenutak je susret Srba i Hrvata neposredno posle rata devedesetih godina, održavao se u hotelu „Metropol“, organizator je bio Helsinški odbor i ja sam imala uvodnu reč. Imala sam neopisivu tremu, znam da sam nad svakom reči bdela, ne samo ja nego i drugi ljudi, sećam se da mi je Biljana Kovačević-Vučo, koja je učestvovala u organizaciji skupa, prišla i rekla: „Ja ništa ne čujem, potpuno sam ogluvela od treme!“ Toliko smo svi bili napeti. Ja sam to slovo održala, predsedavao je profesor Milan Šahović i kad sam završila on je rekao: „Nije uobičajeno, ali ja želim da izrazim svoju saglasnost sa uvodnim referatom!“ Na to je Stipe Šušvar koji je, tako, više glumio cinika nego što je bio ciničan, iz sale rekao: „Ja skoro da nemam primedbi!“ Onda mi je, naravno, malo laknulo. Ja se sećam tog izlaganja, ono je i objavljeno, govorila sam da nama, i jednima i drugima, predstoji ogroman put, da smo se jako spustili u ratu, da je javni govor Srba i Hrvata dehumanizovan, da smo jedni druge okovali stigmama. Tada se postavljalo pitanje kad će Srbi, a kad Hrvati, imati svoga Branta, a ja sam rekla

da čekajući svaki svoga Branta probamo da nešto sami uradimo. I Brant je kleknuo kao vesnik jedne nove politike, istočne politike, denacifikacije Nemačke, dakle, to nije bio „dogovoreni gest“, već izraz jednog preispitivanja kroz koje je prošao nemački narod. Treći put, i to je verovatno bila moja najteža trema, vezan je za Ivana Stambolića. Kad je on nestao, formiran je Odbor za oslobađanje Ivana Stambolića, mislim da je istorija toga Odbora vrlo zanimljiva... Sećam se da je na prvom skupu bilo mnogo ljudi, a onda je jedan televizijski magnat rekao: „Pa, on je bio komunista!“ Ja sam rekla: „Pa dobro, šta onda većina prisutnih ovde traži?!“ Mi smo, manje-više, svi to bili, je li? Partija je završila svoju istoriju sa dva miliona članova. Taj se Odbor sastajao u vrlo nedefinisanoj sastavu, osipao se, na kraju su ostali neki ljudi, ostao je Živorad Kovačević, on je bio predsednik, Mirko Tepavac, Aleksandar Nenadović, Dragiša Gile Đurić, Radomir Konstantinović, Nikola Barović, ostala sam ja, povremeno su dolazili drugi ljudi, dakle nisu se udaljili od Odbora nego jednostavno nisu bili na svim sastancima. Odbor je radio skoro tri godine. Što se mene tiče, bila sam načisto da je Ivanov nestanak nepovratan. Posle vesti da su pronađeni Ivanovi ostaci, nenajavljeno su kod mene došla njegova tri brata. Ja sam najviše poznavala najstarijeg brata, Vukašina Stambolića, on je završio filozofiju, zajedno smo dugo radili, i u omladini, posle smo radili u partiji. Onda Miloš Stambolić koji je bio urednik „Nolita“, takođe sam ga poznavala, on je Srbiju otvorio prema svetlu knjiga, okupio je vrlo mnogo ljudi oko „Nolita“, to je bila velika, važna izdavačka kuća. Stambolić je uređivao časopis *Vidici*, silno su ga zanimali staljinistički procesi, posebno proces Laslu Rajku... Treći brat je bio Milun Stambolić, arhitekta, nje ga sam najmanje poznavala i najviše sam ga zapravo upoznala tokom te tri godine. To je i za mene lično bio jedan specifičan trenutak, za nepuna dva meseca su umrla oba moja roditelja, umro mi je vrlo blizak prijatelj, jedan drag i pametan čovek sa kojim sam radila, i u omladini, i kasnije, Milosav Mića Prelić koji je posle čistke liberala utočište našao kod Slovenaca, tada je ubijen Đinđić, uopšte, situacija je bila abnormalna. Stambolići su došli i seli su potpuno sivi, stisnutih glasova i rekli su da bi hteli da se ja na sahrani oprostim od Ivana. Kad sam ih vide-

la takve, a i sama sam bila takva, ja sam rekla: „Pa, u redu, oprostiću se, ali šta vas trojica mislite, od čega sam ja napravljena?!“ Ja sam taj govor radila, to je trenutak koji nikad neću zaboraviti, to, zapravo, i nije tekst, to je jedno stanje, jedno preživljavanje... Uoči dana pogreba, otišla sam kod Konstantinoviće-
ćevih, prosto da još neko to pročita. Konstantinović (Rade) je pročitao, pružio mi je tekst ne rekavši ništa i ja sam se malo primirila, osećala sam se kao da sam se posle zime negde zgrijala. Sutradan je bio užasan dan, siv, hladan, ispod nule, padao je sneg iako je bio april, okolo vojska, sećam se da je Đukanović došao sa telohraniteljima, uopšte je atmosfera bila mračna... Prišao mi je Ljuba Tadić, glumac, sa kojim sam se znala još iz detinjstva, drugovala sam sa svim Tadićima, bilo ih je četvorica, živeli su vrlo teško i, uopšte, imali smo jedan dubok, prijateljski lični odnos – ja sam to opisala u nekrologu Ljubi Tadiću koji je objavila *Helsinška povelja*. I onda mi je rekao: „Lakše mi je što ćeš ti govoriti, neće biti frazetina“, a ja sam rekla: „Ali, Ljubo, kako ću ja to da izgovorim?“ On je na to rekao: „Samo diši duboko. Tako mi glumci savladujemo emociju na sceni.“ Ja sam stvarno to radila, poslušala sam ga i tako sam uspela da to izgovorim... Prema meni je stajala cela Ivanova porodica. Opraštala sam se od čoveka čija je supruga tri godine, svake noći, izvlačila ključ iz brave u nadi da će se nestali Ivan odnekud vratiti. Taj su ključ pronašli kad su otvorili jamu, što je najstrašnije, ključ je još ulazio u bravu, moglo je da se njime otključa. I pronađen je Ivanov sat koji je još uvek radio. Meni je ta banalnost bila užasna, stvari su nadživele čoveka koji mi je bio blizak. Posle sahrane danima nisam mogla da govorim jer je bio hladan vazduh, ali što je najvažnije, danima nisam mogla da izbacim taj tekst, stalno mi se vrteo po glavi... Kažem, to i nije bio tekst, već prosto jedno stanje, jedna atmosfera, jedno osećanje, jedna istorija uživo, ja sam se opraštala od čoveka koji je posle treninga seo na klupu da se odmori, odatle su ga državni organi kupili, stavili u beli kombi, zavezali mu oči, ruke, noge, odveli ga na Frušku goru, tamo ga je čekala iskopana jama puna kreča, naterali ga da klekne i pucali mu u potiljak... Sav taj užas moj razum je odbijao da prihvati. Ipak, postala sam ga svesna tek kada je otvaran spomenik na Fruškoj gori, uradio ga je Ivanov

brat arhitekta. Trebalo je sa puta proći jedno 400 metara kroz šumu do jame i meni je tek tada, idući tim putem, doprlo do svesti šta se, zapravo, dogodilo. I dok sam išla stazom, gazeći po tepihu od jesenjeg lišća, stalno sam razmišljala kako je Ivan prošao tih 400 metara. Pošto sam ga dobro znala, od mladosti, setila sam se da se on uvek užasno znojio kad je imao tremu. I tako, zamišljam, kako je išao sav obliven znojem do te jame... Te tri situacije su ostale u meni kao nešto što nikad neću zaboraviti jer su se ticale drugih ljudi, ticale su se jednog vremena, ticale su se mog odnosa prema stvarima, moje spremnosti na istinu – bez obzira šta će reći partija o Kongresu kulturne akcije, šta će reći srpski nacionalisti što govorim pred Hrvatima i Srbima, šta će reći oni koji su egzekutirali jednog čoveka! Jedan vladika je rekao: „Ubili su Stambolića, pa šta? I drugi su ljudi ubijani.“ A jedan demokratski političar je rekao da se od Stambolićevog ubistva pravi nacionalni mit. A, u Brezovi, na seoskim slavama i svadbama se peva: „Ao, Ivo, ao, Fruška goro.“ Pa, kako će Srbija da izađe iz građanskog rata? Kad je otkrivan spomenik na Fruškoj gori, u prolazu sam pružila ruku Vuku Draškoviću i upitala ga: „Kada će Srbi prestati da se ubijaju?“ Za mojim leđima ostao je odgovor: „Pa, to je Milošević...“

Niste govorili kad je Nikezić umro?

– Nisam mogla, Tepavac je govorio, i ja sam ga molila... Njih dvojicu je povezivalo i jedinstveno poverenje stečeno u ratu. Tepavac je to opisao u svojim razgovorima sa Aleksandrom Nenadovićem.

Zašto ste ličnu građu predali slovenačkom arhivu? Imate li problem da o tome razgovaramo?

– Ne, zašto, nema tu nikakve mistifikacije. Znate kako je to bilo, Nikezić je već umirao, to je bilo pred njegov poslednji odlazak u bolnicu, ja sam bila u toku dana da ga posetim i on me je predveče ponovo pozvao. Ja sam, naravno, otišla i kako sam ušla u kuću, ja sam već u predsoblju videla sređene koverte. Udem kod njega – isto to. I on kaže: „Pomoći će ti Branko da ovo odneseš kući“, to je njegov stariji sin, ja onako, više za sebe,

kažem: „Šta ću ja sa ovim da radim?“ Znače, kad vam neko to stavi oko vrata... Na šta on kaže: „Ako iko bude znao šta će sa tim, ti ćeš znati!“ Ja sam to teglila godinama, sređeno je to sve savršeno, i tematski i hronološki. To su njegova izlaganja, stenografske beleške, trebalo bi da kopije svega toga ima arhiv CK SK Srbije, ako su sačuvane. I arhiv SIP-a. Ja sam to vukla, sredila, nije mi bilo jednostavno, ja sam se u međuvremenu selila, kao što znate, i u moj podrum je posle prodrila voda. Možete misliti šta bi se sa tim desilo... Stalno sam mislila šta s tim da radim, iz više razloga. Prvo, znala sam kakvo je stanje iznutra, ima dobrih arhiva ali mi tu ne možemo mnogo da se pohvalimo; drugo, mislila sam, ako su ti liberali takva „srpska pošast“, zašto bi se to čuvalo?! Ja znam šta se događalo sa raznim ostavština, i pravo da Vam kažem, bila sam vrlo oprezna. Sa arhivom kraljeva Milana i Aleksandra Obrenovića, sa bibliotekom i arhivom Pere Todorovića, ali i sa legatima Milice Zorić i Rodoljuba Čolakovića, Petra Dobrovića, Branka Ćopića, sa bibliotekom od 10.000 knjiga i arhivom Marka Ristića, tim jedinstvenim centrom za proučavanje nadrealizma u svetu. Kada su, 1968. godine trupe Varšavskog pakta ušle u Prag, pitala sam Marka Ristića da li hoće da potpiše neki protest. „Ma ne treba ni da me pitate, očajan sam! Šta će biti sa mojom bibliotekom ako uđu Beograd?“ Nad strašnom istorijom legata Marka Ristića, koju je u svojoj knjizi *Nojeva barka* III ispričao Miodrag B. Protić, koji je predsedavao odborom za brigu o legatu, padao mi je napamet *Nadirući prostak* Mereškorskog. Tragovi su nestajali iz nemara, iz koristoljublja i iz namere da se konstruiše poželjna prošlost. Imala sam, dakle, dovoljno razloga za oprez... Onda sam videla slovenački arhiv, to je uzorna ustanova, tamo sam videla Kineze i Japance i pitala da li oni istražuju slovenačku istoriju, a odgovoreno mi je da izučavaju iskustvo arhiva. Treće, to je bila ista zemlja, Ivan Đurić kaže – isti istorijski i kulturni prostor, Kopitar i Vuk, Ramovš i Belić, ima naše građe tamo, mislila sam – to će biti sačuvano. Mi smo tada još uvek bili zatvoreni i mislila sam, dolaziće ljudi spolja da to čitaju, i naši će ljudi odlaziti odavde... To nije bila jednostavna odluka jer ja sam i profesionalac, ja treba da uđem u te arhive – svako može da mi kaže – gospođo, Vi ste to što ste imali dali Sloven-

cima... Odgovornost je bila velika i ni sa kim je nisam podelila, odlučila sam sama. Dakle, odgovornost je apsolutno moja! To je u Sloveniji uzorno sređeno. Nije nikakva tajna da postoji i dokument pod kojim uslovima je to urađeno. Taj papir posedujemo i ja i Arhiv Slovenije. A potpisali su ga još Milosav Prelić i Ivan Rudolf. Imala sam potrebu, naravno, da objasnim zašto sam to uradila porodici, i ponekom prijatelju, ali sam i tada rekla: „Ja bih više volela da je to ostavljeno vama, a ne meni!“ Je li tako? Lakše bi mi bilo. Ovako, to je moja odgovornost, ja sam je preuzela, možda neko to smatra greškom, izdajom... Ja ne shvatam tako nauku. Svuda gde je izvor sačuvan, on je živ i važno je da se zna gde je. Evo, gde je arhiva CK SK Srbije? Da li je sačuvana? Govorilo se da je u nekim barakama na Novom Beogradu... Ovo je sačuvano, dato je pod vrlo strogim uslovima, otvoreno je za istraživače sa svih strana sveta.

To stoji kao celina?

– To stoji kao celina, kao *Fond srpskog liberalizma*, bez navodnika. Kažem Vam, ja sam spremna da prihvatim sudove ljudi, mišljenja, ali za mene je bilo najstrašnije da to propadne, da nestane... Videlo sa da je tendencija da se to interpretira na jedan način koji ne odgovara istini, pa zašto bi onda neko bio skrupulozan prema toj građi?! Možda bih, da ne radim to što radim, bila naivnija, a ovako, nisam sebi smela tu naivnost da dopustim. To je jedna teška odgovornost, nikad se nisam pitala šta bi Nikezić rekao, jer to ne mogu ni da znam... Ali njegov motiv zbog koga je to prepustio meni savršeno mi je jasan i u tome ga nisam izneverila.

Bilo mu je najvažnije da se sačuva...

– To sam htela da vam kažem, rukovodila sam se time, dao mi je da sačuvam, ja sam uradila ono što sam mislila da je najbezbednije. Jedan naš kolega koji zna stanje arhiva, nedavno je bio u slovenačkom arhivu i kaže mi: „Tek sad razumem zašto ste to uradili, video sam slovenački arhiv, tek sada Vas razumem.“ To mi je stvarno bila neka satisfakcija. To je tako, ako hoće da studiraju, oni to imaju, neka idu u slovenački

arhiv. Uostalom, treba da su ovde sačuvane kopije, neka ih nađu. To je cela istina, ničeg drugog tu nema. Ja sam imala zbog toga neprijatnosti, imala sam konsekvence, nije jednostavna odluka bila, Vi to dobro znate, počela je neka kampanja, i onda je to stalo. Ali, nekoga koga smatrate izdajnikom uvek možete izložiti pogromu i bez povoda... Verujem da nisam destruktivna. Moja majka je u formi primedbe, govorila: „Ti ništa ne daš da propadne.“ Sve što sam radila bilo je moj izbor i moja odgovornost.

6. PROGONITELJI I PROGONJENI

„Bilans ratova devedesetih godina je porazan. Treba naći krivca“

Kao istoričarka ste se bavili političkom kulturom koja neistomišljenika percipira kao arhineprijatelja.

– Tačno je da je ovde uvek postojala potreba za neprijateljem: bez njega nije moguće jedinstvo. Uzmite, na primer, napade na Marka Ristića, unuka Jovana Ristića, nadrealiste, prijatelja Miroslava Krleže, diplomate. Ćosić kaže da je Ristić prvi anacionalist koga je on upoznao. Pa, zatim, Bogdan Bogdanović, arhitekta, pisac, crtač, stari Beograđanin – koji se smirio kad je odavde otišao. Pa, Radomir Konstantinović, sin Mihaila Konstantinovića, pisac *Filosofije palanke*, osmotomnog dela *Biće i jezik* o 116 srpskih pesnika... Ovde postoji potreba za neprijateljem o kome se stvaraju sopstvene predstave, a onda, gađajući u predstavu, pogađaju se konkretni ljudi. To može raditi svako, pozorišni reditelj, pisac lakih i teških romana, novinar, ekonomista, istoričar... Iz njihovih imaginacija neprijatelja koji je njihov *raison d'être* i stvara se onaj humus iz koga niču siko-fanti i paskvilanti. To je stari metod, on se vezuje za boljševike, ali da ne idemo dalje, on je prethodio boljševicima. Pre boljševika, u Rusiji su taj metod praktikovali Tkačov i Nečajev, a nije mu odolevao ni Bakunjin. Možda je kralj Milan na to mislio kada je Milutinu Garašaninu, vođi Naprednjačke stranke, posle kamenovanja njegove kuće i pogroma nad naprednjacima, i to u vreme liberalnog ustava iz 1888. godine, napisao: „To što dolazi iz Rusije je nešto veoma mračno.“ Taj metod je kod nas opisan. Učinili su to Ksenija Atanasijević u *Likovima intrige*

(*intrigant glupak, intrigant inkvizitor, intrigant ucenjivač, intrigant torbar*), a zatim Danilo Kiš u *Času anatomije*. Da i ne pominjem *Filosofiju palanke* Radomira Konstantinovića, ali pre njih, francuski novinar Alber Male koji je u Beogradu boravio 1914. godine pisao je da se u mračnim krčmama uz jeftinu šljivovicu, skuplja klijentela koja prekraja Evropu. To nije tako naivno, zaključio je Male. Pa, nije ni bilo! A etnolog Gezeman je pisao o neprijateljskom odnosu prema zapadnoevropskoj civilizaciji. Govorim sve ovo da bih rekla da je kod nas i o nama mnogo više napisano nego što je pročitano. Svesno je potiskivano upravo ono što je pokazivalo kakve socijalne i psihološke posledice ima logika zatvorenog društva. Da se u zatvorenom društvu reprodukuje nasilje znamo iz Domanovićevih satira, Komarčićevih pripovedaka, geografskih istraživanja Vladimira Karića, etnoloških studija Tihomira Đorđevića, pa i od Vladimira Dvornikovića i naročito Jovana Cvijića. Ne proizvodi socijalnu patologiju otvaranje društva; taj proces samo dovodi do pucanja omotača i kuljanja onoga što je bilo ukroćeno. Karl Popper je s pravom govorio da je najteža revolucija upravo ona koja od zatvorenog vodi ka otvorenom društvu. Otvaranje je zapravo čin koji baca „pleme u agoniju“.

U prethodnom razgovoru smo pomenule danas prisutnu tezu da su upravo liberali sedamdesetih godina bili nosioci represije, posebno u kulturi. Kada je počeo napad na liberale kao staljiniste?

– Najpre o terminologiji, a potom o hronologiji. Oznake su se menjale: liberali, „*liberali*“, *takozvani liberali*. Kristijan Nilsen, istoričar iz Danske, koji je proučavao srpsko-hrvatske odnose i doktorirao na Jejlu, dugo je boravio u Beogradu. Često smo razgovarali. Čudilo ga je što uz realne pojave i u stvarnosti i u građi često nalazi prefiks *takozvani*: nazvano ovako ili onako, a stvarno nije ni ovako ni onako. Kad je odlazio iz Beograda, Nilsen mi je, u šali, rekao: „Ako jednog dana čujete da sam negde u svetu otvorio krčmu, budite sigurni da se ona zove 'Kod takozvanog'.“ U kampanji koja je 1972. godine vođena protiv liberala i koja je, kako sam Vam već čini mi se, rekla, Marka Nikezića podsećala na kampanju u kineskoj kulturnoj revo-

luciji protiv Liu Šaočija, kao i u knjizi Save Kržavca i Dragana Markovića, *Liberalizam od Dilasa do danas* (prva knjiga, 1978), liberali su bili optuživani za malograđanski oportuniizam, tehnokratizam, sovjetofobiju, za razbijanje jedinstva partije i zemlje. Otišli su, pre svega, kao antititoisti i sovjetofobi. Prvi zaokret u odnosu na takvu interpretaciju liberala napravio je krajem osamdesetih godina novinar Stevan Nikšić u *Borbi*, tvrdeći da su liberali bili ti koji su najviše zabranjivali i da se na njih nikako ne treba vraćati. Lucidni Koča Popović koji se uopšte nije oglašavao, čak je i u četvorodnevnom razgovoru sa Titom ćutao, osetio je to kao nagoveštaj pravca u kome će stvari ići i reagovao je takođe u *Borbi*. Na istu temu Nikšić se vratio posle dvadeset godina, uz netačnu upotrebu činjenica. Prvo, po njemu, „preživeli akteri vole sebe da nazivaju 'liberalima'“. A oni, i mrtvi i preživeli, nisu sami sebe tako nazvali već su tako nazvani, i to ne omaškom. Odavno je poznato da otpor svemu različitom i drugačijem predstavlja uslov opstanka plemensko-palanačkog duha, jer narušava „sabornu celovitost“. Drugo, Marko Nikezić nije bio na čelu partijskog rukovodstva u Srbiji u vreme studentskih događaja 1968. godina. Treće, partijska rukovodstva nisu imenovala glavne urednike: to je bilo regulisano zakonom. Četvrto, dolazak Franeta Barbijerija za glavnog urednika *NIN*-a nije označio početak staljinističkih čistki. Naprotiv, Barbijeri je bio žrtva tih čistki. Peto, Dragan Marković, poznati novinar, autor knjiga o Informbirou i liberalizmu, koji je teškoće u vezi sa IV plenumom CK SKJ preživeo bez posledenci, i ostao član CK SK Srbije, na mesto glavnog urednika *NIN*-a došao je tek 1975. godine. Barbijeri je izvršio najveće reforme u *NIN*-u (1970-1972) koji je dostigao tiraž od 150.000 primeraka. U profesiji, Barbijeri je izazivao zavist, a u čaršiji se zameralo što je on kao Hrvat na čelu srpskog nedeljnika. Nikezić je, zaista, jednom rekao da Beograd treba da bude otvoren za sve i da on lično oseća satisfakciju što u Beogradu „nalaze hleb“ sposobni i daroviti ljudi. A Barbijeri je bio upravo to: sjajan novinar, odličan poznavalac sveta, posebno Sovjetskog Saveza. Ovaj vedri mediteranac umro je rano, kao novinar italijanskog lista *Korijere dela sera...* Ali, da nastavimo sa kvalifikacijama liberala. Kad se pojavila knjiga Slavoljuba Đukića

Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza, filozof Ljubomir Tadić je tvrdio da su „srpski liberali operisani od svih mogućih nacionalnih osećaja“, da „Nikezić nije mogao biti, iz genetskih razloga (majka Francuskinja, otac svetski putnik) optužen za nacionalizam“. O modernizmu i tehnokratizmu liberala niko više nije govorio, to je sa čistkom direktora velikih privrednih preduzeća, otišlo u drugi plan. Ni antisovjetizam, ni antititoizam nisu više pominjani: dovoljno je bilo optužiti partijski vrh u Srbiji, sve više od toga bilo je opasno i moglo je imati efekat bumeranga. Tako su ostale samo zabrane – liberalima, a onda samo meni. To nije bio samo daleki odjek parole „zabranjeno je zabranjivati“ iz studentskog pokreta u svetu 1968. godine, koja je izražavala njegovo anarhoidno shvatanje slobode. Ovde je narativ o zabranama, odnosno, o krivcima, u suštini zamagljivao odnos prema političkom razlazu u Srbiji 1972. godine. Mijat Lakićević je 2002. godine svoj motiv za sazivanje okruglog stola *Prelomna '72: Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, obrazložio činjenicom da su početkom devedesetih godina izvršene različite revizije i da se pisalo i govorilo o svemu i svačemu. „Rehabilitovani su, tako, i informbirovci i udbaši i saradnici fašista u Drugom svetskom ratu (njima se dižu spomenici, u njihovu korist se redefinišu školski udžbenici) jedino su ti 'komunistički liberali' ostali zaboravljeni, gurnuti u tmušu muka i nespominjanja.“ Uz razgovor o knjizi Slavoljuba Đukića u *Borbi* juna 1990, to je bio jedini javni govor o liberalima posle trideset godina... Postoji više mogućih objašnjenja za odnos prema liberalima. Jedno od njih je da ni vlast ni opozicija nisu bili zainteresovani za istinu da je unutar pokreta bilo važnih pokušaja promene. Prvi su legitimitet zasnivali na svojim zaslugama u borbi protiv liberalizma, drugi – na potpunom diskontinuitetu. Ali otkud taj paradoks – srušen je Berlinski zid, ukinut politički monopol komunističkih partija, uspostavljen višepartijski sistem – a antikomunizam je dobio histerične razmere. Svuda je nagovešten povratak na stanje koje je prethodilo komunizmu, na koje je on i nastao kao reakcija. Različit od zemlje do zemlje, antikomunizam je svuda bio podjednako upotrebljen kao izgovor za odlaganje suštinskih promena... Ali, za-

što se u Srbiji ćutalo o liberalizmu sa ili bez navodnika? U svom govoru na kraju četvorodnevno razgovora kod Tita, u oktobru 1972. godine, Nikezić se nije samokritikovao, ali nije bežao od toga da kaže u čemu vidi suštinu spora, ne samo sa Titom nego i među srpskim komunistima. Slavoljub Đukić o tome piše, iako kaže da nije čitao u celini stenogram sa tog važnog razgovora. Dok neko ne ode u Arhiv Slovenije, citiraću najvažniji deo Nikezićevog izlaganja: „Za četiri godine rada sadašnjeg CK glavno političko pitanje bilo je borba sa velikosrpskim nacionalizmom. Ono ostaje takvo. To u stvari i nije bilo jedno pitanje. U njemu se prelamaju sva pitanja srpskog društva, u fazi socijalističke revolucije. Rešava se, rekao bih, ko će koga u Srbiji. Srpsko društvo je podeljeno po mnogim linijama, i biće to ubuduće. Ali će politička podela po toj vododelnici još dugo ostati najdublja, upravo zato što uključuje u sebi i društvene i političke i klasne odnose u srpskoj naciji i odnose sa narodima u jugoslovenskoj zajednici. Ta podela uvek je imala i danas ima zakonitu tendenciju da se proširi i na Komunističku partiju. Nacionalisti smatraju da se mogu boriti za partiju, menjajući je iznutra, kako kažu neki ibeovci. Ako bi se to desilo, Savez komunista bi bio malo sposoban ili nesposoban da usmerava društvena kretanja. Postao bi predmet njihovog stihijskog delovanja. U svemu što činimo za učvršćenje SK mislim da moramo imati i to u vidu: da se za njega vredi boriti sa srpskim nacionalistima. Situacija je, kako je već rečeno, postala još složenija zbog širine nacionalističkog fronta, koji se ne svodi samo na građanske slojeve i odgovarajući deo sela, već je u njemu i deo ljudi koji su se odvojili od revolucije, od vremena IB do Četvrtog plenuma i današnjeg dana. I posle 21. sednice,¹ ceo taj front (...) ponovo postavlja na razne načine pitanje uloge Srbije u Jugoslaviji. U tome leže obnovljene opasnosti za odnose u Srbiji i Jugoslaviji, i rekao bih – i mnoge zamke za srpske komuniste.“ Ta analiza je dešifrovala dolazeću opasnost. Zato ju je trebalo prećutati i zabraniti. Koncentrisani na razvoj Srbije i sporazum sa drugima u Jugoslaviji, srpski liberali su, kako je tačno primetila Olga Popović-Obradović, stajali u raskoraku sa nacionalizmom u

¹ 1. decembar 1971, Karadorđevo.

sopstvenoj sredini i bili njegovi politički protivnici. Srpski nacionalizam i program srpskih liberala nisu imali nikakvih do-
dirnih tačaka. To je ono što će odlučujuće i trajno odrediti re-
cepciju srpskih liberala u Srbiji. Sa tim su postali prihvatljivi
za druge u Jugoslaviji, ali ne i za federalni vrh, jer su ističući
važnost institucija, posredno dovodili u pitanje ličnu vlast. Prvi
put su srpski političari stajali na stanovištu da državni centra-
lizam ne odgovara ni Srbiji, a ne samo drugim republikama.
Koncentracija na unutrašnji razvoj Srbije, sporazum sa dru-
gima u Jugoslaviji, modernizacija i demokratizacija kao zajed-
nička perspektiva svih – to je bio i nacionalni program za koji
su srpski liberali nalazili oslonac u tankoj ali postojećoj liberal-
noj tradiciji Srbije, koja je takođe u historiografiji prećutkivana i
to ne samo u drugoj polovini XX veka. To je najjasnije video i u
svojoj knjizi o Titu izrazio Milovan Đilas.

***Liberali su smenjeni, a danas upravo Vama, ne
onima koji su Vas smenjivali, pripisuju zabrane,
progone, hapšenja?***

– O tome sam već govorila u prvom delu našeg razgo-
vora, istina ne znajući njegovu namenu, mislila sam da je to za
potrebe Vaših istraživanja. Objasnila sam proceduru. Partija tu
nije imala nikakvu direktnu ulogu što je, naravno, ne oslobađa
političke odgovornosti. Zato su ljudi koji nisu hteli da tu odgo-
vornost preuzmu i odstupili. Ali tu ima više stvari o kojima
želim da Vam kažem, bez pretenzija da sam u pravu. Zabrane
su uvek znak slabog društva. Bojite se neke stvarne ili izmišl-
jene opasnosti. Na primer, nacionalizma. Nemate snagu da sa
time iziđete na kraj, a jasne su vam konsekvence i posežete za
krajnjim sredstvima, pošto ne možete da rešite problem, nasto-
jite da ukrotite strasti. Pa zabrane postoje i danas, manje je ot-
vorenih, što je dobro, ali ima prikrivenih, što je opasno. Jedan
publicista govori o tome da danas postoje tekstovi i knjige koji
pretpostavljaju sopstvenu zabranu koja se u novim demokrats-
kim društvima obavlja u „ceremoniji prećutkivanja“. Pa, geni-
jalna knjiga Laze Kostića o Zmaju bi nestala da nije bilo njego-
vog ličnog staranja. Ignorirana je i knjiga Miodraga Popovića
Vidovdan i časni krst, o *Filosofiji palanke* Radomira Konstanti-

novića da i ne govorim. Predrag Palavestra kaže da niko kao Konstantinović nije sa više zle volje govorio o svom narodu. Ali, to i nije knjiga o narodu, već ogled o duhu zatvorenog društva. Ako postoji i samo jedan autor koji prema tom društvu može da uspostavi kritički odnos, nema više organskog jedinstva kao osnove bilo kojeg totalitarizma. I dok je Oskar Davičo prećutkivanje *Filosofije palanke* video kao pokušaj palanke da zatomi kritičko mišljenje o sebi, Predrag Matvejević je pisao: „Naše vrijeme ipak nalazi načina i smionosti da se suprotstavi vlastitim prisilama i tabuima.“ Kako može da se razvija jedan narod bez kritičkog mišljenja? Sve što je po tadašnjim zakonima inkriminirano, čak i poziv na rušenje ustavnog poretka, promenu granica ili stranu intervenciju, proglašeno je aposteriori legitimnim. A nekakvi pravni okviri su krotili instinkte i time sprečavali zloupotrebu slobode. Uzmimo ono čime se Vi bavite, uprava Milana Nedića. Govori se samo o kvislinštvu, a kvislinštvo je zapravo izvedeno iz ideologije Milana Nedića i grupe intelektualaca oko njega. Suština te ideologije je seljačka korporativistička i etnička država sa svetosavskom ideologijom. Njoj je pobjeda Trećeg Rajha potrebna kao garant uspeha te ideologije, i to je ono što i bez kvislinštva, opstaje. I što uostalom, počinje i pre Milana Nedića u onom tipu države koju je Slobodan Jovanović opisivao kao klasnu seljačku državu. Ili, uzmimo logore u Prvom, a naročito u Drugom svetskom ratu. O njihovim žrtvama danas se bezdušno licitira kao da nisu u pitanju ljudska bića i kao da u tim brojkama nije sadržana neizmerna patnja. Ali tu, do juče, devedesetih godina, takođe su postojali logori. Jasenovac, Goli otok, naravno, ali i Omarska, Keraterm, Manjača... Ili korupcija, često podsećam svoje mlade kolege da je Slobodan Jovanović januara 1901. godine pisao Stojanu Novakoviću koji je tada bio poslanik u Petrogradu: „Korupcija je tako socijalno razjela srpsko društvo da je važnije doneti zakon protiv korupcije nego ustav.“ Pa onda afere u prvoj Jugoslaviji, pa kampanje protiv mita i korupcije u drugoj Jugoslaviji. Ili, lična prava. Supruga bivšeg predsednika SFRJ, neosuđena, već 30 godina je u nekoj vrsti kućnog pritvora. Ni to nije novo. Kad je umro Jovan Ristić, arhitekta srpske državne nezavisnosti i prvog nacionalnog ustava, radikali su odbili da se njegovoj udo-

vici dodeli penzija. Ili, kada je Ilija Kolarac svoju imovinu poklonio „otačestvu“, Skupština je odbila da mu izrazi zahvalnost. A kad je umro osnivač i prvi urednik *Novina serbskih*, Dimitrije Davidović, one nisu objavile ni vest o njegovoj smrti. Otkuda sve to? Po mom mišljenju postoje dva objašnjenja. Prvo je to što Srbija, kao ni druge balkanske države nije bila zasnovana na vladavini zakona pred kojim su svi jednaki. Tito je govorio: „Nemojte se držati zakona kao pijan plota.“ Ali je i u višepartijskom sistemu većina apsolutizovala sva prava, po Stojanu Protiću „vlada ne samo da može, nego ponekad i mora da uradi nešto mimo zakona“. Drugim rečima, kako je rekao jedan opozicioni poslanik u XIX veku: „Za Srbiju može važiti jedno pravilo: čija vlada toga i država, čija vlast toga i sloboda.“ Iz zatvora se, govorio je Nikola Krstić, išlo u ministarsku fotelju, iz ministarske fotelje – u zatvor. Hoću da kažem da je istorija partijske države u Srbiji vrlo duga. Drugo, mi nismo dijaloška, već autoritarna, aprioristička kultura. Svaka strana misli da poseduje apsolutnu istinu. Onda ostaje samo ono što je Nikola Stojanović posle sukoba Srba i Hrvata 1902. rekao: „Do istrage naše ili vaše.“ I odmah krajnja sredstva, ubistva, bojkoti, represija. Sećam se kako mi je Marko Nikezić pričao jedan svoj doživljaj. Na Kalenićevoj pijaci, posle odlaska liberala, seljak kod koga je kupovao jabuke, procedio je preko kantara: „Što ga ne ubiste.“ Naravno, mislio je na Tita. Pričajući mi to, Nikezić je više za sebe zaključio: „I on bi ga odmah ubio, i baš je našao ko da mu to uradi.“ Kod nas se od ubistva brzo stiže do cveća i sveća. Ali, pripreme za svako ubistvo su duge i otvorene. Našu istoriju obeležava nasilje: dinastička smena, partijski obračuni, sukobi u vladama i parlamentu, hajdučija i njena ambivalencija od Vuka Karadžića do danas – i herojstvo i zločin. Milorad Ekmečić nalazi da su sva politička ubistva u Srbiji delo stranih sila. A ja smatram da je to slaba tradicija pravne države i nedostatak mehanizama koji bi omogućili da se konflikti rešavaju nenasilno. Odsustvo dijaloga i nepristajanje na kompromis. To je problem i Rusije. Emigracija je konstanta ruske istorije. Ali, nema dijaloga ni unutar nje ni sa sredinom u kojoj ona boravi: *Ruska Švajcarska*, *Ruski Berlin*. Konačno slobodna, ruska emigracija je zatvorena i stvara doktrine primenljive samo na Rusiju. „Tamo, u Rusiji“,

govorio je Aleksej Tolstoj, „vlada surovo duh negacije, a ovde na Zapadu – samo trulež, bezradosni, ograničeni materijalizam i potpuno raspadanje.“ On nije bio jedini veliki Rus koga je nedostatak političkih sloboda oterao u Evropu. A u Evropi, teško je bilo pomiriti se sa slobodom koja podrazumeva zakone, pravila, kompromise, ravnotežu.

Poslednjih desetak godina naglo su krenule optužbe na Vaš račun. Kao da ste postali paradigma za potpuno različite stvari. To niste više Vi, nego „Latinka“ kao simbol nečeg što se podrazumeva, a što niko ne eksplicira do kraja.

– Iskreno mislim da preterujete. U svakom slučaju ja sebe apsolutno tako ne vidim pa se tako ni ne ponašam. Za neke sam relikv komunistički, za druge sam antikomunistički, za treće sam ambiciozna. Svetu ne možete ugoditi i ja se oko toga nikad nisam ni najmanje trudila. Sve što sam u životu radila i uradila bilo je moj izbor za koji sam preuzela odgovornost. Moj cilj nije bio da uspejem, već da razumem. Jednom sam kod profesora Nikole Hajdina naišla na jedno od mogućih razumevanja sreće koje je meni veoma blisko. Za naučnika, rekao je profesor Hajdin, to je trenutak saznanja, otkrića zrnca one celine kojoj ste posvećeni... A što se paradigme tiče, to je *Filosofija palanke*. Njen autor se danas ne oglašava, ali je ipak jedan od najviše napadanih srpskih intelektualaca. Zašto? Na kraju XX veka ostvarila se njegova filozofija palanke i postala veoma čitljiva, kako je u svojoj knjizi *Novo čitanje Filozofije palanke* pokazao Milorad Belančić. Ali sigurna sam da bi i Konstantinović odbio predstavu o sebi kao paradigmi, jer je paradigma nastajala kroz celu modernu istoriju Srbije. Nju su stvarali, pored ostalih, i ljudi kojima sam se ja bavila, kako oni u XIX tako i oni u XX veku: neželjena elita koju je takvom u zatvorenom društvu učinilo njeno racionalno mišljenje o narodu nasuprot emocionalnoj identifikaciji sa njim.

Da krenemo konkretno, optužuju Vas za razgovor sa Titom o Živoradu Stojkoviću.

– Razni obziri su me zadržavali da ne odgovaram na sve te optužbe. O nekima sam Vam već govorila. Nisam htela da trošim energiju, nisam htela da ličim na proizvođače tog narativa, držala sam do pristojnosti, te temeljne vrednosti demokracije još od antičkih Grka... U svakom slučaju, to nisu nikakve tajne koje želim da sačuvam, a i da jesu, kakvog smisla ima da se one saznaju tek posle sto godina. Pročitala sam mnogo memoara. Retki su memoaristi koji su se spuštali do dna u sebi. U takve ubrajam autobiografske zapise Stanka Lasića, memoare Pabla Nerude, Aleksandra Hercena, Nine Berberove... Čak i kad vam ne kažu sve pojedinosti, vi osećate da oni govore iz dubine svojih dvoumljenja i da istinu stavljaju iznad svog mesta u istoriji. Ne kažem da jedino takvo kazivanje ima smisla, već samo da ono ima najviše smisla. Jer, kako kaže Unamuno: „Istina je strašna, narod ima potrebu za mitovima, za iluzijama, za tim da ga obmanjuju. Istina je nešto opasno, nedopustivo, smrtonosno“... Pa, dobro da počnemo taj razgovor o konkretnim stvarima. On ne dolazi iz moje unutrašnje potrebe već iz moje obaveze da se činjenice slože. U proleće 1972. godine, srpsko rukovodstvo je bilo na redovnim razgovorima sa Titom. To je bilo posle sastanka u Karađorđevu, 1. decembra 1971. godine, na kome je presuđeno hrvatskom rukovodstvu. U Hrvatskoj su bile u toku smene i hapšenja. Kao i uvek kad je kod nas reč o brojkama, cifre su bile različite. Samo broj isključenih iz SK Hrvatske kreće se između 50.000 i 70.000. Vršeni su pritisci na Srbiju da i sama krene istim putem. Pritisak nije dolazio samo sa jugoslovenskog vrha, nego i iznutra, iz Srbije. Takav je duh vladao u partiji, a naročito u policiji. Na početku razgovora Tito je iz unutrašnjeg džepa sakoa, izvadio blokčić, oranž boje, *lipa*...

Šta lipa?

– Pisalo je na tom bloku „lipa“, to je bila vrsta blokova, pravougaonog oblika, počeo je da čita imena nacionalista koji „vršljaju“ po Srbiji, a partija to toleriše. Poslednje ime je bilo ime Živorada Stojkovića, jedino sa komentarom. Pročitavši ga, Tito je zapitao: „Za koga on radi?“ Svi su ćutali i ja sam rekla: „Pa, čekajte, neki dan je iz saveznog MUP-a stigla beleška o Di-

lasu u kojoj se kaže da se oni o njemu obaveštavaju preko Stojkovića. Mi ne znamo za koju službu on radi.“ Sve ovo što Vama sada govorim rekla sam sutradan na sastanku sa glavnim i odgovornim urednicima listova i Radio-televizije u Beogradu. Zdravko Vuković, direktor televizije, čestit i ozbiljan čovek, koji je znao stenografiju, beležio je sve te razgovore, pa i ovaj. To je kasnije (1989) citirao u svojoj važnoj knjizi *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966-1972*. Recenzent knjige bio je Andrej Mitrović, koga je Vuković, koji je i sam završio istoriju, veoma cenio. Mitrović mi je rekao da u rukopisu postoji parafraza tog razgovora kod Tita. Nije mi ni palo na pamet da intervenišem kod Vukovića sa kojim sam se znala veoma dugo i bila sam sigurna da on meni ne stavlja u usta ništa što nisam rekla. A onda su počele priče. Ja nisam reagovala. Čovek nema pravo da kaže baš sve što zna. Osim toga, ja sam iz mladosti poznavala brata Živorada Stojkovića, glumca Danila Stojkovića, a njegovu ženu sam sretala svako jutro u Univerzitetској biblioteci gde je ona bila zaposlena, a ja bila redovni korisnik. Sretala sam i samog Stojkovića, uvek bismo se javili jedan drugom, za više se nismo ni poznavali. O njemu sam kasnije saznala najviše iz knjiga Dobrice Ćosića *Piščevi zapisi* i *Prijatelji*. Bio je važan čovek za odnose jedne grupe intelektualaca i Srpske pravoslavne crkve. Sećam se da je na premijeri dramatizacije Ćosićevog romana *Vreme smrti* iz publike uzviknuo: „Živeo najveći srpski pisac.“ Iz Đilasovih memoara *Vlast i pobuna* vidi se da je Stojković pripadao uskom krugu ljudi oko Đilasa. „Ipak sam se“, piše Đilas, „češće viđao sa Stojkovićem iako sam bio skloniji Mihizu: Mihiz je zauzetiji, a Stojković je stanovao nedaleko od mog stana. Stojković je, pak“, nastavlja Đilas, „naglo izmenio stav prema meni: saopštio mi je da ne može sa mnom da se vidi, jer se ja viđam sa američkim novinarima, a to njega angažuje i kompromituje.“ O Titovom pitanju i mom odgovoru iz revolta – od nas zahtevate da gonimo ljude koji uživaju poverenje za to nadležnih državnih službi – Nikola Milošević je stvorio čitavu literaturu. Ipak, najviše podataka o Živoradu Stojkoviću čitalac može naći u predgovoru Vladete Jankovića za Stojkovićevu knjigu *Otisci 1951–1996*. (1996). U vezi sa mojim odgovorom Titu, važna su dva mesta u

Jankovićevom predgovoru: moja odgovornost ne samo da ne zastareva, nego je teža i od Titove, i drugo, kaže da treba da začu- tim. Isto to je napisao i akademik Dejan Medaković. Možda bi to, zaista, bio dobar početak lustracije. Ali, zar nije bilo logič- nije zatražiti otvaranje dosijea i tako i pitanje i odgovor, kako kaže Vladeta Janković, „samo suočiti sa golim činjenicama, do odgovarajućih pojedinosti“. Ali, šta se posle proleća 1972. go- dine desilo Živoradu Stojkoviću? Da li je povučen sa višegodiš- njeg (sa prekidima 14 godina) lektorata za srpski jezik na uni- verzitetima u Parizu, Bordou, Tuluzu, Klermon-Feranu? Da li je, po povratku u zemlju, 1983. godine, bio isključen iz javnog života?

A Vama?

– Pa, svakom, valjda, po zasluži.

Od koga je Tito dobijao te informacije?

– On ih je uvek dobijao od Službe državne bezbednosti, mislim da se dosta oslanjao i na Vojno-obaveštajnu službu, naročito posle uklanjanja Aleksandra Rankovića. Dobijao ih je i od pojedinaca, kojih je bilo veoma malo. To nisu bili sitni douš- nici, a ni „dvorski intelektualci“. Naprotiv, to su biliiskusni lju- di u koje je Tito imao poverenje, bar dvojica od njih imali su specifično iskustvo sa Sovjetskim Savezom. Tito je, verovatno, čitajući sve te izveštaje, beležio u bloku, kažem, tu je bilo dese- tak imena, Stojkovićevo ime je bilo poslednje, i ja sam na to reagovala. To sam, eto, želela da Vam ispričam jer je to jedna od stvari koja tako često kola. Inače, mi smo otvoreno reagovali na intrige o ljudima koje su dolazile do Tita. Bila je jedna intri- ga o Nijazu Dizdareviću koji je bio vrhunski diplomata, obrazo- van čovek, arabista, on je došao kod nas i rekao: „Slušajte, ja stvarno sa tim nemam veze...“ i mi smo pred Titom odbili op- tužbe. Tako je rečeno i za jednog albanskog visokog funkcioner- a, Ali Šukriju, da navodno radi za italijansku službu. Pa čak i o Koči Popoviću zbog njegovog odbijanja da za časopis *Narodni front* napiše članak o Titu povodom njegovog osamdesetog ro- dendana. Mi smo odbijali takve stvari. Ni ja nisam za Stojko-

vića rekla da je nacionalista, nego da ne znam za koga radi, imajući u vidu izveštaj jedne službe o prirodi njegovih veza sa Dilasom.

Dejan Medaković je 1994. pisao o „sramnoj obavezi“ koju ste Marko Nikezić i Vi preuzeli u Makedoniji?

– Dejan Medaković u svojoj knjizi *Efemeris V* piše o skrnavljenju srpskih spomenika u Makedoniji i informiše svoje čitaoce o „ultimativnom potraživanju skopskog vrha da Beograd odustane od zahteva za obnavljanje i čuvanje tih spomenika“. „Tu sramnu obavezu“, kaže Medaković, „prihvatili su Marko Nikezić i Latinka Perović prilikom boravka u Makedoniji.“ Prvi put me je o tome pitao Aleksandar Nenadović u knjizi svojih razgovora sa Mirkom Tepavcem (1998). I svoje pitanje i moj odgovor uneo je u tu knjigu. Ja sam rekla da je bilo više susreta makedonskog i srpskog rukovodstva, uvek su vođene stenografske beleške. Takvo pitanje nikada nije postavljeno i zatražila sam da Medaković za svoju tvrdnju navede izvor. Naravno, Medaković to nikada nije učinio.

Zanimljivo je kako je zaboravljena istorija Oktobarske nagrade dodeljene pesniku Matiji Bečkoviću 1971. godine?

– Ta i slične pojedinosti smetaju da se konstruiše poželjna slika prošlosti. Uopšte, bilo bi zanimljivo objaviti liste laureata brojnih nagrada u prethodnim decenijama. Sa stanovišta odnosa prema vlasti, srpska inteligencija se ne razlikuje od inteligencije u istočnoevropskim zemljama. Treba se samo setiti onog što su o tom odnosu pisali Česlav Miloš, Lešek Kolakovski, Adam Mihnjik, Vaclav Havel i Đerđ Konrad. Nekima od njih dugujemo iskustvo evolucije od verovanja u komunističku ideologiju do disidentstva: ako nije konvertitstvo, ta evolucija je uvek i intelektualno i moralno složena. Svima njima, pak, dugujemo i postkomunističko iskustvo. Pobeda demokratije, govorio je Kolakovski, nije zagarantovana jer „postoje različiti oblici nekomunističke tiranije“. Snažne su tendencije vraćanja na ona

stanja i pojave na koje je, kao reakcija, i nastao komunizam. Njihovo stanovište da je od komunizma gori antikomunizam, primljeno je kod nas kao duhovita dosetka, a ne kao upozoravajuće iskustvo. Ali, možda je najupečatljiviji rumunski pesnik Mirča Danesku, jedan od retkih otvorenih protivnika diktature u svojoj zemlji. Posle promena, kada su se disidenti, očekujući nagradu, počeli množiti, Danesku je rekao: „Bilo nas je malo – ostali smo mnogi.“ A što se tiče nagrade koju pominjete, ona je izazvala mnoge proteste: organizovane, ali i spontane. Nagrada pesniku prema kome je partijska javnost tih godina izražavala animozitet i iz jednog posebnog, recimo nepolitičkog razloga, i to na godišnjicu oslobođenja Beograda, smatrala se za provokaciju. Branko Pešić, predsednik Skupštine grada, bio je dvostruko pogođen: nagradom, ali i njenim dovodenjem u pitanje. Zahtevao je stav republičkog partijskog rukovodstva, koje je bilo jasno: ništa se ne može naknadno menjati, niko se ne može dezavuisati. Da li će nagradu, iz ruku vlasti koju je smatrao neprijateljskom, i primiti – stvar je laureata. I nagrada je dodeljena. I u drugim slučajevima teško je bilo javno osporiti insistiranje na autoritetu institucija i poštovanju pravila, iako ni jedno ni drugo nije odgovaralo kako političkom voluntarizmu, tako ni interesima čaršije. Zato je, valjda, i slučaj koji je izazvao veliku buru i bio na ivici skandala – i zaboravljen.

Nedavno su Večernje novosti objavile jedan Medakovićev dnevnički zapis o Vama u kome kaže da bi trebalo da „ućutite“ i smirite se „u grobu“ u koji Vas je „smestio J. B. Tito“.

– Nekoliko ljudi mi je reklo da tako morbidan tekst nisu nikada pročitali. Ali, to nije jedini takav tekst, takvi tekstovi postoje. Pisao je Dejan Medaković na isti način i o drugim ljudima. Na primer, o jednom od najvećih srpskih pesnika, utemeljivaču časopisa *Delo*: „Oskar Davičo – dokaz naše obolelosti – ako jednom ozdravimo, biće odbačen kao strano telo, amputiran kao gangrenozno telo.“ A nije Dejan Medaković ni jedini koji je od mene tražio da ućutim, ima on mlađe sledbenike. Zajedno sa njim, oni polažu svojinsko pravo na srpsku zemlju i vlastiti izbor onih koji njome mogu hodati. Nema tu mesta ne samo za

mene nego ni za Medakovićevog prijatelja iz mitske Simine 9, Borislava Mihajlovića-Mihiza. U toj istoj dnevničkoj belešci koju su *Večernje novosti* objavile, Dejan Medaković je zapanjen da Mihiz „krivi Srbe za pokolje nad Muslimanima, naročito u Srebrenici“, i konstatuje da je Mihiz „teško pristupačan za razložno razmišljanje, a naročito ga ljuti kada sam mu pomenuo uticaje zapadnih sila na prilike u Bosni i Hercegovini i ostalim delovima Jugoslavije“. Ono što je za Mihiza bila retorika, za Medakovića je inženjering na delu. Mihiz je srpski nacionalista, a ne nacista. On je dokaz da su, kako Medaković kaže, „drame i tragedije“ koje su igrane devedesetih godina prošloga veka veće i dublje da bi mogla da ih sažme sintagma „dve Srbije“. One na probu stavljaju čovečnost bez koje je nacionalnost prazna, a tek pojedinac... Kao moto svog priloga u *Srpskoj strani rata*, pod naslovom *Beg od modernizacije*, koji je i bio povod za Medakovićev dnevnički zapis, stavila sam reči Aleksisa Tokvila: „Mnoge nacije propadnu pre nego što postanu svesne svojih grešaka.“ Mihiz je to očigledno znao. Razumem i Medakovića i njegove istomišljenike. Bilans ratova devedesetih godina je porazan. Treba naći krivca. Andrić, dvadesetih godina prošloga veka, piše: „Otkako postoji istorija, mase su za poraze tražile krivca, i to uvek izvan svoje sredine.“ Mrtvi ionako ćute, zato treba uprti prst u žive i tražiti da oni učute. Upravo u vreme kada je Medaković ispisivao svoje dnevničke zapise, u *Republici* je izašao moj članak u kome sam citirala poznatog nemačkog istoričara: „Nijedno društvo ne može da izbegne suočavanje sa tamnim stranama svoje prošlosti. Svaka zajednica mora da iziđe na čistac... Čutanje je destruktivno.“

Pre dve-tri godine pisac Bora Ćosić je rekao da ste Vi zabranili njegovu predstavu „Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji“ u Ateljeu 212?

– Liberali su podneli ostavke u oktobru 1972. Predstava je na repertoar stavljena 5. februara 1971. a sa repertoara skinuta 22. juna 1973. Ćosić o tome govori različito u dve svoje knjige. Pisci, zaista, ne moraju znati šta su u kojoj svojoj knjizi rekli, ali uvek postoji neko ko to kasnije složi. Ali, kad već pitate za slične priče, kazaću Vam još i ovo. Jednom sam na radiju

slušala teatrologa Feliksa Pašića o zabrani predstave Brane Crnčevića *Kape dole*, opet u Ateljeu 212. Neka mlada novinarka ga je, kao zapeta puška, prekinula: „To je sigurno zabranila Latica Perović?“ Ko bi drugi! Na to teatrolog kaže: „Tako je mislio Radoslav Rotković, ali on je, kad je počeo rat, otišao u Zagreb i tamo je umro.“ Za Rotkovića sam znala samo po njegovom pogovoru *Dnevniku jednog dobrovoljca* Pere Todorovića... Od tih napada odgovorila sam jedino akademiku Pavlu Iviću, Nikezić tada već nije bio živ, koji je 1993. rekao da Marko Nikezić nije ušao u knjigu *Sto najznamenitijih Srba* zbog hapšenja Mihaila Đurića i udaljavanja grupe profesora sa Filozofskog fakulteta. Ni javno ni privatno nije mi odgovoreno. Što se tiče grupe profesora, oni su sa fakulteta uklonjeni 28. januara 1975. godine, a mi smo podneli ostavke u oktobru 1972. godine. „Godine 1974. studenti su hapšeni, a januara 1975. profesori su nelegalno suspendovani“, kaže u svojim memoarima profesor Mihailo Marković. O hapšenju profesora Mihaila Đurića već sam Vam rekla ono što znam. Mihajlo Đurić je uhapšen posle odlaska liberala. On je, naravno, mogao da traži preuređenje države i promenu granica, što bi u svakoj državi imalo konsekvence. O tome kao o svojevrsnoj zamci i za zagrebačku grupu praxisovaca govori danas u svojoj knjizi *Sjećanja* i Ivo Kuvačić, zagrebački sociolog i jedan od saradnika časopisa *Praxis*. Ali, hapšenje Mihaila Đurića baš posle našeg odlaska bilo je važan dokaz našeg oportunitizma prema nacionalistima. Tada nisam znala ono što sam saznala iz kasnije citiranih izvora. Naime, da se tadašnji ministar policije u Srbiji, juna 1972. godine, žalio Titu da su ga vodeći ljudi CK SK Srbije sprečili da, u februaru te godine, uhapsi profesora Pravnog fakulteta u Beogradu Mihaila Đurića, koji se suprotstavljao predlogu da Tito bude izabran za doživotnog predsednika Jugoslavije. Ministar je tom prilikom sugerisao Titu da je na poslednje dve sednice CK SK Srbije izvršeno „određeno konfrontiranje Predsedniku“ (Titu). Zašto je i kome je danas potrebna istorijska inverzija? Nedavno je Zlatko Paković napisao da Dubravka Ugrešić govori o kulturi laži, a ja o kulturi ubijanja. Ja ne mislim da su to dve kulture. To je jedna kultura. Laž prethodi ubijanju, a zatim nastoji da ubijanje prikrije. Mene zapravo zanima kako raskinuti trojstvo: laž,

pljačka, zločin, koje zemlju ne samo drži u mestu, nego ubrzava njeno truljenje. Mnogo ljudi je već napisalo svoja sećanja. O svim pričama koje ste pomenuli, ljudi i drugačije govore, ali takvi se ne citiraju. Progonjeni ljudi u Srbiji XIX veka, kojima sam se ja bavila, verovali su u istoriju kao u panaceju. Ja sam skeptična, ali činim sve da laž ne zasvodi biografije pojedinih ljudi, i jedno vreme. Mislim suprotno od Dobrice Ćosića koji kaže: „Lažemo iz ljubavi i čovečnosti, lažemo zbog poštenja, lažemo zbog slobode. Laž je vid našeg patriotizma i potvrda naše narodne inteligencije. Lažemo stvaralački, inteligentno, inventivno.“ Takva je, međutim, samo *naša laž* a ne i *laž o nama*. Povodom intervencije NATO pakta Ćosić piše: „Lagali su predsednici svih 19 država Zapadne alijanse, a najviše je lagao predsednik najmoćnije države na svetu. Sa političarima i generalima, portparolima i novinarima, lagali su i naučnici, pisci, umetnici, profesionalni mirotvorci, plaćeni borci za ljudska prava i crkveni velikodostojnici. Ta sveopšta totalna laž moć je totalitarne demokratije, izraz je u biti njene nihilističke prirode i po svojim sadržajima i razmerama predstavlja svetski trijumf nihilizma.“ Ja se, pak, držim načela da se u politici kao i u životu, ne mora reći svaka istina, ali ne treba lagati. Lažima se, kako kaže Hana Arendt, menja stvarnost, a iz izmenjene prošlosti i sadašnjosti ide se ravno u sukob sa realnošću.

Nedavno je objavljena knjiga Slavoljuba Đukića Političko groblje. U odeljku o liberalima Vi ste dobili upadljivo najmanje mesto, uz tvrdnju da ste zbog saradnje sa Helsinškim odborom za ljudska prava u Srbiji izgubili pravo na mesto u tandemu Nikezić-Perović.

– Ne smeta mi što me izlažete takvom ispitivanju. Naprotiv, na neki način sam Vam zahvalna... Naravno, pročitala bih sve, to mi je posao. Ali, teško da bih se osvrnula na ono što se odnosi na mene lično. Ni sada se ne upuštam u mišljenja o sebi, govorim samo o izvrstanju činjenica. Kada se spremao da piše knjigu o srpskim liberalima (1989/90), Slavoljub Đukić se, prirodno, prvo obratio Marku Nikeziću. A Nikezić ga je, rekavši mu da rad na knjizi bez moje pomoći ne može da prihvati, upu-

tio na mene. Nevoljno sam prihvatila tu saradnju. Sećam se da sam o tome žestoko raspravljala i sa Mirkom Tepavcem. Već sam bila završila svoj rukopis *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/72*. Bilo mi je stalo da sačuvam dokumentarnu osnovu događaja. Pisanje mi je pomoglo da izađem iz tog vremena, da ga posmatram sa odstojanja. Tada sam shvatila da je lakše doživeti nego doživljeno opisati. Nikezić je znao za taj rukopis, ali niti je tražio da ga čita niti sam mu ga ja na čitanje nudila. Pred smrt je zatražio da pročita rukopis, i rekao mi da to treba da objavim. „Suvo i precizno – to tražim. Kasnije će svi dodavati ili oduzimati“. Gavriilo Grahovac i Ivan Lovrenović su objavili *Zatvaranje kruga* u sarajevskoj *Svjetlosti* (1991). U Beogradu se ta knjiga nije mogla naći. Ali, na nju su se oslanjali razni memoaristi: Mirko Tepavac, Aleksandar Nenadović, Dobrica Ćosić... U inostranoj istoriografiji dosta je citirana... Dakle, pristala sam na razgovor sa Đukićem zbog Nikezića. Pročitala sam i druge Đukićeve knjige, dve o Dobrici Ćosiću, četiri o Miloševiću, sa suprugom i bez nje. To je specifičan žanr. Nije istorija. Ali nije ni hronika koja sledi događaje, skrupulozna prema izvorima i precizna što se datuma tiče. Volim da proveravam, zato hoću da znam izvore. Knjige Slavoljuba Đukića pre svega su deo onog narativa o kome smo govorile. One pripadaju pozamašnom korpusu koji nastoji da uobliči jedinstven pogled na minulu prošlost. Što se moga mesta u pomenutoj knjizi tiče, odnosno u pomenutom korpusu, ne nalazim ništa novo. Nikada nisam razmišljala o svome mestu u istoriji. Mnogo više sam bila zaokupljena mestom u pristojno zagrejanom biblioteci u kojoj sam provela decenije. A o tandemu Nikezić-Petrović?! Nikezić o njemu ništa više ne može da kaže, a ja, iz pristojnosti, neću da govorim. Na četvorodnevnom razgovoru kod Tita, ta dva imena su zajedno izgovarana, tako da sam ja, u jednom trenutku, Nikeziću, do koga sam sedela, tiho rekla: „Kao Zinovjev i Kamenjev.“ Već sam govorila o tome da sam imala slobodu da Titu kažem šta mislim. To je stvar dvostruke odgovornosti, prema njemu i prema zajednici koju sam predstavljala. U prvom slučaju ne mislite na karijeru. U drugom, ne računajte na upotrebu svoga stanovišta u demagoške svrhe i radi podgrevanja strasti. A što se držanja u javnom životu tiče u po-

slednjih trideset godina?! Ono je stvar ličnog habitusa. To nema veza sa politikom, ideologijom, sa težnjom za trajanjem na sceni, sa sinekurama. Kada je Helsinški odbor, povodom desetogodišnjice masakra, objavio knjigu *Srebrenica – od poricanja do priznanja* koju je priredila Sonja Biserko, bila sam iznenađena kad sam u njoj videla i svoj tekst. Kada sam ja to pisala, i šta sam rekla? Povodom šestogodišnjice masakra, govorila sam u Centru za kulturnu dekontaminaciju. Pokušavajući da naslutim ishod našeg suočavanja sa zločinima koji su nas upisali u crnu knjigu, citirala sam reči Ernesta Renana: „Ma da sam ponekad bio spreman da zavidim onim srećnim prirodama, koje se uvek i lako zadovoljavaju, priznajem, da, razmislivši, ja počinjem da se ponosim svojim pesimizmom, i kada mi se učini da on slabi, ja počinjem da tražim koja je struna oslabila u mom srcu.“ Na petnaestu godišnjicu zločina u Srebrenici, društvo je još ciničnije. Što se više govori, istina je sve udaljenija i sve maglovitija. Ne kažem da se ponosim svojim pesimizmom, ali još ne nalazim razlog da ga se lišim. Ali, Srebrenicu imamo u svom iskustvu i o njoj, uverljivo, možemo govoriti jedino vlastitim glasom. Neobaveštenost ne može biti ni razlog ni izgovor za ćutanje: svet je ne samo osudio nego i kvalifikovao zločin u Srebrenici. Šta deli otvoreno poricanje genocida od švercovanja njegove osude u raznim formama: dve rezolucije, formulacija „osudujemo zločin koji je Međunarodni sud pravde kvalifikovao kao genocid“, pragmatični razlozi koji olakšavaju približavanje Srbije Evropi. Pa tek to nas ogoljuje i zatvara nam perspektivu. Možemo se pozivati na Nemce, možemo i na Ruse. Nikita Sergejevič Hruščov je bio zemljoradnik, za drugu filozofiju osim lenjinizma i staljinizma nije znao, u to je verovao do kraja života, ali se pobunio protiv zločina, njegov Tajni referat na XX kongresu KPSS bio je epohalan događaj uporediv samo sa ruskom revolucijom na početku XX veka. Ali, Srebrenicu imamo u svom iskustvu i o njoj, uverljivo, možemo govoriti samo vlastitim glasom.

Posle objavljivanja našeg razgovora slične optužbe su se umnožile, ali sa nekim novim akcentima.

Upadljiv je pokušaj razdvajanja Nikezića i Vas u interpretacijama sedamdesetih godina?

– Marko Nikezić je umro 6. januara 1991. godine. Nije stigao da kaže šta misli o Vukovaru, Dubrovniku, granatiranju Sarajeva, Srebrenici... Ali je, pre nego što je bio prisiljen da se povuče iz javnog života, stigao da kaže da je politika identifikovanja Srba sa Jugoslavijom kao srpskom državom izvor nespo- razuma sa drugima. Bio je čovek koji je u Jugoslaviji nalazio jednu ideju, koja svakako nije bila amalgamišuće jedinstvo već formiranih nacija, već optimalno rešenje i za srpski narod. On je bio državnik sa imaginacijom, vidovitošću i mudrošću. Neko pre, neko kasnije, i svi drugi u Jugoslaviji su to razumeli. Nike- ziću pripada i misao o jedinstvu državnog socijalizma i srpskog nacionalizma. Napuštanje te formule dovodi do razilaženja i među onima koji su 1948. godine bili protiv Staljina. Mnogi, go- vorio je Nikezić, ne bi želeli da ovde vide Ruse, ali bi želeli da se ovde upravlja na ruski način. To je bila suština razlaza 1971/72. godine. Ako se sve to zaboravi, ili baš da bi se zabora- vilo, okvir mora biti totalan, opasno je da se bilo ko ostavi van njega. Tako ja razumem i razloge i namere razdvajanja. Jedni prisvajaju Nikezića i prema njima je on bio sam, a drugi ga a priori odbacuju kao komunistu. Ali, izvori su na sigurnom me- stu, a istoričari neće večno oklevati da u njih zarone.

Slobodan Antić tvrdi da ste „opsednuti“ Dobricom Ćosićem i da bez Vaše podrške ne bi postojala ni „drugosrbijanska kampanja“ protiv njega. S druge strane, Antićev „drugosrbijanac“, Nikola Samardžić je svojevremeno rekao da ste Vi, Mirko Tepavac i Draža Marković kao bivši komu- nisti izgubili pravo da javno govorite.

– Najpre o „opsesiji“. Dobrica Ćosić nije jedini srpski pi- sac čije sam sve knjige čitala po redu njihovog izlaženja, a za- tim sam se na njih koncentrisala kao na celinu. Tako sam po- stupala i sa delom drugih ličnosti čijim sam se idejama bavila. Bez obzira da li su bili Srbi, Rusi, Francuzi, Nemci. Bez toga ne bih mogla da napišem istoriju socijalističke misli u Srbiji u dru-

goj polovini XIX veka, niti da rekonstruišem onaj model po kome traba promeniti sve, da se ništa ne promeni. Kako je moguće drugačije? Ćosić je decenijama u fokusu intelektualnog i političkog života, i u Komunističkoj partiji i u vaninstitucionalnoj opoziciji. Nijedan od autora koji su se bavili Ćosićem, bez obzira na to kako ocenjuju njegovu ulogu, ne poriču njegov veliki uticaj. U tom smislu je Ćosić i za mene, kao valjda i za druge koji se bave istorijom Srbije, i to ne samo u drugoj polovini XX veka, nezaobilazan. Sadržaj kojim je on ispunio svoje obimno književno, publicističko, političko delo, deo je istorijskog procesa koji ja sledim i koji ne mogu preskočiti. Zadirvljuje me svako ko kaže da XX vek za Srbiju ne postoji, jedan od dva veka njene moderne istorije. Kako je to i hronološki i sadržajno moguće? A ima čak i istoričara koji tako govore.

Opšte mesto je postala priča o Vašem „salonu“ kao mestu okupljanja „drugosrbijanske elite“ u kome se „i kroji i piše istorija“

– Priča o mom *salonu* potiče iz čaršijskih krugova u kojima se ja osećam kao ulje na vodi. Na blogovima se taj salon opisuje: deset sa deset metara, topla čokolada, sledbenici kojima ja utuvljujem svoje subverzivne ideje o modernizaciji Srbije, koje su po definiciji *antisrpske*. Čitam te opasne gluposti i mislim: ako može da se izmašta država do Japana, zašto ne bi mogao i jedan salon. Živojin Žujović, retko obrazovan čovek u Srbiji XIX veka, je slovenofilima koji su Slovene nalazili svuda govorio: „Vi ste čak otkrili da znatan deo Amerike nastanjuju (...) Sloveni, a kroz godinu dana ili dve verovatno ćete ih otkriti u Africi, Australiji i na svim ostrvima (...) pa ćete na kraju uzviknuti: nestanite sa lica zemlje, grešni zapadnjaci, vi živite na tuđoj, slovenskoj zemlji.“ U tim idejama Žujović je nalazio klicu slovenskog nacionalizma i rasizma. Prepoznavanje nekih pojava u svom vremenu nije plod intuicije već znanja. Istini za volju, postoji jedan salon u koji ja rado odlazim kad god mogu: u Novom Sadu, kod Dušana Mijića, svakog prvog četvrtka u mesecu. Tamo se već godinama okupljaju pametni i plemeniti ljudi, autonomni pojedinci. Tom kamernom krugu nedostaje danas Aleksandar Tišma... Volim razgovore u tom društvu. U njima

uvek osećam dah, kako je pevao Veljko Petrović, *Vojvodine stare*: raznolike, pitome, otmene.

Nebojša Popov je nedavno u listu Republika napisao da poričete utvrđene činjenice vezane za 1968. godinu i za razmere represije u vreme vlasti liberala, da odmažete rekonstrukciju objektivne slike zbivanja, da „omalovažavate kreativne domete kritičke misli u filozofiji“.

– Nebojša Popov me je pozvao da za jedan od prvih brojeva *Republike* napišem članak. Taj članak – *Nacionalni interes i nacionalni programi* – objavljen je kasnije u knjizi *Ljudi, događaji i knjige*. Saradivala sam u *Republici*, govorila o važnoj studiji Nebojše Popova *Srpski populizam* i to je objavljeno u istoj knjizi. Na poziv Popova, rukovodila sam dve godine sastancima istraživačke grupe koja je uradila *Srpsku strana rata*, o čemu je Popov pisao u predgovoru ove knjige. Oboje smo savremenici i učesnici nekih događaja. Ja, bar, nisam u stanju da se emocionalno identifikujem ni sa kojim od tih događaja. Za mene su i studentski protest 1968. i časopis *Praxis*, ali i komunistički pokret, polivalentne pojave. O tome svedoči i različita evolucija njihovih aktera. I o tome su već napisane knjige. Postoji podela između zagrebačke i beogradske grupe praxisovaca, zatim pod-ele u beogradskoj grupi. Uostalom, sada su objavljena sabrana ili odabrana dela većine ljudi koji su pripadali beogradskoj grupi oko časopisa *Praxis*. To omogućuje smireno čitanje i istraživanje. Ali, ne samo ovog časopisa već i Đilasove *Nove misli*, slovenačkih *Perspektiva*, beogradskog *Dela*, zagrebačkih *Naših tema...* Svi su ti časopisi nailazili na teškoće, ali su i svi oni postojali i intelektualnom životu u bivšoj Jugoslaviji davali još neponovljenu dinamiku. Sve bi to već trebalo da pripada istoriji koja nema samo jednu perspektivu. Svi ti časopisi deluju u uslovima ideološkog monopola, ali oni su i izraz njegovog razlaganja. Većina njihovih osnivača i članova redakcija i sami su pripadali Savezu komunista. Prećutkivanje te činjenice lišava odnos inteligencije i partije glavne napetosti: inteligencija je kritička i traži da se ide dalje u destaljinizaciji, partija je oprez-

nija zbog dominantnog dogmatizma u njoj, ali i zbog permanentnog ideološkog pritiska Sovjetskog Saveza. Zato je, kako su u svojim knjigama opisali Milan Kangrga, Ivo Kuvačić, Mihailo Marković, veza kritičke inteligencije i partije bila dvostruka, i javna i tajna. Za moju generaciju, koja je gimnazijsko školovanje započela u prvoj godini posle Drugog svetskog rata, to su bili ljudi iz dve sfere, politike i nauke. Međutim, danas, kada čitam doktorske disertacije svojih mladih kolega, shvatam koliko su oni bili povezani: Petar Stambolić i Mihailo Marković, Veljko Vlahović i Andrija Krešić... To je jedno jezgro čiji razvoj tek treba istraživati. Sa jednim jezgrom, onim u XIX veku, započele smo naš razgovor. Da li je ovde uopšte i bilo više jezgara? Odgovor na to pitanje je veoma važan zbog sadržaja i karaktera sukoba, i zbog njihovog ishoda... Posebno su značajni memoari Mihaila Markovića, jednog od vodećih intelektualaca u Srbiji. Rođeni Beogradanin, ilegalac, partizan, jedno vreme na radu u JNA, šahovski velemajstor, zaljubljenik u muziku, putnik po svetu od 1953. godine, profesor sa doktoratima u Beogradu i Londonu, naučnik, dobitnik nagrada za svoje knjige iz logike... Njegovi su memoari presek istorije generacije koja je posle Drugog svetskog rata iznedrila i političku i intelektualnu elitu u Srbiji. Jednima je pripala vlast, drugima znanje. Svi su oni učestvovali u oslobodilačkom ratu i od svoje rane mladosti pripadali Komunističkoj partiji. Prve razlike među njima pojavile su se u gledanju na mogućnosti socijalizma u Jugoslaviji, da bi u središte razlika došli pre svega tržišna privreda i decentralizacija zemlje. U krajnjem ishodu, postavljalo se pitanje odnosa prema izvornim načelima revolucije. Marković smatra da su najvažnije manifestacije udaljavanja od tih načela, Titovo deklarisanje kao Hrvata na VIII Kongresu SKJ, privredna reforma i udaljavanje Aleksandra Rankovića iz vrha jugoslovenske partije i države. Njegova intelektualna i politička evolucija je veoma karakteristična. U mladosti protivnik „dijamatovca“ Dušana Nedeljkovića, on je u starosti bliži njemu nego zagrebačkom delu Praksisa. Iako se stranački udaljio od Dobrice Ćosića, sa kojim je bio veoma blizak u vaninstitucionalnoj opoziciji koja se stvara praktično od 1966. godine, Marković mu je u svojim memoarima veoma blizak u razumevanju srpskog pitanja i na-

čina njegovog rešenja. Ćosić kaže: „Žrtvom ka cilju, to jest rešenju srpskog nacionalnog pitanja kao državnog pitanja.“ A Marković: „Naš narod je možda jedini na svetu koji u kritičnim situacijama može da primenjuje strategiju za sukob malog protiv velikog, a koja se sastoji u tome da se protivniku jasno stavi do znanja da će platiti vrlo visoku cenu ako napadne. Potrebno je da pretnja velikom cenom bude uverljiva i da protivnik bude u osnovi racionalan.“ To govore vodeći ljudi alternative titoizmu! Ni opozicione grupe nisu bile teorijski konzistentne. U njima se takođe ogledaju podele u partiji: vratiti se izvornim načelima revolucije ili slediti orijentaciju na reforme – ne samo političke već i ekonomske. To će postati jasnije tek kad nestane spoljni pritisak koji je delovao ujedinjavajuće. Evolucija grupa i pojedinaca toliko je radikalna da će, kako kaže Tarik Haverić u knjizi *Čas lobotomije*, nekoj vrsti bosanske *Filosofije palanke*, biti potrebno vreme da se razdvoji političko delovanje pojedinih intelektualaca koji su, kako on kaže, dospeli na pozicije četničke ideologije, od njihovog doprinosa filozofiji, logici, pravu, književnosti, istoriji... Sve to, dakle, treba tek proučavati, baš kao i javni govor jednih o drugima nekadašnjih teorijskih istomišljenika. Promena režima nije, dakle, dovela do promene političke kulture... Ne primam ništa lično i ne identifikujem se ni sa čim, pa ni sa liberalima. Ja samo, možda, o istim stvarima drugačije mislim i govorim. Ali, trudim se da razmislim i o onome što drugi kažu, pri čemu mi je od motiva uvek važnija argumentacija. Ja sam iz te škole. Uvek se setim jedne naše sjajne kolegice, privredne istoričarke Danice Milić. Uspešno je rukovođila Istorijskim institutom u čijem sam Naučnom veću bila u nekoliko mandata. Pričala mi je kako je u raspravi o nekom njenom rukopisu jedan kolega govorio sa zlobom. Došla je kući i pregledala svoje beleške. Sutradan, on joj se izvinio, rekao da je bio nepravedan. „Ma ne“, rekla je, „pregledala sam beleške, mnogo si mi pomogao.“ E, ja sam iz te škole. Ali, pored Milićke, pamtim i jednog Milića, profesora Vojina Milića. Za istim stolom u Univerzitetskoj biblioteci proveli smo četvrt veka. Ne verujem da bi naš razgovor za sve to vreme stao u više od jednog sata. Ali, puno sam naučila od njega. Malo je ljudi u našoj akademskoj zajednici imalo njegovu samodisciplinu i njegovu asketsku

posvećenost nauci. Bio je Srbin iz Hrvatske. U Jasenovcu je izgubio brata i roditelje. Njima je posvećena njegova nezaobilazna studija *Sociološki metod*. Jednom mi je u tom našem škratom razgovaranju rekao: „Mi bez tog pitomog slavonskog naroda ne bismo opstali.“

Na kraju, čak se i neslavni akteri ratnih devedesetih, kao Momo Kapor i Ljubiša Ristić, danas hvale da ste i njih progonili. Prvi, po uzoru na Medakovića, piše da Vas je Tito „napravio ni od čega“ a onda bacio na „đubrište istorije, ako istoriju uopšte bude zanimala ta vrsta otpada“.

– Želela sam da u razgovoru sa Vama utvrdimo činjenice jer su upravo one izvrtane i izmišljane. U mišljenja o sebi i u interpretaciju svoga rada, a naročito u motive, ne želim da ulazim. To prepuštam istraživanjima.

Pre kratkog vremena nije Vam dozvoljeno da na jednom skupu pročitate svoj referat?!

– Da, u maju mesecu 2008, javio mi se dr Danijel Gulin, predstavio se, rekao je da je sekretar Biskupske konferencije. Inače, on je hirurg, mlad čovek, koji je u humanitarnom radu otkrio dimenziju koja mu pomaže u teškom poslu u kome se svakodnevno sreće sa ljudskim patnjama. Rekao mi je da će se u Beogradu održati Biskupska konferencija, i da njeno Predsedništvo uvek u zemlji domaćina pozove nekoga od intelektualaca da održi predavanje. Ovog puta su, rekao je, nominovali mene. Ja sam se branila od te obaveze i predlagala druge ljude. Ali procedura je takva da je to već bilo odlučeno. Tema predavanja je bila „Pomirenje Srba i Hrvata i Srba i Albanaca“. Konferencija je trebalo da bude održana 26. septembra 2008. godine. Doktor Gulin mi se ponovo javio negde sredinom septembra. „Morali bismo da se vidimo“ rekao je, „ima nekih stvari koje nisu za telefon“. Došao je i sa nelagodom me obavestio da je vladika Irinej Bulović pozvao nadbiskupa Stanislava Hočevara i preneo mu mišljenje mitropolita Amfilohija Radovića da ja, za SPC nisam prihvatljiva kao predavač zbog mojih antisrpskih stavova!

Onda su oni probali da nešto urade sa Ministarstvom vera. Primio ih je lično ministar Bogoljub Šijaković i rekao: „Ili SPC ili Latinka Perović!“ Potom su išli u Predsedništvo Republike, tamo ih je primio savetnik predsednika, glumac Vojislav Brajović, i zamolio ih za razumevanje jer država ne želi da komplikuje svoje odnose sa SPC. Doktor Gulin je došao sa predlogom da se moje predavanje prevedu na četiri jezika, umnoži i podeli učesnicima, i da ja uveče dođem na prijem! Ja sam mu odgovorila da ne pristajem da se moje predavanje umnožava jer pretpostavljam da ću 26. septembra biti živa. Uvažavam potrebu kompromisa, ali ne mogu da učestvujem u njima jer me za njih niko nije ni pitao. A na prijeme i inače ne idem. Obećala sam, i to sam i učinila, da ću predavanje dostaviti samo za članove Predsedništva koji su mi i ukazali poverenje. Zamolio me je da od celog slučaja ne pravim pitanje dok traje konferencija. Naravno da sam to uvažila. Kasnije su predavanje objavili Seška Stanojlović u *Helsinškoj povelji* i Dragoš Ivanović u *Republici*, a izvode iz predavanja i neki listovi u Sloveniji i Hrvatskoj. Predavanje sam zajedno sa pismom uputila i predsedniku Republike Srbije. Ni potvrdu o prijemu, ni odgovor nikad nisam dobila. Ne znam ni da li sam to očekivala.

Kako ste se osećali dok ste sve to slušali?

– Mislila sam: Isuse, kakva komunikacija! Vladika, nadbiskup, mitropolit, ministar, savetnik. Nisam ni slutila da svi oni znaju da ja uopšte postojim. Ali to im nije ni bilo potrebno. Potreban im je neprijatelj... Kad je Hag stvoren, kad su počeli prvi procesi, ja sam napisala članak za *Našu Borbu*, objavljen je i u knjizi *Ljudi, događaji i knjige*, gde sam upozorila na važnost te institucije koju mi moramo da uzmemo u obzir baš zbog svog iskustva u Prvom i Drugom svetskom ratu, zbog genocida nad Srbima. Onda je jedan akademik rekao mojoj vrlo bliskoj drugarici: „To što Latinka piše neće niko prihvatiti u Srbiji.“ A drugi me je na jednom naučnom skupu u Zaječaru uzeo pod ruku i upozorio da više ne treba da pišem takve tekstove. Kad je zagrebački *Globus* objavio moju knjigu *Od centralizma do federalizma*, jedan poznati pesnik mi je, prilično zapanjen, rekao: „Hrvati su Vam objavili knjigu?“ A Srbin iz Hrvatske, intelek-

tualac, za ručkom sa trojicom zajedničkih poznanika, rekao mi je: „Mnogo držiš stranu Hrvatima, kazaće da si ustašica.“ Tek pre nego što ću ovo ispričati Vama podsetila sam na to trojicu pomenutih poznanika. Posle Srebrenice objavila sam članak u *Republici*, i napisala sam da je tamo izaslanik UN bio Tadeuš Mazovjecki koji je u Poljskoj stvorio *Kor* i *Solidarnost*, to je bila ta opozicija protiv totalitarizma u koju smo mi verovali. Mazovjecki je podneo ostavku posle Srebrenice sa obrazloženjem da je tamo izvršen genocid. Zašto njemu ne verujemo? Onda je došao jedan moj poznanik i prijateljski me upozorio: „Perovićeva, to ti nikad neće oprostiti!“ Ja sam pitala: „Ko? Je l' to postoji neka 'crna ruka', neki sud, ko?!“ Ja sam rekla svoje mišljenje kao građanin, rekla sam da ne odobravam ubistvo 7-8.000 ljudi, ne odobravam ubistvo nijednog čoveka. Onda je istoričar Zdravko Antonić, jednoj našoj kolegini rekao da neću ja suditi Biljani Plavšić, već će Biljana Plavšić suditi meni. Koleginice su se danima mučile kako to da mi kažu i onda se jedna na to odlučila i ispričala mi u vrlo svedenoj formi. „Meni je žao što ste vi izložene pritiscima, a za mene ne brinite“ rekla sam... Znači, sva su sredstva u upotrebi... Možda neko misli da je i to demokratija.

***Pre izvesnog vremena je jedva izbegnut veći
incident na gostovanju Peščanika u Kragujevcu
dok ste Vi govorili.***

– Naša situacija je incidentna. Svako ko učestvuje u javnom životu mora da računa na rizik. Većinu učesnika na takvim tribinama kakva je bila ova tribina koju pominjete, čine mirni i zabrinuti ljudi, koji traže odgovore na brojna pitanja koja ih muče: kako zaraditi za život, kako školovati decu, kako se lečiti. Ali, tu se uvek nađe i nekolicina koja i ima za cilj da pokaže da je svaki razgovor izlišan. Obično su odnekud ili od nekog poslati. Ali dok takvi viču, „Srbija“, „Kosovo je Srbija“, ja razmišljam, pa možda i nisu poslani, možda su bili na nekom ratištu, a kad ih odavde izbace otići će da pretuku ženu i decu, ili da ubiju komšiju. Zato se trudim da ostanem sabrana i koncentrisana na ono što ću govoriti. Uvek imam u vidu one koji su između tih izazivača haosa i ljudi sa kojima sam na tribinu do-

šla. Nikad ništa ne primam kao ličnu uvredu. Zašto bi me ti nabildovani momci u oranž majcama sa tigrovom glavom i himnom Jedinice za specijalne operacije na svojim mobilnim telefonima, vredali više od, na primer, nekog istoričara ili pisca.

Zagovarate dijalog. Da li ste ga uvek i praktikovali?

– Mene je život upućivao na dijalog. Pre svega generacijski. Na čelu ženske organizacije u kojoj je bilo ilegalki, partizanki, veoma obrazovanih žena, bila sam mlađa od svih njih. Kako je tu bilo moguće bez dijaloga, i to takvog da ga druga strana prihvati. Radila sam u federaciji sa Hrvatima, Slovencima, Albancima... Bez pitanja rukovodstva otišla sam 1968. godine, na poziv studenata i profesora, na Mašinski fakultet. Kao sekretar CK otišla sam na razgovore u SKZ. Devedesetih godina, u toku ratova, učestvovala sam na naučnim skupovima u SANU. Slobodno sam saopštavala rezultate svojih istraživanja i oni su, bez izmena, objavljivani. Razgovarala sam, nakon svega, sa Petrom Stambolićem i Dražom Markovićem, do kraja njihovog života. Stambolić je u oporuci tražio da njegovom pogrebu, uz najužu porodicu, prisustvujemo još Mirko Tepavac i ja. Naravno, da smo prisustvovali. Oslanjala sam se na naučne autoritete iako se nisam sa njima politički slagala. U radu na knjizi Olge Popović-Obradović našla sam jaku potporu u stanovištima akademika Miodraga Jovičića i profesora Ratka Markovića. I sa svojim kolegama, to Vi dobro znate, razgovaram o svemu otvoreno i ravnopravno. Pa, i sa Vama sam u dijalogu koji nije lišen napetosti. Da nije tako, naš razgovor koji dugo traje ne bi imao smisla. Uvek sam smatrala da je važno biti temeljno pripremljen, poštovati sagovornika i formu. Svaka apodiktičnost mi je odvratna. Ja nikada nisam pripadala grupi niti sam grupu stvarala. U grupi se gubi autonomnost, učvršćuju se kriteriji po meri grupe, a ne struke i politike. Razgovarajući sa Vama više nego ikad ranije razmišljala sam o poverenju koje mi je poklanjano. Moji roditelji su me sasvim mladu ne samo poslali na studije, nego su, sigurno sa brigom, ali bez komentara, prihvatili moje učešće u za Srbiju još uvek *muškim* poslovima. Moja uža porodica bila je kritična, takvi ste prema onima do kojih

vam je stalo, i solidarna. Moji profesori, u gimnaziji najviše Katarina Janićijević, na Univerzitetu Mihailo Stevanović, bili su uvereni da ću se vratiti nauci. Moji prijatelji su dragoceni ljudi da bih smela da žalim što ih nije bilo više. Moje mlade kolegice i kolege, da bi poštedeli svoje roditelje, delili su sa mnom svoje najteže dileme. Pa, i ljudi sa kojima se nisam politički slagala... Priznajem, kad njih čitam, a mnogi od njih su napisali svoja sećanja, osećam satisfakciju. Suviše poverenja, da bih bila sigurna da nekog nisam izneverila. Imam široka interesovanja, ali i strog sistem. Veliki glumac Ljuba Tadić je govorio: „Ako nešto hoćeš da uradiš, moraš da se zakaluđeriš.“ Kad je to vaš izbor, onda osećate veliku unutrašnju slobodu. Kad to radite iz taštine, onda je to robija. Čini mi se da nisam ravnodušna. U svakom slučaju, u sebi ljubomorno čuvam osećanje gnušanja i indignacije. Bez tog osećanja ne bih mogla ni sa Vama da, još jednom, kroz sve prođem. Ali sam odgovore na Vaša pitanja promišljala bez resantimana. Sigurna da se prošlost, iako nije još stvarno završena, ne može ponoviti, ali ni da toliko prizivano „okretanje budućnosti“ nije moguće bez njenog razumevanja. Upravo je taj zadatak pred nama.

**Dr Latinka Perović,
naučni savetnik u penziji**

Biografija

Rođena 1933. godine u Beloševcu – Kragujevac. Završila Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu (1954) i postdiplomske studije na istom fakultetu (1956). Magistrirala (1965) i doktorirala (1975) na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. U Institutu za istoriju radničkog pokreta, kasnije Institutu za noviju istoriju Srbije – od 1975. do 1998. godine. Glavni i odgovorni urednik časopisa Instituta *Tokovi istorije*. Urednik edicije *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (I-IV: 1994, 1998, 2003, 2006). Urednik Biblioteke *Korijeni*, CID, Podgorica.

Bibliografija²

I Monografije:

1. Pera Todorović, Rad, Beograd, 1983.
2. Od centralizma do federalizma: KPJ o nacionalnom pitanju, Globus, Zagreb, 1984.
3. Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli:
Knj. 1: Prvi poznavaoци i pristalice socijalističkih učenja u Srbiji, Rad, Beograd, 1985.
Knj. 2: Ideje i pokret Svetozara Markovića, Rad, Beograd, 1985

² U bibliografiju koja sledi nisu uneti članci, intervjui i reči na promocijama knjiga, koji su objavljeni u raznim listovima i časopisima u državama nastalim posle raspada Jugoslavije, kao ni nekrolozi.

Knj. 3. Doktrina narodnjaštva teorijski okvir srpskog socijalizma, Službeni list SRJ, Beograd, 1995.

4. Planirana revolucija. Ruski blankizam i jakobinizam, BIGZ-Globus, Beograd-Zagreb, 1988.

5. Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971-1972, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

6. Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji, Službeni list SRJ, Beograd, 1994.

7. Ljudi, događaji, knjige, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000. (dva izdanja)

8. Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.

II Istorijski izvori sa uvodnim studijama (XIX vek):

1. Pera Todorović, *Izabrani spisi:*

Knj. 1: *Društvo i politika*

Knj. 2: *Književnost*, Rad, Beograd, 1986.

2. Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, 1-2, Rad, Beograd, 1988.

3. Avram Petrović, *Uspomene*, Dečije novine, Gornji Milanovac, 1988.

4. Pera Todorović, *Dnevnik*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990.

5. Pera Todorović, *Krvava godina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1991.

6. Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*. Sa Andrejom Šemjakinom. Službeni list SRJ, Beograd, 1995.

7. Pera Todorović, *Ogledalo. Zrake iz prošlosti*, Medicinska knjiga, Medicinske komunikacije, Beograd, 1995.

8. Nikola Pašić u Narodnoj skupštini:

Knj. 1: *U opoziciji (1878-1882)*

Knj. 2: *Na vlasti (1889-1897. i 1901-1903.) Predsednik Skupštine i Vlade*, Službeni list SRJ, Beograd, 1997.

9. Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana*, Službeni list SRJ, Beograd, 1997.

10. Pera Todorović, *Ličnosti i ličnost*, Službeni list SRJ, Beograd, 2000.

III Istorijski izvori sa uvodnim studijama (XX i XXI vek):

1. Novak Pribičević, *Ima li rezonance*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.

2. Slučaj Ivan Stambolić, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.

3. Bogdan Bogdanović, *Glib i krv*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.

4. Slobodan Inić, *Portreti*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.

5. Ivan Stambolić, *Koren zla*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.

6. Marko Nikezić, *Krhka srpska vertikalna*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003.

7. Zoran Đinđić: *Etika odgovornosti*, zbornik radova, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.

8. Olga Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XX vek*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2008.

9. Ivan Đurić, *Vlast, opozicija, alternativa*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2009.

IV Predgovori i pogovori izvan gore navedenih istorijskih izvora za XIX, XX i XXI vek

1. „Dve koncepcije jugoslovenske države u shvatanjima jugoslovenskih komunista u debati 1923. godine“, u: *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923*, Ljubljana, 1990.

2. „Ponavljanje istorije“, u: Aleksa Đilas, *Razgovori o Jugoslaviji*, Prometej, Novi Sad, 1993.

3. Predgovor u: Pavel Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Srbiji 1868-1869 (Iz putnikovih beležaka)*, Novi Sad, 1994.

4. Predgovor u: Vladimir Solovjev, *Rusko nacionalno pitanje*, Cetinje-Podgorica, 1995.

-
5. Pogovor u: Dragoslav Janković, *Rađanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1997.
 6. Predgovor u: Milovan Đilas, *Slutnja postkomunističkog haosa*, Biblioteka Milan Grol, Beograd, 1997.
 7. „Istorija i istoričar“ u: Pavel Ščogaljev, *Aleksejevski ravelin*, Službeni list SRJ, 1997.
 8. Predgovor u: Dmitrij Volkogonov, *Lenjin. Politički portret*, knj. 1, Službeni list SRJ, Beograd, 1997.
 9. „Poraz pojedinca“ u: Ivan Đurić, *Istorija-pribežište ili putokaz*, Alternativni kulturni centar Civis, Kragujevac, 1998.
 10. „Rodonačelnik ruskog socijalizma“ u: Aleksandar Herce, *Ruski narod i socijalizam*, CID, Podgorica, 2000.
 11. „Petar Lavrović Lavrov“ u: Petar Lavrov, *Istorijska pisma*, CID, Podgorica, 2000.
 12. „Petar Aleksejevič Kropotkin“, u: Petar Kropotkin, *Etika*, CID, Podgorica, 2001.
 13. Predgovor u: Florence Hartman, *Milošević dijagonala Laufera*, Adamič i Nakladni zavod Globus, Rijeka-Zagreb, 2002.
 14. „Uz drugo izdanje“. *Druga Srbija. 10 godina posle 1992-2002*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
 15. Pogovor u: Dimitrije Boarov, *Dr Laza Paču. Legenda srpskih finansija*, SIR, Novi Sad, 2006.
 16. Predgovor u: Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914*, Drugo izdanje, Logistika, Beograd, 2008.
 17. „Mihail Aleksandrovič Bakunjin“ u: Mihail Bakunjin, *Državnost i anarhija*, CID, Podgorica, 2008.
 18. Paulina Lebl Albala, *Vidov život*. Biografija dr Davida Albale, izdavač Aleksandar Lebl, Beograd, 2009.

V Studije, rasprave, članci

1. „Srpsko društvo u vreme pojave socijalističkih ideja – Prva kritika liberalizma“, *Liberalizam i socijalizam*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984.
2. „Dragiša Lapčević o Svetozaru Markoviću“, u: *Dragiša Lapčević u radničkom pokretu Srbije*, Titovo Užice, 1984.

3. „Srpski socijalisti i Timočka buna“ u: *Timočka buna i njen društveno-politički značaj za Srbiju XIX veka*, SANU, Naučni skupovi, knj. XXIX, Beograd, 1986.

4. „Srpska socijaldemokratska partija i nacionalno pitanje sa osvrtom na stanovište Dušana Popovića“ u: *Dušan Popović i radnički pokret Srbije*, Beograd, 1986.

5. „Novi prilozi proučavanju života i rada Pere Todorovića“, *Istorijski časopis*, Beograd, 1987, XXXIV

6. „Misli o sveštenstvu Živojina Žujovića“, *Miscelanea. Mešovita građa*, Beograd, 1987, XVI

7. „Jedan značajan izvor za proučavanje rusko-srpskih revolucionarnih veza u 19. veku – Uspomene Vere Nikolajevne Figner“, *Užički zbornik*, Titovo Užice, 1987, XVI

8. „Planirana revolucija“, *Delo*, Beograd, 1988, 2

9. „O jednom otporu represiji u predvečerje političkih procesa u Sovjetskom Savezu tridesetih godina“, *Delo*, Beograd, 1988, 7

10. „Deklaracija prava naroda Rusije i Deklaracija prava radnog i eksploatisanog naroda“ u: *Temelji moderne demokratije. Izbor povelja i deklaracija o ljudskim pravima (1215-1989)*, IRO Nova knjiga, Beograd, 1989.

11. „Преписката на српските социјалисти с Карл Кауцки како източник за проучаване историјата на српската социјалдемократија“, *Врзки и вработношениа меѓу блгарските и српските социјалисти до 1917. година*, Софија, 1989.

12. „Iz istorije srpsko-ruskih revolucionarnih veza u drugoj polovini XIX veka“, *Zbornik Matice srpske*, Novi Sad, 1989, 40.

13. „Patrijarhalne zajednice kao temelj preobražaja društva – Doktrina narodnjačkog socijalizma“, *Naše teme*, Zagreb, 1989, X

14. „Federalistička shvatanja Koste Novakovića u svetlu borbe za određivanje karaktera jugoslovenske države“ u: *Kosta Novaković u radničkom pokretu Srbije i Jugoslavije*, Čačak, 1989.

15. „Nacionalni interes i nacionalni programi“, *Republika*, Beograd, 1989, 17.

-
16. „Uticađ francuskog socijalizma na srpske socijaliste 19. veka“ u: *Jugoslovensko-francuski odnosi*, Beograd, 1990.
17. „Socijalistička misao u Srbiji u drugoj polovini 19. veka“, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 1990, 3.
18. „Sinteza ljubavi i palice – Petar Tkačov: *Ljudi budućnosti*, *Delo*, Beograd, 3-4.
19. „Teorijski i istorijski koreni socijalističke misli u Srbiji druge polovine XIX veka“ u: *Revolucionarne i reformističke tendencije u srpskom i bugarskom radničkom pokretu do 1923. godine*, Beograd, 1990.
20. „Pisma Pere Todorovića i Dragiše Stanojevića kralju Milanu“, *Miscelanea. Mešovita građa*, Beograd, 1990, XX
21. „Saradnja srpskih socijalista u glasilu ruske revolucionarne emigracije „Vpered“ od 1875-1877. godine“, *Tokovi*, Beograd, 1990, 1.
22. „Srpsko-ruske revolucionarne veze 80-ih godina XX veka“, *Tokovi*, Beograd, 1991, 1.
23. „O jednoj prepisci (Značajan izvor o odnosima između Srba i Slovenaca)“, *Delo*, Beograd, 1992, 5-8.
24. „Sloveni i slovenofili“, *Republika*, Beograd, 1992, 43.
25. „Pomembni zgodovinski izvori ob odnosih med Srbi in Slovenci“, *Teorija in praksa*, Ljubljana, 1992, V-VIII
26. „Patrijarhalan odgovor na izazov modernizacije“, *Druga Srbija*, Beograd, 1992.
27. „Об источниках социалистической мысли в Сербии“, *Вопросы истории*, Москва, 1993, 4
28. „Социалистическая мысль в Сербии во второй половине XIX века“, *Славяноведение*, Москва, 1993, 9.
29. „Čovek iznutra slobodan“ u: *Čovek iznutra slobodan. Dragoljub Jovanović – naučnik, političar, stradalnik*, Niš, 1993.
30. „Naučnik i političar Jovan Žujović (Prilog proučavanju srpske elite)“, *Tokovi istorije*, Beograd, 1993, 1-3
31. „Društvena suština rata. Povodom spisa Nebojše Popova „Srpski populizam“, *Republika*, Beograd, 1993, 73
32. „Za bolje razumevanje savremene Rusije“, *Republika*, Beograd, 1993, 61

-
33. „Yugoslavia was Defeated from Inside“ in: *Yugoslavia: Colapse, War, Crimes*, Belgrade, 1993
34. „Modernizacija bez modernosti“, *Republika*, Beograd, 1994, 103
35. „Mladi Nikola Pašić“, *Razvitak*, Zaječar, 1994, 3-4
36. „Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države“ u: *Srbija u modrnizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994
37. „A Lesson from the Past – The Political Elite Desade of Independance of the Serbian State“ in: *Serbia between the Past and Future*, Belgrade, 1995
38. „Rusija in Evropa‘ N. J. Danilevskog“, *Teorija in praksa*, Ljubljana, 1995, 3-4
39. „Delo i duh Slobodana Jovanovića“, *Republika*, Beograd, 1995, 159
40. „Perspektiva srpsko-hrvatskih odnosa“ u: *Nacije. Nation*, Beogradski krug, 1996, 3-4, 1997, 1-2
41. „Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države (Zakon o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda i Zakon o čuvanju narodnog zdravlja 1879, 1881)“, *Tokovi istorije*, Beograd, 1997, 1-2.
42. „Modernost i patrijalhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)“ u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*, Beograd, 1998.
43. „Srpska levica u delu Slobodana Jovanovića“, *Slobodan Jovanović. Ličnost i delo*, SANU, Naučni skupovi, Knjiga XC, Beograd, 1998.
44. „Ka boljem poznavanju ruske historiografije“, *Tokovi istorije*, Beograd, 1998, 1-2
45. „Stojan Novaković o srpskom radikalizmu“, *Tokovi istorije*, Beograd, 1998, 1-2
46. „Pismo Jovana Jovanovića Zmaja Ilarionu Ruvarcu“, *Tokovi istorije*, 1999, 1-4
47. „Serbien bis 1918“, *Der Jugoslavien – Krieg*, Westentseller Verlag, Oplanden-Wiesbaden, 1999. (dva izdanja)

48. „Delo Pere Todorovića kao istorijski izvor“ u: *Pera Todorović*, Zbornik radova, Beograd, 1999.

49. „Kako žena vidi sebe u vreme otvaranja ženskog pitanja u srpskom društvu“, *Tokovi istorije*, Beograd, 2000, 1-2

50. „Nezavršivost istraživanja. Pera Todorović, Dnevnik 1901“, *Tokovi istorije*, Beograd, 2000, 3-4

51. „Intimni svet naučnika i političara. Kroz porodičnu prepisu Stojana Novakovića“ u: *Pismo*, Zbornik radova, Beograd, 2001.

52. „Магня русскога бунта“, *Родина*, январь-февраль, Москва, 2001.

53. „Živojin Žujović – između liberalizma i socijalizma“ u: *Liberalna misao u Srbiji*, Beograd, 2001.

54. „Milan Kujundžić-Aberdar – shvatanje slobode“ u: *Liberalna misao u Srbiji*, Beograd, 2001.

55. „Dragiša Stanojević – prvi kritičar liberala u Srbiji“ u: *Liberalna misao u Srbiji*, Beograd, 2001.

56. „Na nivou utopije i kritike komunistička ideja je bila produktivna“ u: Duško Vučeković, *Poslije svega komunizam i ja (očevi, sinovi, unuci)*, Podgorica, 2002.

57. „Milan Piroćanac o kralju Milanu Obrenoviću“, *Tokovi istorije*, Beograd, 2002, 3-4.

58. „Утраченіе илузии: Иван Аксаков и сербский писател Яков Игнатович“, *Родина*, Москва, 2003, 10.

59. „Liberalni demokrat Milan Piroćanac i nastojanja za modernizaciju Srbije 19. veka“ u: *Zbornik Janka Pleterskoga*, SAZU, Ljubljana, 2003.

60. „Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. veka“ u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 3. Uloga elita*, Beograd, 2003.

61. „Retrospektiva neuspelih modernizacija u Srbiji – moguće pouke za budućnost“ u: *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Zbornik radova, Beograd, 2003.

62. „Istorijski kontekst dela Radomira Konstantinovića“ u: *Radomir Konstantinović*, *Revija slobodne misli*, Sarajevo, 2003.

63. „Srpski liberali 70-ih godina 20. veka“ u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zagreb, 2004, 8

64. „Involucija srpske historiografije“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 2004, 2.

65. „Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjaveca“ u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zagreb, 2005, 9

66. „Kultura zaborava“, *Ekonomist-magazin*, Beograd, 2005, 259

67. „Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka“ u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4. *Žene i deca*, Beograd, 2006 (Prevedeno na ruski jezik u *Человек на Балканах*, Moskva, 2007)

68. „Politički protivnik kao neprijatelj“ u: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, Beograd, 2006.

69. „Konstrukcije i dekonstrukcije nacionalnih identiteta: uloga historiografije“, *Antropologija*, Zbornik radova odeljenja društvenih nauka Istraživačke stanice Petnica, Valjevo, 2007.

70. „Srpska socijalistička levica i nacionalni interes: između ‚zavetnih ciljeva‘ srpskog naroda i njegove moderne države“ u: *Između autoritarizma i demokratije*, Knjiga III: *Nacionalni i državni interes moderne Srbije*, Beograd, 2007.

71. „Konstruisanje i dekonstruisanje nacionalnog identiteta: uloga historiografije“, *Genero*, časopis za feminističku teoriju, Centar za ženske studije, Beograd, 2007, br. 10-11.

72. „Narodna radikalna stranka: utemeljenje ideologije socijalnog, političkog i nacionalnog jedinstva“, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2008. (Prevedeno na ruski jezik u *Человек на Балканах*, Moskva, 2008).

73. „Nikola Krstić: Srbin iz Austro-Ugarske i intelektualci u Srbiji druge polovine XIX veka. Prilog proučavanju srpske elite“. *Tokovi istorije*, Beograd, 2008, 1-2.

74. „Istorijski kontekst dela Radomira Konstantinovića“ u: Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Sarajevo, 2009.

75. „Mihail Aleksandrovič Bakunjin“, *Ruski arhiv*, Beograd, 2009. br. 14.

76. „The Serbian Socialist Left and National Interest between ‚Sacred Goals‘ of the Serbian People and their Modern State“, *Between authoritarianism and Democracy*, Vol. III, Ser-

bia at the Political Crossroads, Edited by Dragica Vujadinović and Vladimir Goati, Belgrade, 2009.

77. „Ličnost kneza Mihaila Obrenovića na stranicama *Dnevnika* Nikole Krstića“, *Tokovi istorije*, Beograd, 2009, 1-2.

78. O historiografiji i istoriji levice u Srbiji, u: *Probuditi san. Razgovori o levici u Srbiji*, Beograd, 2009.

VI Važniji prikazi

1. „Milan St. Protić, *Ideje i pokret radikala u Srbiji 1881-1883*“, *Tokovi*, Beograd, 1990, 1.

2. „Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba 1845-1926*“, *Istorijski časopis*, Beograd, 1993, XXXIX

3. „Otkrivanje Rovinskog. P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, 1994, 3

4. „Dubravka Stojanović, *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni ciljevi Srbije 1912-1914*“, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, 1994, 1-2.

5. „Žarko Rošulj, *Časopisa, časopisa III*“, *Tokovi istorije*, Beograd, 2005, 3-4

6. „*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*“, *Knjiga II, Tokovi istorije*, Beograd, 2005, 3-4.

7. „Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*“, *Tokovi istorije*, Beograd, 2007, 4.

8. „Pogled na knjigu Sime Ćirkovića *Srbi među evropskim narodima*“, *Tokovi istorije*, Beograd, 2007, 4

9. „Русские о Сервии и Сербях“, *Tokovi istorije*, Beograd, 2007, 3.

10. „Sima Ćirković, *O historiografiji i metodologiji*“, *Tokovi istorije*, Beograd, 2007, 4.

11. „Knjiga o Beogradu“. Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1990-1914*. Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2008. *Helsinška povelja*, br. 119-120, maj-jun 2008.

12. „Važno istorijsko svedočanstvo“. Dušan Ćkrebić, *Pogled iskosa. Helsinška povelja*, br. 125-126, novembar-decembar 2008.

13. „Prošlost nije isto što i istorija“, *Politika*, Beograd, 20. februar 2009.

Registar ličnih imena:

- Aceva, Vera 41
Ademović, Fadil 189
Ajtić, Mileva 239
Ajtić, Predrag 43, 58, 239, 240
Aksakov, Ivan 178, 295
Aksakov, Konstantin 198
Albala David 291
Aleksandar II 180
Aleksić, Radovan 26
Almuli, Jaša 201
Amendola, Đorđo 249
Andrić, Ivo 34, 204, 251, 252, 273
Antonić, Slobodan 278
Antonić, Zdravko 285
Aranitović, Dobrilo 114
Arent, Hana 275
Arsić, Draginja 115
Atanasijević, Ksenija 151, 187, 191, 192, 220, 259
- Bajt, Aleksandar 50
Bakarić, Vladimir 100, 105, 241
Bakočević, Aleksandar 162
Bakunjin, Mihail 140-142
Barbijeri, Frane 261
Barović, Nikola 234, 253
Batić, Vladan 234
Bečković, Matija 247, 271
Belančić, Milorad 267
Belić, Aleksandar 25, 256
Berberova, Nina 268
Berđajev, Nikolaj 128, 144
Berisavljević, Živan Žika 162, 219
Bešlin, Branko 151
Bihner, Ludvig 56
Bilington, Džems 173
Biserko, Sonja 202, 219, 277
Bizmark, Oto fon 52
Blok, Mark 184
Boarov, Dimitrije 291
Bofa, Duzepe 161
- Bogdanović, Bogdan 230, 232, 259, 290
Bogosavljević, Adam 234
Bojanić, Milenko 79
Bošković, Radoslav 24, 26
Brajović, Vojislav 284
Brant, Vili 252, 253
Brežnjev, Leonid 30, 106
Brijan, Aristid 222
Bulović, Irinej 283
- Cenić, Mita 171, 172, 180, 181, 184, 289
Cerović, Stanko 244
Cesarec, August 56
Crnčević, Brana 274
Crnjanski, Miloš 182
Crvenkovski, Krste 109
Cvetić, Bosa 40
Cvijić, Jovan 260
- Čarnojević, Arsenije 204
Čkrebić, Dušan 54, 56, 64, 155, 195, 209, 297
Čolaković, Rodoljub 251, 256
Čolović, Ivan 200
Čubrilović, Vasa 64, 72, 163
- Ćelić, Stojan 59
Ćirković, Sima 225-227, 297
Ćopić, Branko 256
Ćosić, Bora 273
Ćosić, Dobrica 47, 51, 64, 87, 88, 111-113, 116, 118-121, 156, 157, 162, 163, 193-200, 203, 206, 212, 214, 222, 225, 245, 248, 259, 269, 275, 276, 278, 279, 281, 282, 296
Ćuruvija, Slavko 160
- Dabčević-Kučar, Savka 78, 79, 100, 102, 104, 107, 164

Danesku, Mirča 272
Danilevski, Nikolaj 294
Davičo, Oskar 66, 265, 272
Davidović, Dimitrije 187, 266
Dež, Georgiu 36
Dimitrijević, Miša 183
Dizdarević, Nijaz 270
Dizdarević, Raif 100
Dobrović, Petar 256
Dolanc, Stane 81
Domanović, Radoje 260
Dostojevski, Fjodor 21, 197
Drašković, Vuk 255
Drljević, Savo 248
Dubovac, Jovan 62
Dvorniković, Vladimir 260

Đilas, Aleksa 290
Đilas, Milovan 26, 39, 41, 42, 99,
114, 166, 222, 228, 240, 243-
249, 261, 264, 269, 271, 280,
291
Đinđić, Zoran 147, 166, 217, 221,
228, 232-238, 253, 290
Đorđević, Krista 97
Đorđević, Tihomir 260
Đorđević, Vladan 222, 223
Đukanović, Milo 254
Đukić, Slavoljub 98, 120, 197, 203,
261-263, 275, 276
Đurić, Dragiša Gile 33, 253
Đurić, Ivan 18, 225, 227-229, 256,
290, 291
Đurić, Mihailo 163, 164, 274
Đurić, Milan 192

Džadžić, Petar 195
Džinkis kan 136

Ekmečić, Milorad 118, 177, 227,
246, 266
Encesberger, Hans Magnus 200
Figner, Vera Nikolajevna 292

Filip, Žerar 26
Filipović, Ljubica 20

Garašanin, Ilija 185
Garašanin, Milutin 185, 259
Gavrilović, Zoran 195
Gezeman, Gerhart 260
Gligorić, Velibor 34
Gligorijević, Stanija 65
Gligorov, Kiro 79, 104, 109
Gluščević, Zoran 161
Goati, Vladimir 297
Goldštajn, Ivo 225
Goldštajn, Slavko 251
Golubović, Zagorka 178
Gopčević, Simeon 18
Gračanin, Petar 213
Grafenauer, Bogo 18
Grahovac, Gavriilo 276
Gramši, Antonio 245
Grol, Milan 188
Gros, Mirjana 18, 251
Gulin, Danijel 283, 284

Hajdin, Nikola 267
Hartman, Florence 291
Havel, Vaclav 236, 271
Haverić, Tarik 282
Hebrang, Andrija 56
Hercen, Aleksandar 65, 142, 184,
268, 291
Hobsbaum, Erik 226, 249
Hočevar, Stanislav 283
Holton, Džeri 199
Hruščov, Nikita Sergejevič 27, 29,
30, 89, 277

Ignjatović, Jakov 295
Ilić, Dragoljub Era 34
Indić, Trivo 35
Inić, Slobodan 228, 230, 231, 290
Isaković, Antonije 201-203
Isić, Momčilo 220
Ivan Grozni 136

Ivanić, Dušan 27
 Ivanović, Dragoš 284
 Ivanović, Vane 248
 Ivić, Pavle 163, 274

 Jagodić, Miloš 190
 Jakšić, Emilija-Cuca 240
 Jakšić, Mileta 95
 Janičijević, Katarina 19, 287
 Janković, Dragoslav 61, 68, 291
 Janković, Vladeta 269, 270
 Jaruzelski, Vojčeh 233
 Jeljcin, Boris 143
 Jezernik, Božidar 223
 Jovanović Stojimirović, Milan 151
 Jovanović, Bane 35
 Jovanović, Dragoljub 293, 297
 Jovanović, Gordana 241
 Jovanović, Jovan Zmaj 264, 294
 Jovanović, Miroslav 226
 Jovanović, Nikola Amerikanac 75
 Jovanović, Radoslav 215
 Jovanović, Slobodan 32, 37, 145,
 174, 176, 182, 187-191, 194,
 203, 204, 232, 265, 294
 Jovanović, Vladimir 145, 184
 Jovanović, Vladimir istoričar 187
 Jovanović, Žarko 65
 Jović, Dušan 26
 Jovičić, Miodrag 189, 286

 Kalezić, Vasilije 248
 Kamenjev, Lav Borisovič 276
 Kami, Alber 181, 192
 Kangrga, Milan 281
 Kanic, Feliks 184
 Kapor, Momo 283
 Karadžić, Radovan 118
 Karadžić, Vuk 172, 256, 266
 Kardelj, Edvard 48, 52, 53, 74,
 75, 78, 87, 162, 241, 242
 Karić, Vladimir 260
 Kariljo, Santjago 77
 Kasu, Žan 26

 Kaucki, Karl 292
 Kavčič, Stane 106
 Kazimirović, Vasa 297
 Kešetović, Muhamed 67
 Kestler, Artur 249
 Kiš, Danilo 260
 Ključevski, Vasilij Osipovič 173
 Kolakovski, Lešek 215, 249, 271
 Komarčić, Laza 260
 Konrad, Đerđ 271
 Konstantinović, Mihailo 188, 194,
 259
 Konstantinović, Radomir 253, 254,
 259, 260, 264, 265, 267, 295,
 296
 Kopitar, Jernej 256
 Korać, Veljko 87, 117, 120
 Kosigin, Aleksej 216
 Kosik, Karel 210
 Kostić, Laza 264
 Koštunica, Vojislav 230, 238, 245
 Kovačević, Dušanka 41
 Kovačević, Živorad 234, 253
 Kovačević-Vučo, Biljana 252
 Krajger, Boris 86
 Krešić, Andrija 115, 281
 Krleža, Miroslav 31, 182, 201,
 222, 225, 259
 Kropotkin, Petar Aleksejevič 141,
 142, 184, 215, 291
 Krstić, Nikola 157, 187, 190, 266,
 296, 297
 Kržavec, Sava 261
 Kučan, Milan 109, 208
 Kujundžić-Aberdar, Milan 295
 Kulakovski, Platon Andrejevič 212
 Kuvačić, Ivo 274, 281

 Lakićević, Mijat 262
 Lapčević, Dragiša 291
 Lasić, Milka 38
 Lasić, Stanko 42, 268
 Lavrov, Petar Lavrovič 141, 142,
 172, 182, 184, 291

Lazarević, Branko 151
Lazarević, Stanimir 34
Lebl, Aleksandar 291
Lebl, Paulina 187, 291
Lempi, Džon 47, 131
Lenjin, Vladimir Iljič 114, 207
Liu Šaoči 50, 261
Lovrenović, Ivan 276
Lubarda, Petar 244

Ljočić, Draga 89
Ljotić, Dimitrije 239
Ljubičić, Nikola 213, 216

Maček, Vlatko 56
Majakovski, Vladimir 200
Male, Alber 260
Malović, Josif 246
Mandić, Blažo 196
Manojlović Pintar, Olga 192
Mao Cedung 45, 71
Marjanović, Jovan 63, 64, 146
Marković, Dragan 261
Marković, Dragoslav Draža 48, 51, 52, 73, 79, 88, 95, 103, 107, 163, 242, 243, 278, 286
Marković, Mihailo 199, 274, 281, 282
Marković, Ratko 286
Marković, Svetozar 139, 142, 144, 145, 148, 171-176, 180, 188-190, 214, 288, 291
Marks, Karl 115, 141, 192, 249
Matoš, Antun Gustav 59
Matović, Vesna 182
Matvejević, Predrag 265
Mazovjecki, Tadeuš 211, 285
Medaković, Dejan 270-273, 283
Mereškovski, Dmitrij Sergejevič 256
Mesić, Stipe 107
Mičić, Lila 23, 25
Mićunović, Veljko 215, 216
Mićunović, Vukašin 59
Mihailović, Draža 88, 192, 220, 246

Mihajlov, Mihailo 248
Mihajlović, Borislav-Mihiz 195, 199, 269, 273
Mihajlović, Dušan 234
Mihnjik, Adam 165, 271
Mijić, Dušan 279
Milatović, Veljko 110
Milić, Danica 282
Milić, Vojin 282
Milojević, Miloš 18
Miloš, Česlav 271
Milosavljević, Ilija Kolarac 226
Milošević, Nikola 115, 162, 233, 269
Milošević, Raša 88, 176
Milošević, Slobodan 51, 52, 90, 118, 131, 165, 202, 206-214, 217, 231, 233, 235-237, 245, 255, 276
Milošević, Srđan 226
Minić, Milka 40
Mirković, Bora 35, 36
Mitropolit Mihajlo 176, 178
Mitrović, Andrej 18, 225, 226, 269
Mitrović, Mitra 41, 42
Mitrović, Olga 18
Mladenović, Božica 220
Mlinarž, Jirži 47
Moskvljević, Miloš 135, 136
Musolini, Benito 177

Naceva, Mara 41
Nečajev, Sergej Genadijevič 141, 142, 181, 259
Nedeljković, Dušan 281
Nedeljković, Raja 20
Nedić, Milan 126, 153, 188, 265
Nenadović, Aleksandar 97, 253, 255, 271, 276
Neruda, Pablo 268
Nešković, Blagoje 56
Nevzati, Orhan 240
Nikezić, Branko 255

Nikezić, Marko 24, 25, 43, 48-51, 53, 58, 60, 61, 66, 68, 76, 78-82, 87, 89, 92-95, 98, 99, 103-105, 107, 108, 111, 117, 120, 125, 146, 149, 150, 155, 159-161, 163-165, 167, 203, 209, 228, 229, 240, 255, 257, 260-263, 266, 271, 274-276, 278, 290

Nikoliš, Gojko 91, 93

Nikšić, Stevan 261

Nilsen, Kristijan 260

Ninčić, Velizar 182

Novaković, Kosta 292

Novaković, Slobodan 35

Novaković, Stojan 185, 265, 294, 295

Obrenović, Aleksandar 75, 213, 256

Obrenović, Mihailo 235, 297

Obrenović, Milan 176, 256, 259, 293, 295

Obrenović, Miloš 155

Obrenović 32, 176, 182

Ostrogorski, Georgije 229

Paču, Laza 291

Paković, Zlatko 274

Palavestra, Predrag 194, 265

Pančić, Josif 189

Pantelić, Danica 17

Pantelić, Lazar 16

Pantelić, Mira 16

Pantelić, Olja 16

Pantelić, Radenko 17

Papa Jovan Pavle 36

Pašić, Feliks 274

Pašić, Najdan 60

Pašić, Nikola 72, 111, 112, 144, 155, 171, 172, 174-178, 180, 183, 184, 186, 188, 193, 204, 212, 214, 215, 223, 237, 238, 289, 294, 297

Patrijarh Pavle 113

Pavićević, Borka 205

Pećanac, Kosta 220

Penezić, Slobodan 112

Perić, Živojin 187, 188

Perović, Latinka 7-11, 63, 64, 80, 82, 103, 105, 121, 180, 190, 271, 274-276, 284, 285, 288

Pervić, Muharem 242

Pešić, Branko 82, 272

Pešić, Desanka 63

Pešikan, Mitar 26

Petranović, Branko 68, 116, 139, 152, 171, 225, 232

Petrović, Avram 184, 289

Petrović, Dragoljub 63

Petrović, Veljko 280

Pirjavec, Dušan 47, 87, 118, 296

Pirker, Pero 104

Piroćanac, Milan 155, 166, 178, 185, 190, 222, 295

Plavšić, Biljana 285

Pleterski, Janko 60, 61, 295

Poper, Karl 260

Popov, Čedomir 190

Popov, Nebojša 67, 231, 280, 293

Popović, Dušan 59, 292

Popović, Dušan, socijalista 191, 192

Popović, Koča 39, 43, 53, 58, 77, 87, 91-93, 97, 163, 195, 261, 270

Popović, Milentije 53, 74, 164, 195, 240, 241

Popović, Miloje 35

Popović, Miodrag 27, 94, 264

Popović, Mitar 35

Popović-Obradović, Olga 146, 187, 189, 228, 229, 239, 240, 263, 286, 290, 291

Prelić, Milosav Mića 253, 257

Pribićević, Novak 35, 36, 104, 228, 230, 290

Protić, Milan St. 297

Protić, Miodrag 182, 252, 256

Protić, Predrag 182, 219

Protić, Stojan 111, 188, 223, 266
Prpić, Vjekoslav 248
Prudon, Pjer Žozef 177
Pusić, Vesna 108
Putin, Vladimir 216
Putnik, Radomir 204

Radić, Radivoje 226
Radić, Radmila 147
Radonjić, 30
Radosavljević, Dobrivoje Bobi 58,
87, 201, 240
Radović, Amfilohije 283
Radović, Ranko 35
Radulović, Milan 197-199
Rajić, Jovan 226
Rajić, Suzana 226
Rajk, Laslo 253
Rakoši, Mačaš 73
Ramovš, Fran 26, 256
Ranke, Leopold 175
Ranković, Aleksandar 38, 56, 85-
88, 90, 92, 195, 196, 202, 239-
241, 246, 270, 281
Rašković, Jovan 118
Redžepagić, Sulejman 26
Renan, Ernest 277
Ristić, Jovan 175, 178, 259, 265
Ristić, Ljubiša 283
Ristić, Marko 256, 259
Roksandić, Drago 225
Rolović, Vladimir 103
Rošulj, Žarko 182, 297
Rotković, Radoslav 274
Rovinski, Pavel 184, 290, 297
Rudolf, Ivan 257
Ruvarac, Ilarion 226, 294

Samardžić, Nikola 278
Sarkozi, Nikola 192
Savić, Pavle 163, 251
Savić-Rebac, Anica 187, 220
Selenić, Slobodan 116
Selimović, Meša 117

Sforca, Karlo 183
Silone, Ignacio 249
Sinjore, Simon 26
Solovjev, Vladimir 290
Solženjicin, Aleksandar 65, 144,
198
Srećković, Pantelija 226
Staljin, Josiv Visarionović 29, 95,
114, 136, 244, 246, 278
Stambolić, Ivan 228, 230-234, 238,
253-255, 290
Stambolić, Katarina 234
Stambolić, Miloš 253
Stambolić, Milun 253
Stambolić, Petar 52, 53, 77, 87, 88,
97, 103, 195, 243, 281, 286
Stambolić, Vukašin 253
Stanković, Đorđe 146, 180
Stanojčić, Ilija 60
Stanojević, Dragiša 242, 293, 295
Stanojlović, Seška 284
Stanovnik, Janez 209
Stevanović, Mihailo 26, 287
Stijović, Rista 94
Stipčević, Nikša 116
Stojadinović, Milan 151
Stojadinović, Milica 187
Stojanović, 21
Stojanović, Dubravka 66, 137, 146,
180, 233, 297
Stojanović, Nikola 266
Stojković, Danilo 269
Stojković, Živorad 267-270
Sutlić, Ivana 232
Suvarin, Boris 249

Šahović, Milan 252
Ščogaljev, Pavel 291
Šekspir, Viljem 205
Šemjakin, Andrej 180
Šentija, Josip 248
Šentjunc, Lidija 38, 40
Šešelj, Vojislav 245
Šijaković, Bogoljub 284

Šoljan, Marija 40
Štajner, Karlo 135
Šukrija, Ali 270
Šuvar, Stipe 252
Švabić, Mihajlo 209

Tabo, Eva 211
Tadić, Ljuba 162, 254, 287
Tadić, Ljubomir 177, 194, 233, 262
Tepavac, Mirko 43, 53, 58, 64,
68, 92, 93, 99, 209, 248, 253,
255, 271, 276, 278, 286
Tešanović, Jasmina 205
Tišma, Aleksandar 166, 279
Tito, Broz Josip 27, 33, 42, 43,
45-50, 53, 54, 60, 69-75, 77-
88, 90-92, 96, 97, 101-108,
112, 113, 117, 118, 120, 155,
159, 162-166, 177, 192, 195-
197, 199, 203, 213, 215, 217,
222, 237, 239-246, 248, 261-
264, 266-270, 272, 274, 276,
281, 283
Tkačov, Petar Nikitič 142, 181, 259,
293
Todorova, Marija 205
Todorović, Mijalko 53, 74, 86, 87,
240, 241
Todorović, Pera 59, 68, 166, 171,
172, 180-184, 190, 191, 232,
256, 274, 288-290, 292, 293,
295
Tokvil, Aleksis 273
Tolstoj, Aleksej 267
Tolstoj, Lav 21
Tomić, Jaša 183
Tomšič, Vida 38, 40
Tošić, Desimir 157, 224, 248
Trifunović, Miša 191

Tripalo, Miko 36, 38, 100, 104-
108
Tuđman, Franjo 108

Ugrešić, Dubravka 274
Ulbriht, Valter 73
Unamuno, Miguel de 268

Velebit, Vlatko 93
Veličković, Vlada 35
Velimirović, Nikolaj 111
Velmar-Janković, Svetlana 182
Veselinov, Jovan 240
Vinski, Ivo 50
Vlahović, Veljko 120, 281
Vlasi, Azem 56
Volf, Bertam 249
Volkogonov, Dmitrij 291
Vrabič, Olga 40
Vranicki, Predrag 114
Vučeković, Duško 295
Vučo, Aleksandar 251
Vujadinović, 21
Vujadinović, Dragica 297
Vukos, Milan 162
Vuković, Zdravko 34, 269
Vuletić, Ljiljana 192, 220

Zinovjev, Grigorij Jefsejevič 176,
276
Zorić, Milica 256
Zundhausen, Holm 196, 217

Živanović, Milan Ž. 206
Živanović, Živan 178
Živkov, Mara 195
Živkov, Todor 73
Životić, Miladin 230
Žujović, Jovan 187, 222, 293
Žujović, Živojin 279, 292, 295

Registar geografskih imena:

- Afrika 279
Amerika v. Sjedinjene Američke
Države
Australija 279
Austrija 185
Austrougarska 56, 97, 112, 122,
135, 215, 296
Azija 225

Balkan 120, 125, 131, 134, 143,
174, 178, 179, 222, 223, 296
Banjaluka 22, 160
Beč 232
Belorusija 216
Beloševac 15, 288
Beograd 22-24, 27, 37, 50, 60, 70,
73, 75, 93, 94, 100, 115, 117,
125, 141, 146, 173, 188, 190,
208, 209, 212, 218, 230-232,
242, 256, 257, 260, 261, 269,
271, 272, 274, 276, 281, 283,
288-298
Berlin 140
Bordo 270
Bosna v. Bosna i Hercegovina
Bosna i Hercegovina 28, 41, 54,
83, 95, 110, 118, 173, 175,
186, 211-213, 273
Brezova 255
Brioni 88
Bugarska 88, 132, 223, 239, 242
Bukurešt 181

Cetinje 290
Cirih 140, 141, 172, 173
Crna Gora 30, 110, 114, 221, 297
Crna Trava 206

Čačak 292
Čehoslovačka 47, 73, 161, 210, 241
Češka 114, 223

Danska 37, 100, 260
Doboj 22
Dubrovnik 247, 278

Devdelija 188

El Šat 100
Evropa 75, 77, 82, 83, 126, 128,
129, 131, 134, 137, 138, 140,
151, 156, 171-174, 179, 187,
192, 216, 218, 222-226, 234,
237, 249, 260, 267, 277, 294

Filadelfija 209
Francuska 229
Fruška gora 254, 255

Goli otok 27, 29, 83, 195, 246,
265
Gornji Milanovac 289
Grocka 103
Grošnica 16
Guča 232

Hag 121, 220, 284
Hrvatska 39, 40, 42, 49, 50, 54,
59, 73, 80, 100-109, 112, 114,
115, 118, 125, 126, 132, 162,
201, 205, 212, 213, 246, 268,
283, 284

Istočna Evropa 30, 36, 50, 73, 129,
164, 223, 242
Istočna Nemačka 30

Japan 279
Jasenovac 39, 108, 222, 265
Jugoslavija (SFRJ, SCG) 8, 11,
13, 18, 23, 26, 30-34, 36-38,
40, 42, 43, 46-56, 58, 69-77,
83-90, 92, 95-97, 100-102,
106-114, 116, 118, 122, 123,

126, 133, 134, 136, 138, 150,
152, 155, 157-161, 163-165,
177, 186-188, 195-198, 201,
202, 205-208, 210-215, 217,
219, 221, 222, 224, 228, 229,
231, 240-243, 249, 250, 263-
265, 273, 274, 278, 281, 294

Kairo 94
Karadorđevo 80, 103, 105, 109,
268
Kina 45, 46, 225
Klermon-Feran 270
Kosovo 42, 43, 51, 54, 57, 87,
113, 118, 119, 124-126, 130,
163, 175, 208, 209, 213, 221,
222, 236, 285
Kragujevac 15-17, 21, 22, 24, 28,
177, 226, 230, 285, 288, 291

London 192, 219, 281

Ljubljana 50, 60, 208, 209, 290,
293-296

Mađarska 30, 73
Makedonija 34, 40, 41, 50, 114,
271
Manjača 265
Moskva 157, 293, 295, 296

Nemačka 36, 40, 151, 236, 253
Niš 293
Novi Pazar 22
Novi Sad 183, 279, 290, 291

Njujork 157

Omarska 265
Oplanden 294

Pariz 92, 140, 270
Petrograd 265
Podgorica 288, 290, 291, 295

Poljska 30, 35, 36, 73, 105, 114,
131, 165, 223, 285
Prag 94, 161, 209, 242, 256
Prizren 239
Prokuplje 241

Ravna Gora 75
Republika Srpska 186, 221
Rijeka 291
Rumunija 36, 223
Rusija 26, 28, 36, 56, 66, 72, 77,
82, 94, 135, 140, 141, 142,
145, 146, 157, 158, 165, 171-
176, 180, 181, 185, 198, 205,
207, 209, 210, 215-217, 241,
244, 259, 266, 267, 294

Sandžak 218
Sarajevo 93, 189, 231, 278, 289,
296
Sjedinjene Američke Države 23, 77,
79, 80, 83, 94, 126, 216, 224,
225, 279
Slovačka 223
Slovenija 26, 34, 40, 41, 50, 79,
109, 112, 114, 208-210, 224,
256, 284
Smederevo 73
Sofija 292
Sovjetski Savez 25, 29, 30, 52,
53, 75, 80, 83, 89, 106, 107,
114, 144, 198, 210, 211, 241,
242, 244, 261, 270, 280
Srbija 5, 8-10, 19, 29, 32, 40, 41,
43, 44, 47-54, 56, 57, 59, 63,
64, 72-75, 79, 81, 83, 85-90,
94-99, 101-104, 106-110, 112,
114, 117, 118, 120, 122-124,
126, 130-132, 134, 137, 139,
141, 142, 145-147, 154, 159,
161, 162, 164, 166, 167, 171-
187, 190, 195-203, 205-208,
210, 212, 213, 215, 217-224,
226, 228, 229, 231, 235-238,

240, 242, 243, 246, 251, 253,
255, 261-264, 266-268, 273-
275, 277-279, 281, 284-286,
294, 296, 297
Srebrenica 273, 277, 278, 285
Sutjeska 81, 95

Španija 91
Švajcarska 89, 140, 181, 188

Triglav 188
Tuluz 270

Užice (Titovo Užice) 291, 292

Valjevo 296
Velika Britanija 146
Visbaden 294
Vojvodina 56, 181, 188, 218
Vukovar 209, 278

Zagreb 22, 50, 86, 100, 101, 125,
135, 222, 232, 241, 251, 274,
288, 289, 291, 292, 295, 296
Zaječar 64, 284, 294
Zapadna Evropa 115, 171, 249